

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований у листопаді 1998 року

Виходить двічі на рік

Випуск 33'2015

Полтава
2015

POLTAVA V. G. KOROLENKO NATIONAL
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Historical Memory

Scientific collection

Founded in November 1998

Issued twice a year

Issue 33'2015

Poltava
2015

Засновник і видавець

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15249-3821 Р від 1 червня 2009 року

*Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті
Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «Історія»*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- Степаненко М. І.**, *головний редактор*, доктор філологічних наук (м. Полтава, Україна)
Амрахов Маїс Ісраїль оглу, доктор історичних наук (м. Баку, Азербайджанська Республіка)
Волошин Ю. В., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)
Год Б. В., *заступник головного редактора*, доктор педагогічних, кандидат історичних наук (м. Полтава, Україна)
Калакура Я. С., доктор історичних наук (м. Київ, Україна)
Карстен Хаммер, професор сучасної історії (м. Копенгаген, Королівство Данія)
Киридон А. М., доктор історичних наук (м. Київ, Україна)
Киридон П. В., *заступник головного редактора*, доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)
Кравченко П. А., доктор філософських наук (м. Полтава, Україна)
Мокляк Ярослав, доктор габілітований (м. Краків, Республіка Польща)
Нестуля О. О., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)
Радько П. Г., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)
Ревякіна Н. В., доктор історичних наук (м. Іваново, Російська Федерація)
Сітарчук Р. А., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)
Стрілець В. В., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)
Жигилій Н. В., *літературний редактор*, кандидат філологічних наук (м. Полтава, Україна)

Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 11 від 26 березня 2015 року)

- ◆ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен і географічних назв відповідають автори публікацій.
- ◆ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
- ◆ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
- ◆ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

Founder and publisher

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

Certificate of registration of print media

Series KV 15249-3821 number P of June 1, 2009

*Collection is registered by the Higher Attestation Commission
under the Cabinet of Ministers of Ukraine as specialized edition in specialty «History»*

EDITORIAL BOARD

- Stepanenko M. I.**, *editor-in-chief*, Doctor of Philology (Poltava, Ukraine)
Amrakhov Mais Israil oglu, Doctor of History (Baku, the Republic of Azerbaijan)
Voloshyn Yu. V., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Hod B. V., *vice editor-in-chief*, Doctor of Pedagogy, Candidate of History (Poltava, Ukraine)
Kalakura Ya. S., Doctor of History (Kyiv, Ukraine)
Karsten Hammer, Professor of Contemporary History (Copenhagen, Denmark)
Kyrydon A. M., Doctor of History (Kyiv, Ukraine)
Kyrydon P. V., *vice editor-in-chief*, Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Kravchenko P. A., Doctor of Philosophy (Poltava, Ukraine)
Moklyak Yaroslav, Doctor Habilitatus (Krakow, the Republic of Poland)
Nestulia O. O., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Rad'ko P. G., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Revyakina N. V., Doctor of History (Ivanovo, the Russian Federation)
Sitarchuk R. A., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Strilets' V. V., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Zhyhyliy N. V., *literary editor*, Candidate of Philology (Poltava, Ukraine)

*Printed according to the decision of Academic Council of Poltava V. G. Korolenko
National Pedagogical University
(protocol #11 of March 26, 2015)*

- ◆ The authors of publications are responsible for reliability of historical data, quotes, personal names and geographical names.
- ◆ Opinion of the editorial board may differ from the authors' opinion.
- ◆ Editorial Board reserves the right to shorten the texts and make literary editing.
- ◆ All rights reserved. Reprints and translations allowed with the consent of the author and publication.

З М І С Т

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

- С. С. Троян**
Метод Едварда Саїда: від орієнталізму до постколоніальних студій 9

СТАТТІ І СТУДІЇ

- А. М. Киридон**
Євромайдан / Революція Гідності: причини, характер, основні етапи 17

- І. Г. Передерій**
Українці-латинники як паросток консервативної течії у загальному українському національному русі початку ХХ століття 33

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. В. Стрілець**
Встановлення революційними комітетами радянських порядків у Полтавській губернії (грудень 1919 – квітень 1920 років) 48

- І. А. Фареній**
До питання про ідеологічні настрої в українській кооперації періоду непу 60

СЛОВО МОЛОДОГО АВТОРА

- О. В. Вільховик**
Особливості мобілізації до Червоної армії на території України (кінець 1918 – початок 1920-их років) 68

- Т. О. Матвієнко**
Реакція земств України на жовтневий переворот 1917 року 77

ОСВІТА І КУЛЬТУРА

- Л. М. Овчаренко**
Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня у 1894-1899 роках 86

- Л. Ю. Посохова**
Провина та покарання: виховні практики в православних колегіумах України (XVIII – початок XIX століття) 97

ПИТАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ

- Н. В. Бесєдіна**
Аристократична культура Японії епохи Хейан 107

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

- Я. С. Калакура**
Соборність України як концепт новітньої історіографії 116

- П. Г. Радько**
Козацька держава в сучасній історичній літературі 125

Д. В. Стаценко

Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон) на Полтавщині у світлі джерел (початок 1920-их років) 133

ХРОНІКА

Т. В. Тронько

Дев'ятий Всеукраїнський науково-практичний семінар «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання» у Полтаві 149

І. О. Сердюк

Презентація нового дослідження соціотопографії «старої» Полтави 152

КРИТИКА ТА БІБЛОГРАФІЯ

В. П. Капелюшний

Демиденко В. О. Слов'янські портрети-2 [Текст]: збірник нарисів / В. О. Демиденко, Т. П. Демиденко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – 272 с. 154

С. С. Троян

Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття: монографія / В. В. Вісин. – Луцьк: Вежа-Друк, 2014. – 440 с. 156

Довідка про авторів 159

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять» 160

CONTENTS

METHODOLOGY OF HISTORY

S. S. Troyan

Method of Edward Said: from orientalism to postcolonial studies 9

ARTICLES AND STUDIES

A. M. Kyrydon

Euromaidan / Revolution of Dignity: the causes, nature, basic stages 17

I. H. Perederiy

The Ukrainian-Latins as a germ of the conservative trend in general Ukrainian national movement of the early twentieth century 33

REPORT

V. V. Strilets

Establishing the Soviet regime in Poltava province by revolutionary committees (December 1919 – April 1920) 48

I. A. Fareniy

To the problem of ideological tendencies of the Ukrainian cooperation in 1920s 60

WORD OF A YOUNG AUTHOR

O. V. Vilhovyk

Peculiarities of mobilization to the Red Army in Ukraine (the end of 1918 – the early 1920s) 68

T. A. Matviyenko

Ukrainian municipal Councils reaction to the October revolution of 1917 77

EDUCATION AND CULTURE

L. N. Ovcharenko

Opishnya exemplary pottery educational workshop in 1894-1899 86

L. Yu. Posokhova

Guilt and punishment: educational practices in orthodox colleges of Ukraine (18TH – early 19TH century) 97

QUESTIONS OF FOREIGN HISTORY

N. V. Besedina

Aristocratic culture of the Heian period in Japan 107

CHRONOLOGY AND HISTORIOGRAPHY

Y. S. Kalakura

Ukraine's Collegiality as a concept of current historiography 116

P. H. Rad'ko

Cossack state in modern historical literature 125

D. V. Statsenko

The Jewish Communist Party (Poale Zion) in Poltava region on the basis of the sources (the early 1920s) 133

CHRONICLE

T. V. Tronko

The Ninth All-Ukrainian Scientific-Practical Seminar “Current Issues of World History and Methods of Their Teaching” in Poltava 149

I. O. Serdyuk

Presentation of the New Study of “Old” Poltava’s Sociotopography 152

CRYTISISM AND BIBLIOGRAPHY

V. P. Kapelyushnyi

Demydenko V. O. Slavic Portraits-2 [Text]: a Collection of Essays / V. O. Demydenko, T. P. Demidenko. – Poltava: “ACMI” Company, 2014. – 272 p. 154

S. S. Trojan

Visyn V. V. The Cooperative Movement in Volyn in the Second Half of the 19th C. – the First Third of the 20th C.: the Monograph / V. V. Visyn. – Lutsk: Vezha-Print, 2014. – 440 p. 156

Information about authors 159

Benchmarks for authors of the collection «Historical Memory» 160

Методологія історії

УДК 130.2:930.1

С. С. Троян

МЕТОД ЕДВАРДА САЙДА: ВІД ОРІЄНТАЛІЗМУ ДО ПОСТКОЛОНІАЛЬНИХ СТУДІЙ

У статті проаналізовано основні положення орієнталізму та постколоніалізму. Методологічним підходом, який з другої половини ХХ століття активно розроблявся у працях насамперед західних науковців, а звітти перекочував і на пострадянські терени, став постмодерністський історичний дискурс. Знаковою рисою постмодернізму є мода на різні підходи, які вирізняються як міждисциплінарністю, так і незавершеністю сформованості методологічного наукового поля. Основоположником постколоніальної теорії був американець Едвард Саїд (1935 – 2003). Прийнято вважати, що «вибух постколоніальності» відбувся після виходу в світ його книги «Орієнталізм» у 1978 році. Новий поштовх постколоніальним студіям дала книга Е. Саїда «Культура й імперіалізм». Орієнталізм можна вважати світоглядом, способом мислення, системою поглядів європейців на світ і суспільства, які раніше перебували у сфері колоніального впливу європейських держав-метрополій. Саме тому Е. Саїд відносив себе до «постколоніального» напрямку. В книзі «Культура й імперіалізм» він розкрив історію співучасті культури в справі імперських заокеанських завоювань. Постколоніалізм у широкому контексті – студії з вивчення історичного минулого, господарства, соціального зрізу, культури країн і народів періоду колоніальної залежності. Метод постколоніальних досліджень полягає в максимальному зосередженні на конкретних творах, у прочитанні їх насамперед як шедеврів креативної та інтерпретаційної уяви, а далі – демонстрації того, що вони є частиною стосунків між культурою й імперією.

Ключові слова: історичний метод, методологія, колоніалізм, імперія, орієнталізм, постколоніалізм, дискурс, Е. Саїд.

Бурхливий соціально-економічний і суспільний розвиток передових країн світу в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття сприяв їхньому переходу від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства. Відповідно його супроводжували процеси трансформації суспільної, включаючи історичну, свідомості, а також розвитку історичної науки. Саме перед нею постало завдання наукового аналізу, нового методологічного осмислення накопиченого раніше величезного емпіричного і теоретичного матеріалу. Фактично здійснюється подальше розширення «території історика» (термін за назвою написаного в 1973 року нарису Леруа Ладюрі), збагачення арсеналу пізнавальних технік й успішне використання методологічних підходів з арсеналу новітньої світової історичної думки.

Одним із таких методологічних підходів, який з другої половини ХХ століття активно розроблявся у працях насамперед західних науковців, а звітти перекочував і на пострадянські терени, став постмодерністський історичний дискурс. Він був однією із спроб істориків подолати «бар'єр німоти» (фантазії,

брехні, напівправди, лукавства) джерел. Назагал уважаємо за доречно констатувати, що характер, внутрішню суперечливість і драматизм цієї ситуації доволі влучно передають міркування французького історика Франсуа Доса: «Новий історичний дискурс, достоту, як і попередній, пристосовується до влади та навколишньої ідеології. [...] Ця історія вбирає у себе сновиддя, притлумлені інстинкти, намагаючись досягти консенсусу з проблемами нашого сучасного суспільства, а на історика покладено обов'язок розгребти всі ці аномалії...» [12, с. 223].

«Постмодерністський виклик» почав формуватися ще з 1960-их років і привів до виникнення «нової філософії історії» («нарративістської філософії історії»), сприяв повороту в бік антропологізації історії та започаткуванню ери «постструктуралізму» та нарративізму, дав поштовх зростанню інтересу до антропологічних аспектів «нової культурної історії» тощо. Справжнім народженням «нових зірок» у горнилі «постмодерністського виклику» стали праці американського історика Гейдена Вайта «Метаісторія. Історична уява в Європі ХІХ століття», французького філософа Поля Рікера «Час і оповідь», італійського письменника, філософа, лінгвіста, семіотика й медієвіста Умберто Еко «Ім'я рози» [3; 6; 10]. «Віртуозами віртуальності» назвав постмодерністів літератор Юрій Ковбасенко: «Постмодерністи створюють «палімсестну історію» (К. Брук-Роуз), віртуальну реальність, а для цього потрібно бути віртуозами» [4].

Проте непоодинокі й негативні оцінки постмодернізму з боку вельми авторитетних науковців. Наприклад, наведемо слова професора Йоркського університету й автора неординарного наукового дослідження «Сексуальне дисидентство» Джонатана Долімора: «Як правило, теорії постмодернізму ґрунтуються або на спрощених концепціях, що з'явилися у нові часи, або на таких ретроспективних моделях, що не викликають довіри. Чим повнішою стає історія різних модерністських течій, тим менш переконливим виглядає потрактування постмодерну як прориву до чогось радикально нового чи незнаного. Відповідно сама концепція постмодернізму також таїть у собі ризик завищеної оцінки сучасності, надання їй значущості, якої вона не посідає: отой уявний радикальний прорив насправді виявляється більш-менш закономірним, принаймні прогнозованим наслідком того, що мало місце раніше» [2, с. 40 – 41].

Разом із тим, зокрема, професор Н. Яковенко далеко не така категорична: «Проте запозичене від постмодернізму сприйняття будь-якого джерела як тексту з власною внутрішньою логікою прислужилося й історикам, підштовхнувши їх до детального вивчення контексту, в якому виникло і функціонувало джерело або історіографічний твір, – його мови, культурних навичок та позиції автора, обставин написання тощо» [12, с. 225]. А, напевне, найефектніше думку про множинність прочитань того самого тексту різними читачами втілив у яскраву метафору французький літературознавець Цветан Тодоров: «Текст – це лише пікнік, на який автор приносить слова, а читачі – сенс» [4].

Знаковою рисою постмодернізму стала мода на різні підходи, які вирізняються як міждисциплінарністю, так і незавершеністю сформованості методологічного наукового поля. Мова, зокрема, може йти про «мікроісторію» (класичною з-поміж інших тут можна вважати відому працю історико-антропологічного спрямування Роберта Дарнтонна «Велике побоїще котів» [1]), гендерні, феміністичні студії, а також постколоніальний дискурс. Саме на останньому спинимось детальніше,

відзначивши, що постколоніальні студії (інша назва – студії третього світу) виступають як нові підходи і напрями в дослідженнях як історії колоніалізму загалом, так й історії колоніального минулого окремих держав, країн і народів. Тобто постколоніалізм можна розглядати як парадигму, що її Гел Фостер означив як «постмодернізм опору», поширюючи низку її питань на контекст взаємодії з імперіалізмом і його спадком та його скидання [11, с. 82 – 83]. У цьому сенсі можна додати, що для постколоніалізму характерне звертання до низки питань, відповіді на які вимагає конструювання постколоніального порядку.

Основоположником постколоніальної теорії був американець Едвард Саїд (1935 – 2003). Прийнято вважати, що «вибух постколоніальності» відбувся після виходу в світ його книги «Орієнталізм» [8; 14] у 1978 році. Автор розглядає її в тому числі як дослідження, спрямоване «на переосмислення того, що впродовж віків уважалося за бездну, котра відділяє Схід від Заходу» [14, с. 481]. При цьому Е. Саїд своє головне завдання вбачав у оспорюванні точки зору, що різниця між Сходом і Заходом означала ворожість, дистанціювання, усталений та незмінний набір протилежних за своєю суттю натур і відповідно побудовану на такому баченні антагоністичну систему поглядів.

У широкому розумінні контексту «орієнталізм» можна вважати світоглядом, способом мислення, системою поглядів європейців на світ та суспільства, які раніше перебували у сфері колоніального впливу європейських держав-метрополій. Із цього приводу Е. Саїд констатує: «... Сам орієнталізм є продуктом певних політичних сил і дій. Він становить школу інтерпретації, об'єктом якої є власне Схід, його цивілізації, мешканці та географічні простори. Його відкриття – праця незліченних учених, які видавали тексти, перекладали їх, створювали граматики й словники, реконструювали забуті епохи і створювали позитивістське верифіковане знання...» [14, с. 286]. У зв'язку з цим дуже важлива ще одна думка американського дослідника. Він, зокрема, пише: «... Від початку свого існування в західній свідомості Схід став словом, яке набувало широкого спектра значень, зв'язків і конотацій та яке не обов'язково відносилось до справжнього Сходу, але швидше до певного категоріального поля, яке оточувало це слово» [14, с. 287].

На підставі свого аналізу Е. Саїд стверджує, що орієнталізм завжди був зорієнтований на утвердження за допомогою загальнокультурного тиску різниці між європейською та азійською частинами світу [14, с. 288]. Тобто його можна розглядати як основоположну політичну доктрину – «орієнталізм є фактом як культурним, так і політичним» [14, с. 44], пов'язану з домінуванням над Сходом, оскільки він був слабшим від Заходу, бо його «іншість» перейшла в слабкість. Заслуга Е. Саїда в тому, що він дослідив, як Захід не тільки конструює Схід, але й конструює його саме в якості свого Іншого, що містить усі незахідні, а отже, негативні характеристики. Репрезентація Сходу ніби складалася з «перевернутих самоіміджів», що визначалися тільки виокремленням «відмінності» та «відсутності» зміни, прогресу, свободи й інших властивих Європі рис. Візерунок Сходу став відповідним дзеркалом, за допомогою якого Європа визначала, виправдовувала і звеличувала себе, водночас стверджуючи своє домінування над іншим.

Цікаво, що американський учений небезпідставно вважав такий орієнталізм надзвичайно живучим і в сучасну добу. Аргументуючи свою позицію, він писав: «Одним з аспектів постмодерністичного світу ери електроніки є зміцнення

стереотипів, за допомогою яких пізнається Схід. Телевізія, фільми й інші мас-медіа поширюють інформацію щораз все більше стандартизованої форми. А якщо говорити про Схід, то стандартизація і культурні стереотипи тільки зміцнюють впливи академічної та фантастичної демонології дев'ятнадцятого століття про «таємничий Схід» [14, с. 62].

Після публікації книги «Орієнталізм» відповідне наукове середовище одразу назвало Е. Саїда гідним продовжувачем французького постструктуралізму. Його погляди й ідеї дістали назву «постмодерністської філософії», а самого Е. Саїда зарахували до постмодерністів. Однак американський учений відносив себе до «постколоніального» напрямку. Цей факт він чітко та однозначно підкреслює в праці «Орієнталізм»: «Особливо мене цікавило поширення постколоніальних інтересів на проблеми, пов'язані з географією» [14, с. 481].

Загалом «постколоніальні студії» трактуються як сукупність взаємозв'язаних концептуальних дискурсів, що усвідомлюються в єдиній мережі критичних проєктів і програм, спрямованих на подолання наслідків економічної, політичної, але насамперед культурної й інтелектуальної залежності «незахідного» світу від західних зразків та прототипів. Така дефініція не суперечить генеральній позиції самого американського науковця. «І дійсно, – пише він, – одним із найцікавіших фактів у постколоніальних дослідженнях було нове прочитання канонічних творів культури не з метою їх приниження чи злісного критиканства, а з метою актуального вивчення деяких із їх положень і засад поза нав'язаними їм офіційними рамками якоїсь версії бінарної діалектики пан-слуга» [14, с. 481]. Використовуючи розроблену Ж. Дерріда техніку реконструкції тексту, Е. Саїд показав, яким чином численні праці західних авторів – географів, політиків, істориків, літераторів, лінгвістів, етнографів – репрезентували Схід у довільній і дуже часто принизливій формі [5].

Пізніше Е. Саїд у праці «Культура й імперіялізм» [7] розкрив історію співучасті культури в справі імперських заокеанських завоювань. Із точки зору вагомості дослідження сам автор указує, що «два чинники – загальносвітова модель імперської культури та історичний досвід опору імперії – роблять цю книжку окремим дослідженням» [7, с. 12]. В анотації до неї вповні резонно відзначено, що підкорення і винищення тубільного населення здійснювали не тільки армії – ці акти готувалися заздалегідь у дискурсі й уяві, адже їхня бруталність вимагала потужного виправдального імпульсу. Опір на периферії та опозиція в метрополії, незалежність та визволення, виправа у дикі землі та «подорож у», насилля та контрнасилля, тубілець та влада спостерігача, наратив та присвоєння географії – ці та інші теми сплітаються в ході «контрапунктного аналізу» Едварда Саїда [7, с. 3].

Концептуальна ідея американського дослідника ґрунтувалася на тезі про те, що майже скрізь у неєвропейському світі прихід білої людини викликав певний опір [7, с. 11]. Уже в XIX столітті, крім збройного опору в таких несхожих країнах, як Алжир, Ірландія чи Індонезія, майже повсюдно робилися серйозні спроби культурного опору, спроби боронити національну ідентичність, а в політичній царині – створювалися асоціації та партії, спільною метою яких було самовизначення і національна незалежність. Ніколи імперська зустріч не зіштовхувала активного західного завойовника з бездіяльним чи інертним незахідним тубільцем. Завжди існувала якась форма активного опору, зрештою,

опір здебільшого й перемагав. Кульмінацією відповіді європейському домінуванню став потужний деколонізаційний рух у «третьому світі». Він призвів до руйнації великих колоніальних імперій і колоніальної системи загалом у XX столітті.

Однак треба бути свідомими того, що «імперіалізм не закінчився, не перетворився раптом на «минуле» в ту мить, коли деколонізація розпочала демонтаж класичних імперій» [7, с. 393]. Так, Майкл Барретт-Браун у передмові до другого видання 1970 року своєї книжки «Після імперіалізму» (1963 рік) доводить: «Імперіалізм і досі, поза сумнівом, наймогутніший чинник в економічних, політичних та військових стосунках, який означає, що економічно розвинуті країни підпорядковують собі менш економічно розвинуті. Ми все ще можемо з нетерпінням вічікувати на його завершення» [13, р. VIII]. Водночас, перефразовуючи Е. Саїда і зміщуючи його акценти з власне мас-медійної системи в бік імперіалізму загалом, не можна не зауважити й таке. Ця світова система, що формує та виробляє культуру, економіку і політичну владу разом із їхніми військовими й демографічними коефіцієнтами, має інституціоналізовану тенденцію виробляти «неозорі» транснаціональні образи, які тепер переорієнтовують міжнародний соціальний дискурс і процес [7, с. 431].

Відповідно у нових реаліях деколонізації й очікування на остаточне завершення доби колоніалізму/імперіалізму виникла потреба в осмисленні наслідків колоніального правління, тобто в постколоніальних студіях. Як ідейна течія, постколоніалізм займається вивченням ідентичності, культури та літератури – у сенсі культурного конфлікту між колишніми або нинішніми колоніями і країнами-колонізаторами. Загалом постколоніальна теорія розглядає культурні аспекти, які утворилися внаслідок європейської колонізації.

Ера колонізації спричинила специфічне самовизначення як колонізаторів, так і колонізованих. Заслугове на особливу увагу теза Е. Саїда: «Імперіалізм – це не тільки стосунки домінування, а й відданість особливій ідеології експансії» [7, с. 267]. Колонізатори створили власний імідж просвічених і правих (серед американських авторів уживається термін «критична білість» – англ. *critical whiteness*). З іншого боку, в колонізованих розвивається колоніальна ментальність і згодом культурне низькопоклонство по відношенню до культури країни-завойовника, яка нав'язує колонізованому свою месіанську культуроносну функцію.

Необхідно поряд з цим звернути увагу на той важливий факт, що Е. Саїд проаналізував насамперед британський, французький та американський імперські досвіди, як такі, що були винятково послідовними і мали особливу культурну центральність [7, с. 26 – 27]. Американський автор виходив з того, що загалом імперський гатунок Англії вищий, величніший та імпозантніший від інших. Але в імперській жазі всіх трьох метрополій (Британської, Французької, Американської) наратив завжди займав помітне місце й продовжує відігравати суттєву роль. Це підтверджує тезу, згідно з якою сила імперської системи країни, як правило, втілюється і в потужній художній літературі у цій країні. Тому не дивно, що саме відзначені раніше колоніальні держави створили безперервну традицію романописання, якій немає аналогів у світі. У цих трьох культурах ідея заморського панування – виходу поза прилеглі території в дуже віддалені землі – має привілейований статус. Вона прямо пов'язана з прозовими, географічними,

мистецькими проєкціями уяви, а завдяки реальній експансії, управлінню, інвестиціям і зобов'язанням її наявність стає постійною. В імперській культурі є щось систематичне, й з найбільшою очевидністю ця ідея проявилася насамперед у Британській, Французькій та Американській імперіях.

На наш погляд, постколоніальні студії становлять науковий інтерес насамперед з точки зору загального дослідницького підходу. З огляду на це, спираючись на запропоновані Е. Саїдом у книгах «Орієнталізм» і «Культура й імперіялізм» та його послідовниками (Гаятрі Чакраворті Співак, Гомі Бгабга, Еме Сезер, Міке Баль й інші) [9] підходи, можна дати поліваріантну змістову характеристику постколоніалізму.

У широкому контексті постколоніалізм – студії з вивчення історичного минулого, господарства, соціального зрізу, культури країн і народів періоду колоніальної залежності (на Заході це часто трактується як сучасний підхід до аналізу проблем расизму й заморських завоювань).

У вузькому розумінні постколоніалізм – методологічний напрям або підхід, спрямований на дослідження колишніх колоніальних країн і народів та їх зв'язків з метрополіями, як правило, й насамперед у контексті культурному, шляхом прочитання й інтерпретації відповідних літературних творів. Так, зокрема, «поняття «ідентичності» стало характерною ознакою й імперіалістичних культур, і тих культур, які намагалися опиратися європейським вторгненням». На думку Е. Саїда, «боротьба точиться між прибічниками унітарної ідентичності й тими, хто розглядає ідентичність як комплекс, котрий не можна зредукувати й уніфікувати. Ця опозиція передбачає дві різні перспективи, дві історіографії: одну – лінійну та категоризовану, другу – контрапунктну і здебільшого кочову». Він наполягає на тому, що «тільки друга перспектива вповні чутлива до реальності історичного досвіду. Почасти завдяки імперії всі культури переплелися, жодна не є ізольованою і чистою, всі гібридні, неоднорідні, надзвичайно диференційовані й немоналітні» [7, с. 30 – 31].

У специфічному або вирізняльному контексті постколоніалізм – техніка літературного аналізу творів представників колишніх колоній, прибічники якої також уважають її соціальною теорією. «Мій метод полягає в максимальному зосередженні на конкретних творах, у прочитанні їх насамперед як шедеврів креативної та інтерпретаційної уяви, а далі – демонстрація того, що вони є частиною стосунків між культурою й імперією» [7, с. 26], – писав Е. Саїд.

Урешті, постколоніалізм у теоретичному контексті – теорія, яка розглядає культурні аспекти, що утворилися внаслідок європейської колонізації й зберігають свою актуальність у сучасних реаліях. Водночас Е. Саїд уповні резонно свідомий того, що «жодна теорія не здатна пояснити або висвітлити зв'язки між текстами й суспільствами. Однак читання і писання текстів ніколи не буває нейтральною діяльністю: у ній заховані інтереси, влада, пристрасті, задоволення, хай би яким естетичним або розважальним видавався твір» [7, с. 442]. Послугуючись висловом Ліли Ганді, авторки книги «Постколоніальна теорія: критичний вступ», можна ствердити, що «колоніальні наслідки потребують меліоративної та терапевтичної теорії, чутливої до завдання пам'ятати й пригадати колоніальне минуле» [11, с. 99].

Список використаних джерел

1. Дарнтон Р. Великое кошацье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры / Р. Дарнтон. – М.: НЛЮ, 2002. – 384 с.
2. Долімор Дж. Сексуальне дисидентство. Від Августина до Вайлда, від Фройда до Фуко / Дж. Долімор. – К.: Основи, 2004. – 558 с.
3. Еко У. Ім'я рози / У. Еко. – Х.: Фоліо, 2006. – 576 с.
4. Ковбасенко Ю.І. Література постмодернізму: по той бік різних боків: [Електронний ресурс] / Ю.І. Ковбасенко. – К.: Українська асоціація викладачів зарубіжної літератури, 2004. – Режим доступу: http://ae-lib.org.ua/texts/kovbasenko_postmodernism_ua.htm (доступ – 14.02.2015).
5. Никитин М.Д. «Ориентализм» Э. Саида, теория колониального дискурса и взаимодействие Востока и Запада: к выработке нового понимания проблемы: [Електронний ресурс] / М.Д. Никитин. – С. 5. – Режим доступу: www.sgu.ru/files/nodes/9877/14.pdf (доступ – 14.02.2015).
6. Риклр П. Время и рассказ: в 2 т. / П. Риклр; [пер. с франц.]. – М.-СПб.: Университетская книга, 1999-2000. – Т. 1. – 440 с.; Т. 2. – 314 с.
7. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Е. Саїд; [пер. з англ.]. – К.: Критика, 2007. – 608 с.
8. Саїд Е. Орієнталізм / Е. Саїд; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 2001. – 511 с.
9. Співак Г.Ч. В інших світах. Есеї з питань культурної політики / Г.Ч. Співак; [пер. з англ.]. – К.: Всесвіт, 2006. – 480 с.
10. Уайт Х. Метаистория: историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт; [пер. с англ.]. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. – 528 с.
11. Чернецький В. Картографуючи посткомуністичні культури. Росія та Україна в контексті глобалізації / В. Чернецький. – К.: Критика, 2013. – 423 с.
12. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 368 с.
13. Barratt-Brown M. After Imperialism / Michael Barratt-Brown. – New York: Humanities, 1970. – 535 p.
14. Said E. W. Orientalism / Edward W. Said / Przekiad Monika Wyrwas-Wińniewska. – Poznac: Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2005. – 512 s.

С. С. Троян

**МЕТОД ЭДВАРДА САИДА: ОТ ОРИЕНТАЛИЗМА
К ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫМ СТУДИЯМ**

В статье проанализированы основные положения ориентализма и постколониализма. Методологическим подходом, который со второй половины XX века активно разрабатывался в трудах прежде всего западных ученых, а оттуда перекочевал и на постсоветские территории, стал постмодернистский исторический дискурс. Отличительной чертой постмодернизма является мода на различные подходы, которые отличаются как междисциплинарностью, так и незавершенностью сформированности методологического научного поля. Основоположителем постколониальной теории был американец Эдвард Саид (1935 – 2003). Принято считать, что «взрыв постколониальности» состоялся после выхода в свет его книги «Ориентализм» в 1978 году. Новый толчок постколониальным студиям дала книга Е. Саида «Культура и империализм». Ориентализм можно считать мировоззрением, образом, системой взглядов европейцев на мир и общества, которые ранее находились в сфере колониального влияния европейских государств-метрополий. Именно поэтому Е. Саид относил себя к «постколониальному» направлению. В книге «Культура и империализм» он

раскрыл историю соучастия культуры в деле имперских заокеанских завоеваний. Постколониализм в широком контексте – студии по изучению исторического прошлого, хозяйства, социального среза, культуры стран и народов периода колониальной зависимости. Метод постколониальных исследований заключается в максимальном сосредоточении на конкретных произведениях, в прочтении их, прежде всего, как шедевров креативного и интерпретационного воображения, а дальше – демонстрации того, что они являются частью отношений между культурой и империей.

Ключевые слова: исторический метод, методология, колониализм, империя, ориентализм, постколониализм, дискурс, Э. Саид.

S. S. Troyan

METHOD OF EDWARD SAID: FROM ORIENTALISM TO POSTCOLONIAL STUDIES

The main points of orientalism and post-colonialism are analyzed in the article. The methodological approach, which was actively developed in the second half of the twentieth century first of all in the works of the Western scholars, and then moved to the works of the post-Soviet scientists, has become the postmodern historical discourse. A distinctive feature of postmodernism is the tendency to a variety of approaches, which are different by the interdisciplinary approach and incompleteness of the methodological field of research. The founder of the postcolonial theory was the American scientist Edward Said (1935 – 2003). It is considered that the «explosion of the postcoloniality» took place after the publication of his book «Orientalism» in 1978. E. Said's book «Culture and Imperialism» gave the new impulse to the postcolonial studies. Orientalism can be considered as a worldview, a way of thinking, and the views of Europeans on the world and societies, which had previously been in the field of the colonial influence of the European metropolis. Therefore E. Said referred himself to the «postcolonial» direction. In his book «Culture and Imperialism», the critic revealed the development of the culture complicity in the case of imperial transoceanic conquests. In a broader context the post-colonialism is the study of the history, economy, society and culture of countries and peoples during the period of the colonial rule. The method of the postcolonial studies is in focusing on the specific works, in reading them first of all as masterpieces of creative and interpretative imagination, and then as the demonstration that they are the part of the relationship between culture and empire.

Keywords: historical method, methodology, colonialism, empire, orientalism, post-colonialism, discursive, Edward Wadie Said.

Надійшла до редакції 3 березня 2015 року

* * *

Статті і студії

УДК 32.001:323.2(477)

А. М. Киридон

ЄВРОМАЙДАН / РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ: ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР, ОСНОВНІ ЕТАПИ

Євромайдан / Революція Гідності став наймасштабнішою подією в новітній історії України, засвідчивши також нові зсуви в колективній свідомості суспільства. Більшість експертів маркують вихід людей на вулиці в листопаді 2013 року, після відмови уряду підписати Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом, як цивілізаційний вибір. Продовження громадських протестів і самоорганізація суспільства на противагу тиску з боку держави та мобілізація громадян для захисту України від військової агресії на Сході країни вказують на надзвичайну важливість цього вибору й увиразнюють характер націо- та державотворення в Україні.

Потужні виклики, спричинені не лише внутрішньополітичними чинниками, але й зовнішньополітичними (зокрема – зовнішньою агресією), змінили українське суспільство. Траєкторія розвитку цих подій дає підстави для виокремлення кількох складових революційного процесу. Якщо Євромайдан із підписанням Угоди про асоціацію досяг свого логічного завершення з точки зору документування процесу, то інші каталізовані революційні процеси не досягли свого вирішення.

Ключові слова: *Євромайдан, Революція Гідності, етапи, причини, характер, євроінтеграція, Угода про асоціацію.*

Майдан став одним із найпотужніших комплексних викликів не лише для України, але й для світової спільноти. Водночас викликами-маркерами для українського суспільства від листопада 2013 року стали: відмова уряду В. Януковича підписати Угоду про асоціацію з ЄС, події на Майдані, анексія Криму, трагічні події на Сході України, російсько-українська війна (гібридна війна) та ін. У цій ситуації відбувається переструктурування смислового поля існування суспільства й виникає потреба осмислення подієвого ланцюга, започаткованого Євромайданом.

Боротьба громадян України за свої права, що дістала назву Революція Гідності, або Майдан (із відповідним поділом протестувальників на Євромайдан та Антимайдан), стала наймасштабнішою подією в новітній історії України, засвідчивши також нові зсуви в колективній свідомості суспільства. Особливість оцінки подій полягає в репрезентації постфактум процесу Євромайдану (оцінки подій «зсередини» – коли результат боротьби був невідомим – мали б, очевидно, інший характер). Значимість і масштаб події, пам'ять про сотні людей, які заплатили життям за свій вибір та активну громадянську позицію, зумовлюють необхідність її всебічного осмислення й дослідження, збереження колективної пам'яті.

Метою пропонованої наукової розвідки є спроба лише в першому наближенні окреслити причини, привід, характер подій та виокремити етапи їхнього розвитку.

В статті йдеться, передусім, про одну з фаз Революції Гідності – Євромайдан. Розгорнутий аналіз цілісного маркованого проблемного поля потребує подальшого осмислення.

Більшість експертів маркують вихід людей на вулиці в листопаді 2013 року, після відмови уряду підписати Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом, як цивілізаційний вибір. Продовження громадських протестів і самоорганізація суспільства на протигагу тиску з боку держави й мобілізація громадян для захисту України від військової агресії на Сході країни вказують на надзвичайну важливість цього вибору та увиразнюють характер націо- та державотворення в Україні.

Серед причин Майдану – традиційне та систематичне нехтування потребами й проблемами як окремих громадян, так і громадянського суспільства в цілому, неповага до нього з боку влади, загострення економічної, політичної та соціальної кризи. Зауважимо, що здебільшого ці ж причини було визначено також щодо подій 2004 року [17, с. 38].

На початку осені 2013 року у суспільстві багатьма соціологами фіксувалося зростання протестних настроїв. За результатами загальнонаціонального опитування ще у березні 2013-ого (досліджувалися інтеграційні настрої українців), «порівняно з жовтнем 2012 року, кількість людей, які готові виходити на вулиці, зросла на 5% і значно зменшилась кількість тих, хто точно не збирається протестувати, – з 51 до 36%», – зазначала тоді аналітик М. Золкіна фонду Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва [5]. Створилася роздвоєність ситуації, зосередженість у суспільстві двох перспектив – євроінтеграційної з орієнтацією на ЄС та орієнтація на Митний союз; за приєднання України в перспективі до Євросоюзу виступало 50% опитаних українських громадян, проти – 41%. Підтримка ж утворення єдиної держави в складі України, Росії, Білорусі дає цілком зрозумілі обернені цифри: за – 42%, проти – 47%. Зростання привабливості саме європейського інтеграційного шляху останніми роками відбувалося, головним чином, в два етапи. Перший перелом стався 2011 року, коли змінилося співвідношення між тими, хто прагнув в ЄС, і тими, хто виступав за членство в Митному союзі. Другий період розпочався в грудні 2013 року. Нова віха змін у громадській думці щодо інтеграційних пріоритетів розпочалася у 2014 році. Опитування середини травня 2014 року зафіксувало подальше зростання підтримки європейського вектора – до безпрецедентних 50,5% – та деяке зменшення як категорії інтеграційних «неприєднанців» (від 19,6% – до 17,4%), так і категорії невизначених (від 13,4% – до 10,6%). Окрім цього, українці в цілому за останні два з половиною роки стали тяжіти до більшого визначення зі своїми пріоритетами: «сіра» категорія невизначених за цей період зменшилася на 6% [7, с. 4-5].

Донбас давав такі цифри: «за» – 18%, «проти» – 59%. «Можна уявити, якою високою була у цьому регіоні підтримка утворення єдиної держави з Росією та Білоруссю. І що цікаво: значне число опитуваних, як впливає з цифрових показників, не вважає створення єдиної держави з Росією втратою Україною незалежності», – висновує С. Грабовський [3].

Причин для невдоволення владою було достатньо. За майже чотири роки президентства В. Януковича його старший син Олександр став одним із найбагатших українців. Так само швидко збагачувалося й найближче оточення

гаранта, а корупційних обурювань ставало дедалі більше. Середній і малий бізнеси зазнавали утисків з боку фіскальних та перевіряючих органів, великий – змушений був ділитися активами й грішми з представниками чинної влади. Загалом, компіляцією всіх причин революції став відомий банер, який згодом з'явився на одній із барикад «Зрозумійте нас! Дістало!».

Поділяємо точку зору дослідників, які наголошують, що зміну ставлення влади до реалізації громадянами свого права на мирні зібрання і ситуацію, що склалася в грудні 2013 року в Україні, необхідно аналізувати, починаючи задовго до Майдану та Революції гідності [21, с. 19]. Адже замість демократії в Україні сформувалась олігархічно-кланова модель політичного режиму. Ця гібридна модель, характеризується тісним зрощенням політики й економіки, формувалась поступово, набуваючи специфічних ознак за часів діяльності кожного з чотирьох президентів України. Невідповідність між фасадними (задекларованими) цілями української влади і реальним політичним процесом з часом стала набувати загрозливих розмірів, що, зокрема, привело до появи двох потужних Майданів – Помаранчевої революції (2004) та Євромайдану (осінь-зима 2013 – 2014 років) [12, с. 82].

Проте саме відмова В. Януковича від підписання «Угоди про асоціацію України з ЄС» й відтермінування Асоціації змусило людей вийти на площі міст. У масовій свідомості пересічного українця курс України у напрямі ЄС означав дійсну (а не фасадну) розбудову демократичних інституцій та демонтаж олігархічно-кланової моделі політичних відносин. Для переважної більшості жителів України ЄС асоціюється з верховенством права, повагою до особистості, прозорими правилами функціонування політичної системи тощо. Тобто українці очікували мирним шляхом розбудувати демократію у своїй країні, долучившись до сім'ї європейських народів. Саме тому українці закривали очі на корумпованість влади, утиски свободи слова, відсутність прозорих правил гри в усіх сферах суспільного життя, оскільки сподівалися, що декларований владою євроінтеграційний курс наблизить Україну до демократичних стандартів [12, с. 86]. Ситуація вимагала з'ясування проблеми самоідентифікації, питань, хто ми? чого хочемо й куди йдемо?

Сума подій і зусиль, що утворили основу феномена Євромайдану, не мають на сьогодні однозначного тлумачення та оцінки. Революція Гідності навіть рік потому сприймається як масштабне, але й досі не пізнане до кінця явище [8]. Але, безумовно, можна констатувати: Майдан став епіцентром масштабних кардинальних змін у країні. Він запустив процес трансформації не лише політичної сцени, але й соціальних та культурних перетворень. Очевидно, що наслідки цього вибуху гніву й гідності, який вивільнив колосальну суспільну енергію, даватимуться взнаки не одне десятиліття – як у геополітичному вимірі, так і у внутрішніх соціально-політичних відносинах. Це був громадянський протест від початку виступу. Подальшого вивчення потребує питання кореляції характеру і хронологічного діапазону подій, а відповідно – й окреслення назви та етапів розвитку.

Так, на думку професора політології Національного університету «Києво-Могилянська академія» О. Гараня, події кінця 2013 – початку 2014 років доцільно характеризувати як мирний протест, який переріс у повстання. При цьому Майдан

не став соціальною революцією, бо не привів до кардинальних змін у соціальному фундаменті [8].

Натомість, на нашу думку, все ж ідеться про революцію з огляду на внутрішню динаміку процесу, глибинні та якісні зміни суспільства, задіяність енергії й свідомості людей «у колективний процес політичного переоблаштування (redefinition)» [24, р. 203]. При цьому, підгрунтя такої позиції виловується на твердженні Б. Акермана: революцією слід уважати «увінчані успіхом зусилля, оперті на колективні й свідомі мобілізації, метою яких є зміна існуючих принципів і практик, що стосуються основної сфери життя». «Якщо велика кількість людей із глибокою серйозністю беруться за здійснення революційної політики, то така трансформація політичної свідомості є виразною ознакою революційної дійсності, незалежно від здатності політичної системи трансформувати той чи інший вид соціальних відносин», – стверджує дослідник [24, р. 203]. За лєнінським визначенням, класичні революції відбувалися тоді, коли «низи» вже «не могли», а «верхи» «не хотіли». Але, як зауважив соціальний психолог О. Покальчук, науковці почали відстежувати, що революції відбуваються не тоді, коли зовсім погано живуть, а коли їм стає жити краще і це не бунт голодних (бо зубожілий народ не здатний на будь-які зміни), а «бунт таких, які вже чогось скуштували і вони тепер хочуть ще. От тоді й відбуваються революції й перевороти» [15].

У ході виступу відбулася не лише зміна політичної влади, спричинена активізацією суспільства, але й зміна політичної свідомості мас. Масовий колективний рух громадян України привів до революційної трансформації / реінституціоналізації суспільства [Див.: 26, р. 71-75]. Відтак не випадково ці події називають ще Революцією Гідності.

Водночас диференційованою є оцінка Майдану 2013-2014 років у регіональному вимірі. Так, за результатами опитувань фонду «Демократичні ініціативи», Захід України майже однозначно вважає, що Майдан був усвідомленим протестом. Натомість на Сході країни немає такої однотайності, а думки майже діляться навпіл між негативними і позитивними оцінками Революції Гідності. Причому відчувається боротьба за цих людей, із ким вони будуть: з пост-Майданом чи з анти-Майданом. Особливу позицію у цьому сенсі займає Донбас, де 70 % опитаних вважають події у Києві й в Україні державним переворотом, та половина з них переконана, що він відбувся за підтримки Заходу. «І як би ми не говорили, що ця позиція сформована пропагандою, але це факт, і з ним треба рахуватися. На територіях, які контролює ДНР, фактично немає людей, які позитивно оцінювали б Майдан. А на територіях, підконтрольних Україні, такі люди все-таки є», – зазначила соціолог І. Бекешкіна [8].

Хронологічний діапазон Революції варіюється й, очевидно, буде коригуватися (передусім, з огляду на верхню межу). Так, у найширшому контексті, продовжуючи запропонований дослідником В. Рубцовим 2008 року логічний ланцюг [17], можна простежити пролонгованість революції з увиразненням кількох етапів: перший етап – 1991 рік, II етап – 2004 рік та III етап – 2013-2014 роки. На думку науковця А. Ткачука, «революцією гідності» (так в авторському тексті. – А. К.) називається тримісячний період в історії України з 21 листопада 2013 року до 22 лютого 2014 року [20, с. 323].

На нашу думку, перебіг політичних і соціальних подій у хронологічному діапазоні листопада 2013 – вересня 2014 року дає підстави розглядати їх у єдиному ланцюгові «Євромайдан – Крим – Схід / Південний Схід», але водночас потребують увиразнення фази його розвитку з конкретним змістовим наповненням. Трагічні події, започатковані весною 2014 року на Сході України (про Концепт «Схід» див. детальніше [10]. – *А.К.*), потребують не лише практичного вирішення, але й осмислення причин, стану і характерних рис. Особливість ситуації полягає в тому, що Україна, не вийшовши зі стану двох посттравматичних ситуацій (Майдану та Криму), опинилася в гострій фазі нового конфлікту. Ми не встигли осмислити сутнісні та подієві характеристики листопада 2013 – лютого 2014 року із цим «неосмисленням» утяглися в новий етап (Крим – Схід/Південний Схід). Відтак пропонуємо для подальшого вивчення версії розгляду подій на Сході/Південному Сході – як:

а) продовження «Майдану», але в умовах ДНР та ЛНР; (або, ще ширше, як один ланцюг: Євромайдан – Крим – Схід/Південний Схід);

б) продовження/мімікрія Антимайдану (принаймні, подальшого дослідження потребує з'ясування причин його появи, соціального, вікового, професійного тощо складу; врешті, ким були «тітушки» й куди вони поділися та ін.);

в) незалежний від Майдану етап, але каталізований процесами на Майдані;

г) один ланцюг із подіями в Криму («російсько-українська війна», «гібридна війна», «локальна війна», «дифузна війна» тощо).

Однак зауважимо: якщо йдеться про Євромайдан, є сенс датування події від початку виступу в ніч із 21 на 22 листопада 2013 року [1, с. 14], (інший початок відліку – 26 листопада) під гаслом євроінтеграційних вимог до логічного завершення підписанням 27 червня 2014 року Угоди про асоціацію з Європейським Союзом або 16 вересня, коли відбулася одночасна спільна ратифікація ЄС і Україною. Нагадаємо, що 21 березня 2014 року в Брюсселі відбулася церемонія підписання політичної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Було підписано лише ті частини Угоди, які стосувалися політичної взаємодії, питань безпеки й боротьби з тероризмом. Економічну частину угоди, що передбачає створення повноцінної зони вільної торгівлі та стосуються таких питань, як доступ на ринки, торгівля енергоносіями, співпраця у сфері сільського господарства, транспорту, металургії, космосу, наукових досліджень, туризму, підприємницької діяльності, захист інтелектуальної власності, порядок розгляду спорів й умови оподаткування, Україна підписала 27 червня 2014 року.

У межах окресленого хронологічного поля 21 листопада 2013 – 16 вересня 2014 років пропонуємо виокремити кілька етапів.

I етап – 21 листопада – 29 листопада 2013 року – очікування громадянами України курсу на євроінтеграцію, мирні акції протесту проти рішення уряду відтермінувати підписання Угоди про асоціацію з ЄС на Вільнюському саміті. Особливості: лозунги за євроінтеграцію України, прапори України та ЄС, орієнтація на цінності, а не на лідера. З 26 листопада – активна участь студентства. Відсутність чіткої ієрархічної системи відносин (існувала вільна сцена для проговорення проблем, виступів).

Отже, основним приводом до виступу 21 листопада стало згорання владою курсу на підписання асоціації з ЄС. Перша акція відбулася 21 листопада

2013 року. На знак протесту на Майдан Незалежності вийшли 1500 людей – переважно журналісти, громадські активісти та опозиційні політики. Згодом до них приєдналися студенти вишів з усієї країни.

Саме ввечері 21 листопада у соціальних мережах хтось із учасників уперше використав слово «Євромайдан». Цей хештег майже одразу потрапив у тренди Twitter. До 22 листопада його використали понад 21 000 разів [5].

Головними вимогами мітингувальників стали відставка Кабміну, а також проведення позачергових виборів президента й уряду. Для реалізації цих цілей був оголошений загальнонаціональний страйк. Уже потім були події на Грушевського, протистояння 18-20 лютого, втеча Януковича з країни та відкрита агресія Росії. Але саме події, що відбулися наприкінці листопада – на початку грудня стали точкою невідвороту для повалення диктаторського режиму Януковича.

Отже, спершу в Києві протестували через зупинення євроінтеграції, але настрої змінилися після побиття демонстрантів у ніч на 30 листопада 2013 року.

II етап – 30 листопада – 11 грудня 2013 року. Рубіконом подій стало побиття демонстрантів 30 листопада (ця дата – рубіжний маркер). 11 грудня 2013 року – це початок подій на вул. Грушевського. Оформлення протестного руху як антикорупційного, спрямованого проти свавілля правоохоронних органів та соціальної нерівності, причиною яких є урядова політика. Штурм Адміністрації Президента (АП) на вул. Банковій – 30 листопада, повалення пам'ятників Леніну, захоплення адміністративних будівель. Позиція Церков – в основному на підтримку протестувальників.

Головні вимоги протестувальників – звільнення заарештованих учасників Майдану, припинення репресій, відставка уряду і президента, а також підписання Угоди з Євросоюзом. Учасники Євромайдану налаштовані були досить рішуче: 74% готові звідти піти лише у разі виконання всіх вимог Майдану. Ще 28,5% готові були задовольнитися виконанням кількох основних вимог.

Після 30-ого листопада можна говорити про розмежування поняття «Євромайдан» і «Майдан» через зміну акцентів у риторичній протестувальників, коли основна вимога щодо підписання асоціації з ЄС змінюється на вимогу – відставки уряду та через зміну форм протестів від ненасильницьких на насильницькі [11, с. 70]. Існування опозиції дає змогу чіткіше увиразнити характер процесу, характер самого Майдану. Станом на січень 2014 року на запитання про ставлення до Євромайдану відповіді респондентів розділились майже порівну – 49,0% опитаних висловили свою підтримку Євромайдану (повністю або більшою мірою), а 45,5% опитаних висловилися проти Євромайдану (повністю або більшою мірою). Необхідно також відзначити, що більшість респондентів (понад 60%) дали категоричні позитивні або негативні оцінки подіям Євромайдану («повністю підтримую» чи «повністю не підтримую»). Кількість респондентів з менш категоричними оцінками вказаних подій («скоріше підтримую, ніж підтримую» та «скоріше не підтримую, ніж підтримую») становить лише близько 30%. Таким чином, можна стверджувати, що Євромайдан розділив країну не просто на два табори, а на два переважно непримиренні табори [13].

III етап – 11 грудня 2013 – 16 січня 2014 року.

Основні маркери етапу: фаза активних дій на вул. Грушевського та розширення території Майдану (вул. Інститутська); спроба влади шляхом

законодавчих актів зняти напругу (показово, що навіть у січні 2014 року 41,3% опитаних виступало за мирне врегулювання конфлікту: піти на переговори з протестуючими і частково виконати їхні вимоги); 16 січня – прийняття Верховною Радою пакета законів, «які посилюють відповідальність за окремі правопорушення, посилюють захист суддів та представників правоохоронних органів», та низки інших законів увиразнення національно-патріотичної спрямованості. Закони 16 січня фактично могли бути застосовані до учасників Євромайдану як до злочинців й тягли за собою притягнення до кримінальної відповідальності. Країна, як зазначив у виступі 29 грудня 2014 року Президент П. Порошенко, «була миттєво перетворена в диктатуру, в тоталітарну державу 16 січня 2014 року» [2].

Результати опитування засвідчили, що прийняття Верховною Радою України законів 16 січня 2014 року в цілому було негативно сприйняте більшістю жителів України. Підтримку вказаним законам висловили лише 21,6% опитаних, тоді як не підтримали їх прийняття понад 50% опитаних, причому більша частина з них висловилася категорично проти цих законів («повністю не підтримую») (табл. 1, рис. 1) [13]. Необхідно відзначити, що прийняття законів 16 січня 2014 року негативно оцінили не лише прихильники Євромайдану, але й значна частина його противників, особливо поміркованих (тих, хто, скоріше, не підтримує, ніж підтримує Євромайдан). Лише серед категоричних противників Євромайдану прийняття законів 16 січня 2014 року було оцінене переважно схвально.

Таблиця 1

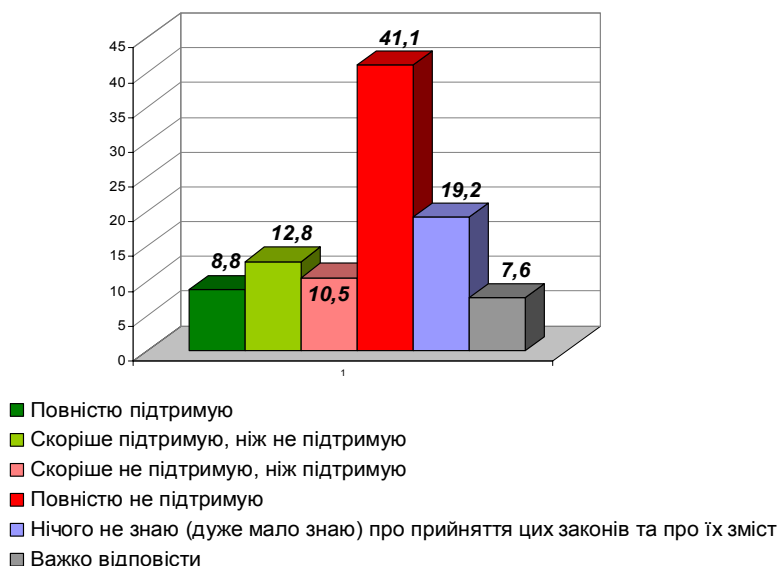
Розподіл відповідей на запитання

«Як Ви ставитесь до прийняття Верховною Радою України 16 січня 2014 року пакета законів, які посилюють відповідальність за окремі правопорушення, посилюють захист суддів та представників правоохоронних органів, та низки інших законів?»
% від кількості респондентів, які відповіли на запитання

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>01.2014</i>
Повністю підтримую	8,8
Скоріше, підтримую, ніж не підтримую	12,8
Скоріше, не підтримую, ніж підтримую	10,5
Повністю не підтримую	41,1
Нічого не знаю (дуже мало знаю) про прийняття цих законів та про їх зміст	19,2
Важко відповісти	7,6

На цьому етапі можна говорити про те, що «революційний проект вийшов за межі самої революції; він не вміщувався у власні концепції революції» (за Ю. Габермасом) [27, р. 471].

IV етап – 16 січня/19 січня – 18-20 лютого 2014 року.

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання «Як Ви ставитесь до прийняття Верховною Радою України 16 січня 2014 р. пакета законів, які посилюють відповідальність за окремі правопорушення, посилюють захист суддів та представників правоохоронних органів, та низки інших законів?», % від кількості респондентів, які відповіли на запитання

Основні маркери етапу: 19 січня – віче на Майдані незалежності; збройне протистояння між силовиками та євромайданівцями на вул. Грушевського; бойові дії; перші вбиті; «Небесна сотня». У лютому 2014 року відбулося фактично «друге народження незалежності України», «коли сотня найкращих українських хлопців і дівчат незалежно від того, якої вони були національності й громадянами якої країни вони були, віддали своє життя для того, щоб народилася нова країна та новий народ» [2].

За результатами дослідження «Оцінка жителями України соціально-політичної ситуації в країні станом на січень 2014 року», проведеного з 16 по 30 січня 2014 року (польовий етап – з 19 по 24 січня) Інститутом соціальних технологій «Соціополіс» на замовлення Агентства моделювання ситуацій [13], найбільша кількість опитаних жителів України вважала: ситуація, яка склалася у зв'язку з Євромайданом, має бути вирішена шляхом переговорів та компромісів. Такої думки дотримувалося 41,3% опитаних. Понад чверть респондентів вважали, що влада має виконати всі основні вимоги протестуючих. За силовий розгін Євромайдану виступало 15,8% респондентів (табл. 2, рис. 2). Необхідно відзначити, що прихильники компромісного вирішення ситуації, що склалася, були як серед тих, хто підтримував Євромайдан, так і серед тих, хто не підтримував його. Найбільше прихильників переговорів та компромісу зафіксовано серед тих, хто, скоріше, підтримує Євромайдан та скоріше не підтримує його. Серед категоричних прихильників Євромайдану переважала думка, що влада має повністю виконати вимоги протестуючих, а серед

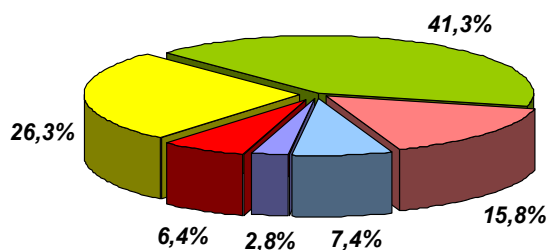
категоричних противників Євромайдану найбільша кількість респондентів виступала за силове розв'язання проблеми [13].

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання:

*«Як, на Вашу думку, має відреагувати діюча влада на вимоги Євромайдану?»,
% від кількості респондентів, які відповіли на запитання*

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>01.2014</i>
Виконати всі основні вимоги протестуючих	26,3
Піти на переговори з протестуючими і частково виконати їхні вимоги	41,3
Силовим шляхом розігнати Євромайдан і притягти його організаторів до відповідальності	15,8
Ігнорувати Євромайдан та його вимоги	7,4
Ваш варіант	2,8
Важко відповісти	6,4

- Виконати всі основні вимоги протестуючих
- Піти на переговори з протестуючими і частково виконати їхні вимоги
- Силовим шляхом розігнати Євромайдан і притягти його організаторів до відповідальності
- Ігнорувати Євромайдан та його вимоги
- Ваш варіант
- Важко відповісти

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання

*«Як, на Вашу думку, має відреагувати діюча влада на вимоги Євромайдану?»,
% від кількості респондентів, які відповіли на запитання*

Результати опитування засвідчили, що серед мешканців України станом на січень 2014 року існувала велика невизначеність щодо того, чим закінчиться Євромайдан. П'ять можливих сценаріїв закінчення Євромайдану, запропонованих респондентам у січні 2014 року, набрали майже однакову кількість голосів, однак жоден із них не був названий як найбільш імовірний значною кількістю опитаних (табл. 3). Незважаючи на те, що понад 40% респондентів уважали оптимальним вирішення ситуації з Євромайданом шляхом переговорів та компромісів між конфліктуючими сторонами, лише 18,5% опитаних уважали такий сценарій найбільш імовірним. 18,3% опитаних Євромайдану передбачали силовий сценарій розігнання Майдану [13].

Розподіл відповідей на запитання
«Чим, на Вашу думку, закінчиться Євромайдан?»,
 % від кількості респондентів, які відповіли на запитання

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>01.2014</i>
Протестуючі доб'ються від влади виконання своїх основних вимог	13,5
Вимоги протестуючих будуть виконані частково, після чого Євромайдан розійдеться	18,5
Євромайдан розійдеться внаслідок внутрішніх суперечностей і втрати інтересу суспільства до нього; вимоги протестуючих не будуть виконані владою	16,2
Євромайдан у «скороченому» вигляді збережеться на тривалий час, при цьому влада буде ігнорувати його	11,2
Євромайдан буде розігнаний силовим шляхом	18,3
Ваш варіант	5,9
Важко відповісти	16,4

Соціологи також запропонували узагальнену портретну характеристику Учасників Майдану. За їхнім свідченням, Євромайдан був «молодший», ніж країна в цілому, але досить зрілий. Середній вік учасника мітингів – 36 років. Найбільше серед протестувальників людей віком від 30 до 54 років – таких майже половина. 38% опитаних молодші за тридцять, і лише 13% – старші ніж 55. Крім того, Майдан освічений: на ньому явно переважали люди з вищою освітою (64%), із середньою та середньою спеціальною – 22%, незакінченою вищою – 13%. За родом занять серед учасників Майдану найбільшу групу – 40% – становили спеціалісти з вищою освітою, 12% – студенти, 9% – підприємці, 9% – пенсіонери, 8% – керівники, 7% – робітники.

Важливим ідентифікатором є мовленнєва складова. 3-поміж опитаних дещо більше від половини учасників Майдану вдома спілкується українською мовою, 27% – російськомовні, 18% – спілкуються й українською, і російською, 1% – іншомовні.

Відтак узагальнений портрет середньостатистичного учасника Майдану мав такий вигляд: фахівець віком 36 років, із вищою освітою, україномовний у побуті. Головним мотивом, який спонукав людей вийти на Євромайдан, стало жорстоке побиття демонстрантів 30 листопада [18].

18-20 лютого 2014 року – болісні дні та ночі, які змінили нашу історію і міняють нас сьогодні. «Чиста жертва Небесної Сотні налякала злочинців. Невинно пролита кров стала остаточним аргументом, щоб режим, який підняв зброю проти беззбройних людей, перестав існувати», – зазначає єпископ Борис Гудзяк [4].

V етап – 21 лютого – червень 2014 року. Особливість етапу – анексія Криму.

22 лютого 2014 року В. Янукович визнаний Верховною Радою України таким, що у неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень. Виконання обов'язків Президента України згідно зі статтею 112 Конституції України було покладено на Голову Верховної Ради України

О. Турчинова [16]. На посаді виконувача обов'язків Президента України він перебував з 23 лютого до 7 червня 2014 року. Фактично у цей період О. Турчиновим були об'єднані посади очільника Парламенту (Голова Верховної Ради), керівника Уряду (координатор роботи Кабінету Міністрів), президентська влада (в.о. Президента), військова влада (Верховний Головнокомандувач). Таким чином, його можна назвати особою, що де-юре сконцентрувала найбільші в новій історії України повноваження. Вони надалися О. Турчинову в надзвичайний період української історії, в обхід принципу розподілу державної влади і без жодного публічного обговорення.

16 березня 2014 року відбувся референдум про статус Криму, на якому за офіційними даними, наданими російськими ЗМІ, 96,77% жителів АРК і міста Севастополь проголосували за возз'єднання відповідних територій із Російською Федерацією. Референдум у Криму не визнала жодна цивілізована країна. 17 березня Голови парламентів України, Литви та Польщі зробили Спільну заяву, в якій висловили рішучу підтримку суверенітету, незалежності й територіальній цілісності України і визнали легітимність Уряду України [19].

Між тим, як свідчать результати загальнонаціонального дослідження громадської думки населення України, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» разом із Центром ім. Разумкова з 14 по 18 травня 2014 року (опитування проводилося в усіх регіонах України, за винятком Криму; всього було опитано 2011 респондентів за вибіркою, репрезентативною для дорослого населення України (старше від 18 років); теоретична похибка вибірки не перевищує 2.3%; дослідження здійснено за проектом «Громадський соціологічний консорціум» за фінансової підтримки Європейського Союзу), підтримка вступу України до ЄС поступово зростала й на травень 2014 року становила 53%, тоді як проти членства в ЄС виступало 35,5%, а 11,6% не визначилися. Водночас населення не підтримувало ідею членства України в Митному союзі з Росією, Білоруссю та Казахстаном (за – 24,5%, проти – 61%, не визначилися – 14%). Ставлення населення до ідеї вступу до Митного союзу кардинально змінилося протягом останніх років: якщо у 2009 р. 58% населення виступали за вступ до МС і 20% були проти, то в травні 2014 р лише 24% – за та 61% – проти членства в Митному союзі [6].

За альтернативної постановки питання підтримка євроінтеграційного напрямку також переважала підтримку приєднання до Митного союзу з кінця 2011 року. Протягом останнього року кількість прихильників ЄС зростає від 42% (травень 2013 р.) до 50,5% (травень 2014 р.), а підтримка інтеграції в Митний союз натомість зменшилася від 31% до 21%, відповідно. У той же час дещо збільшилася частка тих, хто вважав, що Україні не варто приєднуватися ані до ЄС, ані до Митного союзу (від 13,5% до 17%), і ще 11% у травні 2014 року зі своєю позицією не змогли визначитися [6].

Існували суттєві регіональні відмінності у підтримці членства України в різних міжнародних організаціях. Так, підтримка приєднання до ЄС об'єднувала жителів Західного і Центрального регіонів (88% та 66% відповідно), а от населення Півдня, Сходу й Донбасу в своїй більшості виступало проти вступу до ЄС. Якщо на Заході, порівняно з іншими регіонами, найбільша частка тих, хто за членство в ЄС (88%), то на Донбасі – найбільша частка противників цієї ідеї (75%). За віковим розподілом найбільша частка прихильників вступу до ЄС –

серед молоді 18–29 років (58,3% – за, 29% – проти) й у віковій групі 30–39 років – 57,5% та 33%, відповідно. Утім, і в інших вікових групах прихильники приєднання до ЄС також переважали.

Проти вступу до Митного союзу виступала абсолютна більшість жителів Західного і Центрального регіонів та відносна більшість на Півдні й Сході. Донбас був єдиним регіоном, де більшість населення підтримувала членство України в Митному союзі (73% – за, 14% – проти, 13% – не визначилися). Щодо вікового розподілу, то в усіх вікових групах абсолютна більшість виступала проти приєднання до Митного союзу.

VI етап – червень-вересень 2014 року. Основний зміст цього етапу полягає в двох ключових подіях міжнародного і внутрішньополітичного характеру. По-перше, йдеться про підписання 27 червня Президентом України П. Порошенком Угоди про асоціацію з ЄС, а, по-друге, розгортання силами АТО успішного наступу на Сході України аж до кінця серпня, коли у зв'язку з уведенням на територію України російських окупантів активна наступальна фаза АТО припинилася й Україна пішла на переговори у Мінську та підписання документів про тимчасове припинення вогню.

Фактично саме на цьому етапі Київ остаточно підтвердив вірність євроінтеграційному курсу, незважаючи на деякі обмеження, пов'язані з відтермінуванням приблизно на рік уведення у дію окремих положень Угоди про асоціацію. VI етап став логічним завершенням змістового ланцюга «Майдан – Євромайдан – Революція Гідності» в сенсі реалізації однієї з вузлових причин і спонукального мотиву окреслених подій – підписання й ратифікація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Водночас, у зв'язку з накладанням на відзначений подієвий ряд принципово іншого і надзвичайно небезпечного чинника – агресії Російської Федерації проти України як загрози українському суверенітету й територіальній цілісності держави – тріада послідовних подій Майдан / Євромайдан / Революція Гідності вже з рубежу лютого – березня 2014 року дістала яскраво виражене забарвлення протидії зовнішньополітичній експансії. При цьому російський чинник для проукраїнських суспільних сил дуже швидко перетворився у загрозу реалізації євроінтеграційних устремлінь України.

Колишній депутат Європейського парламенту від Польщі П. Коваль у статті для project-syndicate (вересень 2014 року), аналізуючи ймовірні варіанти розвитку подій в Україні, підкреслив, що в червні «був останній момент, коли конфлікт можна було врегулювати виключно дипломатичними засобами», а у військовому сенсі для перемоги «ключовим був липень, коли урядові та добровольчі сили мали шанс стабілізувати ситуацію на сході країни». Попри євроінтеграційні устремління, на жаль, як зауважує П. Коваль, «парадокс полягає в тому, що саме Захід не зміг відносно невеликими засобами гарантувати реалізацію такого сценарію» [9].

Отже, на завершальному етапі Революція Гідності дістала додатковий імпульс у сенсі життєво важливої необхідності ефективної протидії російській експансії як з точки зору захисту курсу України на європейську інтеграцію, так і самих засад функціонування незалежної й суверенної Української держави.

Подальший аналіз подій на перспективу потребує врахування парадоксів революцій, запропонований соціологом П. Штомпкою в «Соціології соціальних

змін». До них він відносить складну комбінацію різноманітних чинників виникнення революцій; парадокс революційної мобілізації народних мас; питання впливу спадщини попередніх революцій на наступні. Загадкою він називає й те, чому революції за наслідками так сильно відрізняються від задумів революціонерів, коли демонструють саморуйнівну природу й замість героїчних міфів і надій приносять несправедливість та розчарування. Нарешті, останньою є проблема непередбачуваності революцій, але, на думку П. Штомпки, непередбачуваною є будь-яка революція [22].

Очевидно, у випадку України схоже підставою можна також уважати твердження німецького філософа й соціолога Ю. Габермаса: «революційний проект виходить за межі самої революції; він не вміщується у власні концепції революції» [27, р. 471].

Аналізуючи 2008 року «кольорові революції», вітчизняний дослідник В. Пасініченко, зауважив подібність «кольорових революцій» до класичних: «вони так само закінчуються і навіть повинні закінчитись розчаруванням...» [14]. Як розвиток аналізу попередніх революцій в Україні, події 2013-2014 років, очевидно, можна розглядати в контексті габермасівського розуміння давньої традиції революцій як поєднання історії революційної боротьби й історії розчарування.

Траєкторія розвитку цих подій дає підстави для виокремлення кількох складових революційного процесу. Якщо Євромайдан із підписанням Угоди про асоціацію досяг свого логічного завершення з точки зору документування процесу, то інші каталізовані революційні процеси не досягли свого вирішення. Відтак не можна нехтувати можливої актуалізації Майдану як явища, «резервної влади революції» (Х. Арндт) [25, р. 269]. Експерти передбачають можливість чергового Майдану як продовження Революції Гідності. Як зауважила І. Бекешкіна, більшість опитаних експертів вважають, що Майдан-3 дійсно можливий, оскільки серед вимог, котрі висував Майдан, залишилися нереалізованими такі: покарання винних у репресіях і боротьба з корупцією [8]. Дискутуються здебільшого формати сплеску громадської активності. Передумовами для нього можуть стати ті розколи, котрі не були, на жаль, подолані київським Майданом.

Суспільно-політичні зрушення в Україні наприкінці 2013 – на початку 2014 років стали прикладом небаченого досі стану громадсько-політичної мобілізації, який зумовлений не тільки значенням для громадян проблеми геополітичного вибору правлячої еліти України (непідписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС), а насамперед «якістю» політичного режиму, в тому числі мірою можливості реалізації громадянами своїх прав та свобод, ставленням правлячої еліти і силових структур (ігнорування, страх, ізоляція, застосування сили) до тих чи тих форм громадянського спротиву [23, с. 146].

Євромайдан започаткував Революцію Гідності. В цілому події 2013 – 2014 років стали маркером і потужним імпульсом процесів у новітній історії України, а також лакмусом європейської спільноти в цілому. Зокрема, а) у внутрішньополітичному відношенні – Революція внесла істотні корективи в процеси самоідентифікації (переформатування ідентичностей) та творення політичної нації; б) у зовнішньополітичному вимірі – в уявленні про місце України в світі як суб'єкта міжнародних відносин.

Список використаних джерел

1. Бурлакова В. Хроніки Гідності / В. Бурлакова // Український тиждень. – 2014. – №23(343). – 6-12 червня. – С. 14.
2. Виступ Президента Петра Порошенка на прес-конференції 29 грудня 2014 року: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/31999.html>
3. Грабовський С. Донбас прагне «сильної руки, цензури і сумує за СРСР / С. Грабовський // Український тиждень. – 2013. – 16 червня.
4. Гудзяк Б. 20 лютого ввійде в нашу історію як день неприхованої жорстокості та світлої жертви. Зло оголилося / Єпископ Б. Гудзяк // Портал iPress.ua: статті: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/articles/20_lyutogo_uviyde_v_nashu_istoriyu_yak_den_nepriyhovanoi_zhorstokosti_i_svitl_oj_zhertvy_zlo_ogolylosya_110966.html
5. Євромайдан. Народження // Українська правда. – 2014. – 21 листопада: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/cdn/cdl/21nov/>
6. Зовнішньополітичні орієнтації населення України: регіональний, віковий, електоральний розподіл та динаміка: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/mlvbkrfgbkprhkrtpk.htm
7. Золкіна М. Європейська інтеграція як потенціал для консолідації українського суспільства / М. Золкіна // Громадська думка: Інформаційно-аналітичне видання. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 2014. – №02 (22). – 14 с.
8. Касіч Г. Під знаком Майдану / Г. Касіч: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/mass_media/pid-znakom-maidanu.htm
9. Коваль П. Чотири сценарії для України / П. Коваль // Портал iPress.ua: статті: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/articles/chotyry_stsenarii_dlya_ukrainy_87037.html
10. Кравченко О. «Схід» як культурно-політичний концепт в українській регіоналістиці / О. Кравченко // Традиційна культура в умовах глобалізації: регіональні особливості та розвиток туризму: [мат. наук.-практ. конф., 24-25 травня 2013 року]. – Харків, 2013. – С. 80-86.
11. Кривітченко О. О. Євромайдан – майдан як біополітичні спільності нового типу, що самоорганізуються / О.О. Кривітченко // Грані. – Дн-к, 2014. – №6 (110). – Червень. – С. 69-74.
12. Куц Г.М. Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід майданів / Г.М. Куц // Сучасне суспільство: політичні науки: [зб. наук. праць]. – Харків: Харківський нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, 2014. – Вип. 1(5). – С. 82-94.
13. Оцінка жителями України соціально-політичної ситуації в країні: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sociopolis.ua/uk/doslidzhenya/174-socio-political-january-2014/>
14. Пасісніченко В. Чому тьмяніють «кольорові революції»? Парадокси теоретичного аналізу / В. Пасісніченко // Наукові записки Острозької академії. Серія: Політичні науки, 2008. – Вип. 3. – С. 25-36.
15. Покальчук О. 2004 рік був для України як перший поцілунок, а 2013 – як перший секс / О. Покальчук // Портал iPress.ua: статті: [Електронний ресурс]. –

- Режим доступу: http://ipress.ua/articles/oleg_pokalchuk_2004_rik_buv_dlya_ukrainy_yak_pershyy_potsilunok_a_2013_yak_pershyy_seks_35460.html
16. Про покладення на Голову Верховної Ради України виконання обов'язків Президента України згідно із статтею 112 Конституції України: Постанова Верховної Ради України № 764-VII від 23 лютого 2014 р. // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 11. – ст.163.
  17. Рубцов В. Всеукраїнський Майдан як віха у становленні українського суспільства / В. Рубцов // Наукові записки Острозької академії. Серія: Політичні науки, 2008. – Вип. 3. – С. 37-43.
  18. Соціологи опублікували портрет Євромайдану: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/12/131210_euromaydan_sociology_or.shtml
  19. Спільна заява Голів парламентів України, Литви та Польщі від 17 березня 2014 р.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: / <http://iportal.rada.gov.ua/fsview/89731.html>
  20. Ткачук А. «Революція гідності»: політологічний аналіз / А. Ткачук // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії: [зб. наук. праць]. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – Вип. 5. – С. 323-327.
  21. Федорова А.Л. Лисенко О.М. Право на мирні зібрання та обмеження його реалізації в Україні / А.Л. Федорова, О.М. Лисенко // Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. – К., 2014. – С. 17-31.
  22. Штомпка П. Социология социальных изменений: [пер. с англ.; под ред. В.А. Ядова] / П. Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
  23. Ямельницький О.Я. Політична мобілізація населення України: умови та чинники (на прикладі суспільно-політичних подій 2013-2014 рр.) / О.Я. Ямельницький // Панорама політичних студій. Наук. вісн. РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2014. – С. 145-153.
  24. Ackerman Bruce. We the People. 1. Foundations. – Cambridge (Ma); London (England): The Belknap Press of the Harvard University Press, 1995. – P. 203.
  25. Arendt H. On Revolution. – London: Penguin books, 1990. – 184 p.
  26. Castoriadis C. The Imaginary Institution of Society. – Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1998. – p.71-75.
  27. Habermas J. Between Facts and Norms. Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy. – Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1998. – 216 p.

А. Н. Киридон

ЕВРОМАЙДАН / РЕВОЛЮЦІЯ ДОСТОИНСТВА: ПРИЧИНЫ, ХАРАКТЕР, ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ

Евромайдан / Революция Достоинства стал самым масштабным событием в новейшей истории Украины, засвидетельствовав также новые сдвиги в коллективном сознании общества. Большинство экспертов маркируют выход людей на улицы в ноябре 2013 года, после отказа правительства подписать Соглашение об ассоциации с Европейским Союзом, как цивилизационный выбор. Продолжение общественных протестов и самоорганизация общества в противовес давлению со стороны государства и мобилизация граждан для защиты Украины от военной агрессии на Востоке страны указывают на чрезвычайную важность этого выбора и подчёркивают характер национального и государственного строительства в Украине. Мощные вызовы, обусловленные не только

внутриполитическими, но и внешнеполитическими факторами (в частности – внешней агрессией), изменили украинское общество. Траектория развития этих событий дает основания для вычленения нескольких составляющих революционного процесса. Если Евромайдан с подписанием Соглашения об ассоциации достиг своего логического завершения с точки зрения документирования процесса, то иные катализируемые революцией процессы не достигли своего решения.

Ключевые слова: Евромайдан, Революция Достоинства, этапы, причины, характер.

A. M. Kyrydon

EUROMAIDAN / REVOLUTION OF DIGNITY: THE CAUSES, NATURE, BASIC STAGES

Euromaidan became the major event in the modern history of Ukraine testifying also new shifts in the collective mentality of society. Powerful challenges caused not only by domestic political considerations, but also foreign (especially by external aggression), changed the Ukrainian society. The trajectory of these events gives reason for distinguishing several components of the revolutionary process. Euromaidan is one of the phases of the Revolution of Dignity. The course of political and social events in chronological range in November 2013 – September 2014 allows regarding them in the same chain «Euromaidan – Crimea – East / South East».

Among the causes of Maidan the traditional and systematic disregard of the needs and problems of both individual citizens and civil society in general, disrespect for them from the authorities, a deepening of the economic, political and social crisis are mentioned. The refusal of current President V. Yanukovych to sign «The Ukraine–European Union Association Agreement» and postponing it encouraged people to go to the city square. However, there is a differentiated assessment of Maidan 2013-2014 in the regional dimension.

If Euromaidan by signing the Association reached its logical completion from the standpoint of documentation process, then the other processes catalyzed by revolutionary did not achieve their aim.

Euromaidan launched the Revolution of Dignity. Socio-political shifts in Ukraine at the end of 2013-2014's became an example of unprecedented status of socio-political mobilization. On the whole, events of 2013-2014 became a marker and a powerful impetus to the process in the modern history of Ukraine, as well as litmus of the European community. In particular, a) in the internal terms, Revolution has made significant adjustments to the processes of identity (identities reformatting) and the creation of a political nation; b) in the foreign policy dimension, it changed an idea of the place of Ukraine in the world as a subject of international relations.

Keywords: *Euromaidan, Revolution of Dignity, stages, causes, character, European integration, the Association Agreement.*

Надійшла до редакції 20 лютого 2015 року

* * *

УКРАЇНЦІ-ЛАТИННИКИ ЯК ПАРОСТОК КОНСЕРВАТИВНОЇ ТЕЧІЇ У ЗАГАЛЬНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі широкого кола джерел, як опублікованих, так і віднайдених автором в архівах, висвітлено місце та роль політичної групи українців польської культури (або українців-латинників) в українському національно-визвольному русі початку ХХ століття. Проаналізовано причини й передумови започаткування згаданої групи її ідеологом В'ячеславом Липинським. Простежено процес викристалізування політичної платформи напряму, що ґрунтувалася на ідеї територіалізму та формування української політичної нації. Осмислено дискусійну історіографічну проблему про характер політичної групи українців польської культури. Реконструйовано історію її розвитку, зокрема, показано роль В. Липинського у цьому процесі, у тому числі його організаційну та видавничу діяльність щодо започаткування пресових органів «Przegląd Krajowy», «Przegląd Ukraiński» та «Życie Ukraińskie». Проаналізовано причини, через які течія не еволюціонувала у потужний політичний напрям. Доведено, що групу українців-латинників слід розглядати як спробу започаткування консервативного крила в українському національному русі.

Ключові слова: українці-латинники, українці польської культури, територіалізм, українська політична нація, консерватизм, В. Липинський, «Przegląd Krajowy», шляхта.

Одним із пріоритетних завдань вітчизняної історичної науки є дослідження українського національно-визвольного руху. Адже боротьба будь-якого народу за незалежність, що виступає доказом його прагнення до самостійного політичного існування, є однією з важливих підстав легітимізації сучасного державотворення. Багатоаспектність історії визвольних змагань українців вимагає вивчення всіх їхніх виявів, у тому числі й нетипових, що контрастували з провідними напрямними.

Однією з таких «нетипових» сторінок вітчизняної минушини слід уважати спробу теоретичного оформлення й практичної реалізації ідеології територіалізму та крайового патріотизму, що виявилися в організації політичної групи українців польської культури, виданні польськомовного часопису «Przegląd Krajowy», призначеного для навернення спольщеної шляхти українського Правобережжя до участі в українському русі, а поляків цього регіону – до виконання обов'язку перед українським народом, що мав полягати у підтриманні ними українського національного відродження.

Досі згадана проблема вже діставала висвітлення у вітчизняній науковій літературі, але не так спеціально, як принагідно. До найбільш значущих розвідок, що так чи інакше торкалися нашої проблеми, слід віднести, зокрема, публікації Н. Черкаської [1], І. Гирича [2, 3], Б. Ганцажа [4], Д. Дорошенка [5], Я. Пеленського [6], І. Передерій [7], Т. Осташко [8]. Більшість із них присвячена постаті ідеолога й засновника руху українців-латинників (або українців польської культури) В'ячеслава Казимировича Липинського – поляка за походженням, який

вибрав для себе українську політичну ідентичність. Спеціального ж усебічного висвітлення у науковій літературі ця тема досі не діставала.

Виходячи з такого стану історіографічного розроблення проблеми, ми ставили за мету висвітлення історії та з'ясування місця течії українців-латинників у національно-визвольному русі України початку ХХ століття. Для досягнення цієї мети логічно було розв'язати такі дослідницькі завдання: визначити чинники, котрі вплинули на появу згаданої політичної течії, осмислити дискусійну історіографічну проблему про характер політичної групи українців польської культури, з'ясувати сутність її ідеології, проаналізувати причини, через які течія не еволюціонувала у потужний політичний напрям.

Оскільки репрезентувати групу українців-латинників, за задумом В. Липинського, мали насамперед представники сполонізованих українських родів Правобережжя (передусім шляхетських), а також поляки, котрі проживали на українських землях, то варто розпочати з'ясування історії зародження цієї політичної течії з характеристики панівних серед відповідної суспільності поглядів і політичних переконань. На початку ХХ століття серед польської та сполонізованої шляхти Царства Польського і Західного краю панувало два політичні напрями. Уособленням польської національної ідеї стали націонал-демократи (ендеки, або «вшехполяки») на чолі з Р. Дмовським, запеклим ворогом українського відродження. Ендеки проголосили гасло відродження польського національного руху, що мав на меті відновлення незалежної Польщі [9, с. 111]. Обстоюючи інкорпорацію земель Поділля, Волині й Східної Галичини в майбутню Польську державу, Р. Дмовський уважав нереальним відновлення її в кордонах 1772 року [10, с. 68]. Одночасно вшехполяки відмовляли українцям у праві й спроможності власного державотворення, твердили про їхню відсталість. Натомість поляків проголошували носіями європейської культури, що виконують для українців роль відсутньої у них політичної еліти.

«Наступальний варіант» національної ідеї ендеків не дістав підтримки серед консервативно налаштованої польської аристократії. Феномен подвійної історичної свідомості полонізованої шляхти зі східних «кресів», що виявлявся, з одного боку, в усвідомленні нерозривних зв'язків з історією краю, де впродовж віків мешкали предки, а з іншого – у відчутті невід'ємної приналежності до «польської політичної нації», – наприкінці ХІХ століття втілювався у так званій крайовій ідеології. Під час революції 1905 – 1907 років між ендеками та крайовцями розгорнулася ідеологічна боротьба, суть якої виявлялась у виборі національних (польських) чи крайових пріоритетів у розв'язанні польського питання [1, с. 195].

В. Липинський, котрий тоді уже був фактичним учасником українського руху, вирішив привернути до нього і спольщене шляхетство. На відміну від хлопоманів В. Антоновича, Т. Рильського, він не хотів поривати з власним соціальним станом, котрий, на його переконання, мав прислужитися справі українського державотворення, як це було за доби Хмельниччини. Пізніше він писав: «Ніколи я не вирікався і не вирікаюсь того, що належу до польського шляхетського роду, од віків осілого на Україні. ...Шляхтичами польськими були: Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Станіслав Кричевський, Іван Богун, Юрій Немирич... Дякую Богові, що маю в собі кров тих, що сотворили саму ідею, само поняття політичне сучасної нашої України» [11, с. XXVIII – XXIX]. Отже, діяч

прагнув, щоб шляхта всіма засобами своєї економічної та культурної сили знову спричинилася до українського національного зростання, не змінюючи при цьому власної соціальної сутності [12, с. 160 – 161]. Програмою-максимум для нього вже тоді була самостійна Україна, виборювати котру і мала, на його думку, з природи державотвірна верства – шляхетство. Ця верства в Україні, як відомо, мала однією зі своїх характерних ознак денационалізованість: на Лівобережжі – зрусифікованість, на Правобережжі – сполонізованість.

Тому метою В. Липинського було притягнути осіб, що до того часу орієнтувалися на польську національну ідею, до українського руху. Для цього діяч обґрунтував теорію територіалізму. Формування цієї теорії у В. Липинського було тісно пов'язане з його історичними студіями, котрі він розпочав від середини першого десятиліття ХХ століття. Дослідження, як відомо, стосувалися польсько-українських взаємин на тлі боротьби України за державність. Історичні студії В. Липинського, який відчував глибокий зв'язок із власним соціальним станом, з одного боку, та любов до рідної української землі – з іншого, на нашу думку, й відіграли тут вирішальну роль. Теорія набула завершеного вигляду в 1908 році, коли В. Липинський наприкінці літа – восени об'їхав кілька міст Правобережної України, «...виголошуючи відчити, в яких закликав місцеве польське громадянство повернутися до своєї, себто до української, народности» [13, с. 140]. Польськомовний відчит мав назву «Участь української шляхти в житті українського народу на тлі його історії та теперішні відносини» і був генетично пов'язаний із брошурою, що побачила світ у Кракові наприкінці 1908 року під заголовком «Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów» («Шляхта на Україні. Участь її у житті українського народу на тлі його історії»). Сутність теорії зводилася до ідеї, що спольщена і польська шляхта в Україні повинна виявляти патріотизм до землі, на якій вона живе, й пам'ятати про обов'язок, який вона має, як верства більш культурна, перед українським народом.

Ідея, котру хотів зреалізувати В. Липинський, була не з простих і потребувала відповідної популяризації серед потенційних прибічників. Із весни 1908 року діяч розпочав уживати заходи щодо заснування польськомовного часопису, котрий ширив би ідею територіалізму серед правобережної шляхти. Про всі заходи він детально інформував діячів українського руху по обидва боки Дніпра, з котрими мав тісні наукові та громадські зв'язки, – М. Грушевського, С. Томашівського, В. Доманицького, А. Шептицького.

Улітку 1908 року В. Липинський розпочав агітаційну роботу серед самого шляхетства Правобережної України. 2 серпня він прочитав один зі згаданих відчитів на з'їзді уманських дідичів. Учасників було близько 40 осіб. Із «стратегічних» міркувань відчит було виголошено польською мовою. Наступного дня відбулося його обговорення. Учасники дискусії висловили думку про необхідність видавати друкований орган крайовсько-територіалістичного спрямування [14, с. 354 – 359]. Деяко пізніше подібні відчити В. Липинський повторив у Києві та Луцьку [15, с. 335].

Заходи, вживані діячем, свідчили про те, що він прагнув переорієнтувати правобережну спольщену шляхту на територіально-патріотичний ідеологічний напрям на «українську політичну націю», теоретичне підґрунтя під який він і намагався підвести. Ця течія, за його задумом, мала влитися в український рух та творити в ньому до того часу неіснуючу консервативну складову. Однак відверто

заявити про це тоді було неможливо. В. Липинський, котрий, з одного боку, вже як «політичний українець» брав активну участь в українському русі, мусив визнавати за ним його демократичний характер (адже, як відомо, український політичний загал мав демократично-соціалістичну орієнтацію), а з іншого – не хотів розривати соціальних зв'язків із шляхтою й тому прагнув перетворити її колонізованих представників на таких же «політичних українців», як він сам. Пізніше він зазначав: «Моє українство, – це українство мого класу, так як я єсть рідний і вірний син свого класу» [16, с. 36]. Легше було повернути на свій бік крайовців, тому на них В. Липинський насамперед й орієнтувався. Для цього необхідно було чітко сформулювати цілі нового напрямку.

Ці завдання В. Липинський покладав на підготовлену ним брошуру «Шляхта на Україні». У ній висвітлювалася проблема ролі панства у суспільному житті та історії України. Праця мала три розділи. Два перші – історичні, в яких автор уперше спробував себе як історик-популяризатор. У них змальовувалося походження шляхти та її роль в історії українського народу, його державотвірних процесах. Автор аналізував процес колонізації української шляхти, наголошуючи що він призводив до перетворення шляхтича з місцевого обивателя на представника чужої культури, який керувався у своєму ставленні до цієї землі лише власними інтересами колоніста [17, с. 18]. З гіркотою показано й процес русифікації козацької старшини Лівобережжя, звабленої дворянськими привілеями Московської держави. Короткий обрис української історії В. Липинський доводив аж до початку ХХ століття. За тим він нагадував шляхті, що тепер настав час визначити своє ставлення до українського відродження. І додавав найсильніший аргумент: «Ми є шляхта тутешня, місцева – сини, народжені на цій землі, й кров з крові, й кість з кісті того народу!» [17, с. 36].

У третьому розділі автор закликав правобережну шляхту визначитися, до якого з політичних напрямів вона себе зараховує. При цьому він протиставляв ушехпольському та крайовському напрямам територіалістичний, котрий і намагався започаткувати. Окреслюючи його сутність, автор визначив його як українсько-демократичний [17, с. 74]. На наш погляд, таке його означення слід уважати дуже умовним. Це, швидше, була данина часові та чільним представникам українського руху. Відомо, що під час однієї із зустрічей В. Липинського з М. Грушевським вони обговорювали питання про консервативний напрям в українському русі. Професор тоді висловив переконання, що «у нас консерватистів не може бути». У листі до В. Доманицького у серпні 1908 року В. Липинський писав, що не згоджується із такою думкою [14, с. 508]. Отже, факт порушення діячем у розмовах із М. Грушевським теми консерватизму, а також послідовна думка щодо можливості його існування в українському русі свідчать про характер того політичного напрямку, котрий він намагався започаткувати.

В. Липинський промовляв до шляхти, за виразом Я. Пеленського, «аристократичними аргументами». Однак у них виразно окреслювався «державно-політичний аспект» його мислення, що виражався у приматі «політичного над етнографічним і фолклористичним» [6, с. 201], коли йшлося про встановлення національної приналежності. Намагаючись переконати свого читача, автор апелював до позитивного досвіду сусідів – шляхти на білоруських та литовських землях. Крайова ідеологія тамтешніх консерватистів, теоретично обґрунтована у

працях Р. Скирмунта, Б. Яловецького, М. Ромера [18], стала основою національної злагоди на цих територіях. Литовські поляки стверджували, що все корінне населення Литви, незалежно від його етнічно-культурної приналежності, є «громадянами краю» і тому належать до однієї політичної нації. Білоруське національне відродження, що розпочалося з 70–80-их років XIX століття, майже відразу отримало союзника в особі представників крайової ідеології [19, с. 357]. Ідею спільної української політичної нації й прагнув покласти в основу власної територіалістичної концепції В. Липинський.

Книжку одразу після виходу в світ заборонила цензура. А звістка про її вихід викликала інтерес серед очільників українства. Багато хто з них звертався до автора, щоб дістати примірник [20, арк. 1; 21, арк. 1 зв. – 2; 22, арк. 1 зв.]. Д. Дорошенко, дізнавшись про книгу, заходився шукати її по книгарнях. Пізніше він звернувся до В. Доманицького, щоб той допоміг одержати працю від автора. Дмитро Іванович згадував, що «книжка зробила на всіх велике вражіння» [23, с. 29]. Від В. Липинського дістав книгу й Б. Грінченко. Інтерес до неї виявив також І. Франко, котрий навесні 1909 року перебував у Києві [24, с. 57 – 58]. Про його цікавість до брошури Д. Дорошенко писав у листі до В. Доманицького: «Франко як був тут, та дуже хотів мати книжку Липинського «Szlachta»» [25, арк. 1 зв. – 2].

Рецензія на працю з'явилася у львівському «Ділі» у грудні 1908 року. Її автор схарактеризував брошуру, як «credo» людини, що перейшла «до кінця еволюцію повороту до народності, покиненої батьками, що виступає як уповні свідомий член українського національного організму». На його думку, для В. Липинського «Szlachta» мала таке ж значення, як для Антоновича його «Сповідь» [26, с. 2].

Заборона книжки «підрізала крила» її авторові в задуманій ним справі ширення ідеї територіалізму. Тим не менше праця В. Липинського викликала страх серед ендеків. Як свідчив Д. Дорошенко, «поляки її скуповували по книгарнях і нищили» [13, с. 140]. Східногалицька «Gazeta narodowa» кілька разів приділяла увагу брошурі, навмисне перекручуючи висунуті в ній ідеї. Так, часопис закидав В. Липинському домагання, щоб католицька шляхта в Україні повернулась до православ'я. З приводу цих нападок «Діло» писало, що коли часопис «видуманими нісенітницями береться поборювати ідею брошури Липинського, то се знак, що ідея велика й могутня, а її противники дрібні й марні» [27, с. 2]. Не оминули увагою брошуру і російські націоналісти. Її було згадано у працях українофоба С. Щоголева. Автор називав брошуру закликом до поляків у справі сприяння розвитку української культури [28, с. 188] та звинувачував В. Липинського у «відхрещуванні від імені поляка» [29, с. 455]. Звичайно, закиди опонентів були неправдивими, адже метою В. Липинського була не зміна культурно-національних ознак (мови, релігії) польської та сполонізованої шляхти, що мешкала на українській землі, а зміна її політичної ідентичності – з польської на українську. Звідси й назва політичної групи – «українці-латинники», або «українці польської культури».

Незважаючи на те, що брошура практично не виконала агітаційної ролі у справі ширення ідеї територіалізму, Липинський не полишав думки про дальші політичні кроки. Він вирішив зібрати з'їзд представників правобережної шляхти. Практично всю організаційну роботу з підготовки з'їзду В. Липинський провадив особисто.

22 лютого 1909 року в Києві, в помешканні відомої громадської діячки Францішки Вольської на вулиці Фундуклеївській відбувся з'їзд поляків-правобережців, що проголосили себе «українцями польської культури». Більшість із них представляла шляхетську верству. Учасників з'їзду було близько 35 осіб [13, с. 141]. Серед них луцький адвокат Антоній Станевич, письменник Людвік Сідлецький (Сава Крилач), Антоній Васютинський, видавець газети «Світова зірниця» Йоахим Волошиновський, Адам Рокицький, граф А. Холоневський з Вінниччини, земський діяч Київщини, поміщик Станіслав Горватт, Францішка й Стефан Вольські, поміщик з Полтавщини С. Мазаракі, історик і видавець історичних пам'яток Людгард Грохольський, Владзімеж Грохольський, пізніший запеклий пресовий опонент Липинського Едвард Пашковський, київський літератор і газетяр Леон Радзейовський, літературознавець і журналіст Тадеуш Міхальський, подільські дідичі Август Іванський (молодший) та Францішек Котович й інші.

Цікавим є те, що В. Липинському вдалося залучити до участі у з'їзді не лише прихильників крайовства, а й деяких ендеків. Серед останніх – В. Грохольський, ініціатор створення на Правобережжі конспіративної організації «Zizeszenia» («Об'єднання») на вшехпольській платформі [1, с. 197], засновник газети «Dziennik Kijowski». Він «сприяв» перетворенню часопису в партійний орган ендеків, адже в першому його числі редакція офіційно визнавала необхідність співпраці з українцями [30, с. 1]. Таких же поглядів дотримувався й Е. Пашковський. Пізніше ці діячі відійдуть від фактичної участі в русі українців-латинників.

На з'їзді були присутні як гості й українці: Д. Дорошенко, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський та С. Єфремов. Головну доповідь виголосив В. Липинський. Згодом вона була видрукowana у Кракові у вигляді брошури «Nobilis Ruthenus. Nasze stanowisko na Rusi-Ukrainie. Zagajenie prywatnego zebrania w K...w lutym 1909 r.» [2, с. 626]. Резолюції з'їзду проголошували, що його учасники, визнаючи себе громадянами України, тісно зв'язаними своїми інтересами з українським народом, мають стати до праці, спрямованої на політичне, соціально-економічне та національно-культурне відродження українського народу. Для поширення цих ідей мав бути заснований київський тижневик «Przegląd Krajowy». З'їзд ухвалив підтримувати українські культурні прагнення шляхом закладання читалень, матеріальної підтримки українських просвітніх видавництв [5, с. 132 – 133]. На думку Д. Дорошенка, ця акція продовжувала традицію, започатковану хлопоманами. Але якщо В. Антонович надавав перевагу культурницькій праці серед народу, то В. Липинський зробив акцент «на політично-національний бік української справи» [13, с. 141].

Підготовча робота до заснування часопису була розпочата ще за кілька місяців до з'їзду. На видавця планувався Й. Юркевич – хлопоман, член Старої Громади. Однак той «рішучо одмовився» від пропозиції, мотивуючи це своєю давньою належністю до українського руху, а також невірою у справу «українізації» спольщеної шляхти [31, с. 1 – 2]. Потім діяч брав деяку матеріальну участь у видавництві, але дивився на справу песимістично. Врешті, відповідальним редактором часопису став Л. Радзейовський, співредакторами – Б. Ярошевський, що також походив зі спольщеної родини, був засновником УСП, та Т. Міхальський, а офіційним видавцем – сам В. Липинський. У документах

Київської «охранки» він зафіксований як редактор «Przeglądu» [32, арк. 8 – 10], очевидно, з огляду на його провідну роль у часописі.

Видання мало представляти три основні лінії, які В. Липинський намагався об'єднати концепцією територіалізму: польську консервативно-крайовську, українську демократичну та лінію українців-латинників, котру діяч уважав провідною. Цим міркуванням визначався склад редакції. Однак В. Липинському було складно знайти справжніх однодумців, котрі б ще мали б досвід редагування пресових органів. Відповідальний редактор Л. Радзейовський до цього працював у ліберальній газеті «Киевская мысль». У «Przegląd'і» він презентував польських консерватистів-крайовців. Б. Ярошевський, секретар редакції, мав представляти в газеті демократичну українську течію, а сам В. Липинський – течію українців-латинників. Від початку виходу газети її ідейний натхненник мав проблеми з членами редакційного комітету [33, арк. 1зв.].

У квітні 1909 року в Києві за підписом Л. Радзейовського вийшов проспект майбутнього часопису. В ньому стверджувалося, що «Przegląd Krajowy» ставить за мету «освітлювати місцеве життя з погляду інтересів українського народу» [34, с. 3]. Проспект презентував течію територіалізму і крайового патріотизму як політичну групу, котра вже існує де-факто, й був написаний від її імені. Фінансувати тижневик мали великі землевласники з числа римо-католиків. М. Грушевський спеціально наголошував В. Липинському на тому, що фінансове забезпечення видання повинно йти «тільки з польських рук» [14, с. 356], щоб ніхто не сприймав його видавців за політичних провокаторів. Найбільшу фінансову допомогу часопису надав меценат М. Тишкевич [1, с. 201, 204]. Серед видавців газети були також графиня Монтрезор, галицький громадський діяч В. Федорович [2, с. 654 – 655], а також дядько В. Липинського – А. Рокицький [35, с. 387]. Однак фінансове питання було постійно актуальним для газети. І його розв'язання лежало на плечах В. Липинського. Перше число газети побачило світ 13 травня 1909 року. Майже відразу вона перетворилася на двотижневик, а після появи п'ятого номера виходила нерегулярно. Всього вийшло в світ 12 номерів (останній – за 5 січня 1910 року – здвоєний). А 4 лютого того ж року відбулося зібрання «уділовців та прихильників» часопису, після якого часопис припинив існування [36, с. 415].

«Przegląd Krajowy» став помітним явищем в українському національно-культурному житті 1909 року. Його напрям В. Липинський у листі до В. Доманицького визначив як «т. зв. територіяльно-демократичний» [14, с. 557]. У цьому випадкові вживання терміна «демократичний» є до певної міри правомірним, оскільки часопис презентував три лінії, об'єднані спільною концепцією територіалізму. Проте сам В. Липинський головну мету газети вбачав у відродженні української шляхетської свідомості, котра перетворила б панство на одну з еліт українського народу. А це, у разі успіху, означало б появу в українському русі консервативної складової. Незважаючи на конфлікти, що раз у раз виникали в редакції, газета презентувала протягом восьми місяців насамперед концепцію територіалізму В. Липинського, бо майже в кожному номері вміщувалися його статті під власним іменем або псевдонімами «Ciwis» та «Ukrainiecs». Діяч часто готував ще й редакційні статті, більшість із яких мала програмовий для течії українців-латинників характер.

Наприклад, стаття «Україна чи Русь» була відповіддю на фельєтон під таким же заголовком польського історика О. Яблоновського, надрукований у «Dziennik'u Kijowski'omu», де автор виступив проти назви «Україна» й застерігав своїх земляків не вживати її і не перейматися українофільським думками. В. Липинський у відповіді закидає вченому ненауковий підхід до такої проблеми, як творення етнонімів, і доводить, що мета фельєтону була суто політична [37, с. 2]. Він наголошує, що частина спольщених шляхтичів на Україні, «йдучи за голосом совісти... повернула до свого народу й отверто назвалась українцями». Друга ж частина зберегла «унаслідоване від предків польське ім'я». Серед них і О. Яблоновський, що присвятив себе вивченню історії українських земель у складі Речі Посполитої, а тепер виступив різко проти українського національного відродження. Відповідаючи ж на питання «Україна чи Русь?», автор виголошує: «Коли ми бачимо, що зараз серед нашого народу називається «Україною» все, що рветься до життя, до світлої будучини..., то ми тут без огляду на те, за кого, як народ, ми себе вважаємо, ставимо своїм гаслом «Україну»» [38, с. 4].

«Przegląd Krajowy» поступово ширився. У серпні він уже мав близько 200 передплатників. Увесь наклад лічив 1000 примірників, з котрих після роздрібної торгівлі залишалося «дуже небагато» [14, с. 558]. Структурно видання поділялося на три відділи: громадсько-політичний, літературно-науковий та економічний. Більшість власних статей В. Липинський уміщував у політичному відділі.

Співробітництво із часописом вели такі діячі, як Д. Дорошенко, В. Доманицький, С. Єфремов, В. Пачовський, Я. Міодушевський, Л. Василевський. Багатьом із них В. Липинський особисто замовляв статті на певні теми. Він пропонував співробітництво у часописі й Д. Донцову. Діячі були знайомі з часу спільного лікування у польському курортному містечкові Закопане 1907 року. Різниця у їхніх світоглядах виявилася вже у той час, однак не була такою бескомпромісною. В часі еміграції Липинський твердив про те, що в санаторії він унікав зустрічей з Д. Донцовим через його «есдецьке нахабство» [36, с. 255]. Ймовірно, це було перебільшенням, викликане непримиренними розходженнями у поглядах та частими нападками в пресі речника інтегрального націоналізму на ідеолога гетьманського руху. А от у 1909 році діячі навіть епізодично листувалися [14, с. 547] і Липинський надсилав Донцову «Przegląd Krajowy». Донцов вагався прийняти пропозицію редактора, про що писав В. Доманицькому: «Хтів би написати щось для «Przeglądu», та боюсь, що дуже він толерантний і благочинний і стаття, написана з присушою мені делікатністю в виразах, – певно не пройде...» [39, арк. 2].

Поява часопису стала помітною подією в українському житті 1909 року. На початку травня С. Єфремов у листі до В. Доманицького писав про це так: «В Києві остання новина – це «Przegląd Krajowy». Липинський приїхав і працює як віл. Перше число, здається, розходить добре, хоч вельможне панство на всі заставки лається. Що вийде з цих заходів – не знати, хоч спроба, безперечно, дуже цікава» [40, арк. 1 зв.]. Газета була прихильно зустрінута українською демократичною пресою. У «Раді» час від часу з'являлися замітки про чергові числа видання. Українська газета зазначала, що «Przegląd Krajowy» «...єсть єдиний поки серйозний орган, в якому можливо польсько-українське єднання» [41, с. 1].

Натомість більшість польських газет, особливо «ендецькі», повели справжно боротьбу з «Przegląd'ом». Особливо запеклу обструкцію виданню чинили

варшавські часописи «Głos Warszawski», редагований Р. Дмовським, і клерикально-католицький «Dziennik powszechny». Останній, зокрема, надрукував статтю Гінвілла «Echa Kijowskie» («Київські відлуння»). На думку автора статті, «Przegląd Krajowy» «роз'ятрує стосунки до українців» серед поляків. Автор зазначав, що газета має себе за «речника «краєвого поступу» й виходить «під фактичною редакцією д. Вацлава Ліпінського, автора чудної книжки «Szlachta na Ukrainie»», котрий є, певно, «нащадок якогось отамана козацького», що «постановив вернути себе, «українця польської культури», українському рухові» [41, с. 1]. Неприхильно ставилися до газети й польські часописи, видавані в Україні, зокрема «Dziennik Kijowski». Відверту боротьбу з нею повів і один із колишніх її редакторів – Т. Міхальський, котрий, вийшовши зі складу редакції у липні 1909 року, оголосив В. Липинського «провокатором» і майже одразу започаткував «Польсько-український річник», у якому прагнув об'єднатися з українськими літераторами. Спроба ця навіть почала реалізовуватися: на заклик відгукнувся гурт українських письменників. Однак досить швидко альянс розвалився. Майже відразу за цим у «Раді» з'явилася стаття, в якій згадана спроба українських літераторів називалася необачною [42, с. 1].

Стаття у «Раді» була невипадковою. Спочатку газета подавала прихильні повідомлення про проєктований «Польсько-український річник». Однак 5 серпня 1909 року В. Липинський написав видавцеві «Ради» Є. Чикаленку листа, в якому пояснив, чому редакція «Przeglądu Krajowego» ставиться до дітища Т. Міхальського вороже. Зокрема, він підкреслював, що задля ширення ідеї політичного українства редакція його газети прагнула пробудити національну українську свідомість у представників спольщеної шляхти, щоб придбати в них «свідомих громадян України». Поляки ж, котрі брали участь у виданні, робили це «з... почуття обов'язку перед рідним краєм» [43, с. 496]. Прихильників своєї ідеї редакція тоді мала небагато, натомість одразу відчула шалений опір з боку ендеків. Одним з його проявів Липинський і вважав «Польсько-український річник».

У листі В. Липинський переконував Є. Чикаленку, що започатковане Т. Міхальським видання призначалося, щоб побити «Przegląd Krajowy» в очах громадянства їхньою ж зброєю – «симпатіями до українства». Однак ці симпатії оперті «на зовсім відмінних суспільних і психологічних мотивах». Для територіалістів їх підґрунтям мало стати визнання права за спольщеним громадянством пристати до політичної української нації, а також рішуче виявлення «політичного сепаратизму до Польщі, як умови горожанської праці поляків на Україні». Натомість група Міхальського прагнула робити «згоду з українцями» від імені «цілого і неподільного» польського народу, в яку В. Липинський не вірив. Тому він висловлював надію, що «Рада» займе відповідну позицію щодо конфлікту між двома редакціями [43, с. 496 – 498]. У цьому листі В. Липинського, на нашу думку, виявилось його виразне прагнення, щоб репрезентована ним течія українців-латинників сприймалася представниками українського руху як його невід'ємна складова. Він волів, щоб речник того руху – єдина щоденна українська газета – стала на її захист.

Отже, В. Липинському та його однодумцям доводилося постійно протистояти відвертим і замаскованим ворогам. Не було згоди й у середині редакції. Особливо складними були стосунки В. Липинського із Б. Ярошевським. Той, на кого

фундатор «Przeglądu» покладав найбільші надії, як на політичного українця, насправді виявився далеким від такого уявлення. Робота вже над першими номерами часопису засвідчила, що Б. Ярошевський хибно розуміє територіалізм В. Липинського, а отже, й мету видання. Для нього ідейний принцип тижневика полягав, насамперед, у відмові поляків від власного культурного минулого на користь українського демократичного руху [2, с. 638].

І все ж В. Липинський сподівався, що ширення ідей територіалізму через часопис принесе українському руху користь – «політично й культурно (хоч не національно)» приєднає до нього польські елементи. Найбільшу ж роль газети він убачав у «діференціації польського суспільства на територіялістів-українофілів і вшехполяків-українофобів». Однак уже в серпні 1909 року діяч зрозумів, що «для розбудження національної свідомости серед спольщеного суспільства» часопис «не робить ... майже нічого». Тому вже тоді у нього з'явився задум змінити склад його редакції на ідейно відданих територіялістів [14, с. 558].

В. Липинський задумав змінити і назву часопису. 16 грудня 1909 року він подав до канцелярії Київського губернатора заяву про бажання видавати у Києві щомісячний польськокомовний журнал «Przegląd Ukraiński». Його програма мала включати: 1) урядові заходи і розпорядження; 2) статті з питань суспільного, державного та економічного життя; 3) статті з питань літератури, науки й мистецтва; 4) повісті, романи, оповідання, поезія; 5) замітки; 6) огляди внутрішнього та закордонного життя; 7) огляди сучасної літератури; 8) новини книжкового ринку; 9) бібліографію [44, арк. 1]. Цю ідею він, попри все, планував утілювати спільно з Б. Ярошевським [45, арк. 1 зв.].

Про наміри змінити напрям часопису з «утраквістичного» на український діяч повідомив М. Грушевського восени 1909 року. Однак професор не підтримав цієї ідеї. На початку 1910 року «Przegląd Krajowy» впав через фінансові проблеми та недостатнє сприйняття його ідей ширшим загалом. Намір В. Липинського видавати спільно з Б. Ярошевським місячник чи альманах для українців-латинників не реалізувався через особистий конфлікт між діячами [14, с. 662].

Протягом усього дореволюційного періоду В. Липинський не полишав думки про розвій руху українців польської культури. На початку 1913 року він разом із соратниками поновив спроби започаткувати пресовий орган [36, с. 222]. Це мав бути місячник на кшталт «Украинской Жизни», що виходив у Москві з 1912 року за редакторством О. Саліковського й С. Петлюри. Його метою було ознайомлення російських читачів із українськими культурними надбаннями та піднесенням української національної свідомості. Планований українцями-латинниками місячник мав бути польськокомовним і називатися «Życie Ukraińskie». Розуміння В. Липинським його призначення виразно свідчить про еволюціонування територіалістичного світогляду діяча. Він уважав, що видання повинне бути органом започаткованого ним руху, а не всього польського елемента, як це було у «Przeglądzi» Krajow'omu», та мати суто український характер. Тому у відозві до можливих видавців місячника, остаточно зредагованій без його участі Ф. Вольською й Л. Сідлецьким, він виправив означення «społeczeństwo polskie» (польська громадськість), що мало вказувати майбутнього читача, на інше – «czytająca po polsku publiczność» («публіка, що читає польською») [14, с. 833]. У цій справі В. Липинський листовно радився із М. Грушевським. Однак уже тоді бачив її малоперспективність, оскільки серед його соратників майже не було

людей, що «могли писати й розумілись хоч трохи на політичній значущості слів» [14, с. 406 – 407]. Брати ж на себе одного весь тягар видавництва діяч не наважився.

Таким чином, В. Липинському не вдалося суттєво поширити ідею територіалізму серед спольщених верств в Україні у дореволюційний час. Як слушно зазначав Я. Пеленський, його виступ «на арену нашої історії був пізній», адже «шляхта як кляса тратила на переломі XIX і XX сторіч своє значення» [6, с. 199]. Сам В. Липинський уже в еміграції в листі до Д. Дорошенка пояснював свою поразку тим, що ті, хто в цілому прихильно поставився до ідеї територіалізму в теорії (несоціалістична, самостійна Україна), не сприйняли її щодо тактики. Бо малочисельність польського елемента з крайовськими традиціями не давала їм зважитися «на тактику активності супроти Польщі, супроти Росії та супроти повної байдужості щодо державницьких українських питань серед української інтелігенції» [14, с. 636]. Адже відомо, що у державно-політичному плані переважна більшість очільників українського руху орієнтувалася не на державну незалежність України, а на її автономію у складі демократизованої Росії, а тому на порядок денний ставили не так національне, як соціальне визволення українців.

Останнє особливо дошкуляло В. Липинському. Доказ цього знаходимо у його короткій листовній полеміці з В. Винниченком 1912 року. Її приводом стала поява друком брошури письменника «О морали господствующих и угнетенных. Открытое письмо моим читателям и критикам» (Львів, 1911), що була відповіддю на критику з боку представників українства п'єси «Щаблі життя». У ній Винниченко проголошував свою знамениту теорію «чесності з собою», спрямовану проти лицемірства суспільної моралі. Письменник надіслав В. Липинському брошуру, і той відгукнувся на неї розлогим листом, де висловив свої погляди не лише на питання суспільної моралі, а й на інші важливі соціальні теми, заторкнуті у творчості письменника. Аналізуючи роль соціалістичної інтелігенції в українському русі, котра була репрезентантом «робітничих мас» і намагалася відсунути від «політичної революції» консервативні елементи – «поміщичих синів», В. Липинський покладав на цю першу обов'язок «сказати українським масам слово повного, а значить не тільки соціального..., але й політичного і національного визволення» [46, с. 672]. Отже, рух українців-латинників діяч хотів бачити як складову українського національного руху, кінцевою метою якого, в його розумінні, була державна незалежність України.

Незважаючи на загальну невдачу спроб політичної «українізації» спольщених елементів, В. Липинського слід уважати фундатором концепції територіалізму, що спиралася на дві провідні ідеї – консерватизм та політичну самостійність України. Рух українців-латинників, що мав цю концепцію за власне політичне кредо, слід розглядати як паросток консервативної течії в українському національному русі, котрий так і не дав у дореволюційний час реальних політичних плодів.

Список використаних джерел

1. Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні початку XX ст.: національна ідея чи крайова ідеологія? / Н.О. Черкаська // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – № 12. – С. 186 – 206.
2. Гирич І. Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику «Przegląd Kraju» (Листи В. Липинського до Б. Ярошевського (1910) та

- Б. Ярошевського до М. Грушевського (1914)) / І.Б. Гирич // Український археографічний щорічник: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 13/14. – С. 619 – 663.
3. Гирич І. Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів / І.Б. Гирич // У кн. В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т.1. (А-Ж) – К.:Смолокип, 2003. – С. 83 – 118.
  4. Gancarz W. «My, szlachta ukraińska...» Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914 / W. Gancarz. – Kraków: Arcana, 2006. – 330 s.
  5. Дорошенко Д. З перед тридцяти літ (До історії заснування «Przeгляд'у Krajow'ого» в Києві / Д.І. Дорошенко // З минулого. Збірник. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 126 – 138.
  6. Пеленський Я. Вячеслав Липинський / Я. Пеленський // Збірник Української літературної газети 1956. – Мюнхен, 1957. – С. 197 – 213.
  7. Передерій І.Г. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець / І.Г. Передерій. – Полтава: видавництво ПолтНТУ, 2012. – 622 с.
  8. Осташко Т.С. В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби / Т.С. Осташко // Український історичний журнал. – К., 2007. – № 2. – С. 113 – 130.
  9. Павельєва Т. Польская фракция в Государственной Думе 1906 – 1914 годов / Т. Павельєва // Вопросы истории. – М., 2000. – № 3. – С. 111 – 120.
  10. Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних доктринах / В.Ф. Репринцев / У кн.: Українська державність у ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – С. 63 – 83.
  11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В.К. Липинський / В'ячеслав Липинський. Твори, Архів, Студії / Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського. – К., Філадельфія, 1995. – Т. 6: Твори. Політологічна секція / За ред. Я. Пеленського. – 472 с.
  12. Dorošenko D. V. Lipinsky (Ein Nachruf) / D. Dorošenko // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1931. – Band III. – S. 157 – 166.
  13. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1917 рр.) / Д.І. Дорошенко / К. Галушко (передм.). – К.: Темпора, 2007. – 272 с.
  14. В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т.1. (А-Ж) – К.: Смолокип, 2003. – 960 с.
  15. Козак М. З життя і діяльності Вячеслава Липинського / М. Козак / У кн.: Вячеслав Липинський та його доба: Кн. 1. Наук. вид. – Вид. друге, доопр. та доп. – Упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – С. 334 – 342.
  16. Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921 – 1930 рр.) / Упоряд. М. Дядюк; Відп. ред. серії Л. Головата; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2004. – 156 с.
  17. Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życie narodu ukraińskiego na tli jego dziejow / W. Lipiński. – Kraków, 1909. – 88 s.
  18. Див.: [Skirmunt R.] Głos przeszłości i potrzeba chwili: Stanowisko szlachty na Litwie i Rusi. – Lwów, 1905. – 145 s.; [Jałowicki B.] Litwa i jej potrzeby:

- Narodowy katechizm Litwy. – Wilno, 1905. – 232 s.; Romer M. Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie. – Kraków, 1906. – 98 s.
19. Смелянчук А.Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – 1917 / А.Ф. Смелянчук. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 503 с.
  20. Відділ рукописів та фонду текстології Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України (далі – ВРФТ ІЛШ), ф. 47, спр. 588. Лист Ф. Матушевського до В. Доманицького з Боярки до Закопане від 31 січня 1909 р. – Автограф. – 2 арк.
  21. ВРФТ ІЛШ, ф. 47, спр. 236. Лист Д. Дорошенка до В. Доманицького від 9 грудня 1908 року з Києва до Закопане. – Автограф. – 2 арк.
  22. ВРФТ ІЛШ, ф. 47, спр. 237. Листівка Д. Дорошенка до В. Доманицького від 24 грудня 1908 року з Києва до Закопане. – Автограф. – 1 арк.
  23. Дорошенко Д. Пам'яті В.М. Доманицького / Д.І. Дорошенко // Спудей: Неперіодичний орган Академічної Громади Студентів Українського Педагогічного Інституту ім. М.П. Драгоманова у Празі. – Прага, 1926. – Ч. 4. – С. 23 – 30.
  24. Євген Чикаленко. Щоденник (1907 – 1917). У 2 т.: Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.
  25. ВРФТ ІЛШ, ф. 47, спр. 244. Лист Д. Дорошенка до В. Доманицького від 16/29 квітня 1909 року з Києва до Закопане. – Автограф. – 4 арк.
  26. Лозинський М. Поворот до народності, покиненої батьками // Діло. – Львів, 1908. – № 293. – 30 (17) грудня.
  27. Політичні глоси // Діло. – Львів, 1909. – № 44. – 1 березня/16 лютого.
  28. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи / С.Н. Щеголев. – К., 1913. – 476 с.
  29. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С.Н. Щеголев – К., 1912. – 588 с.
  30. Dziennik Kijowski: Pismo polityczne, społeczne i literackie. – Kijow, 1906. – № 1.
  31. Ярошевський Б. На смерть Д-ра Осипа Юркевича // Рада. – К., 1910. – № 258. – 13/26 листопада.
  32. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДІАУК), ф. 275, оп. 2, спр. 58. Агентурні відомості про осіб, що належать до польської буржуазної націоналістичної партії ППС. – 1907 – 1910 рр. – 12 арк.
  33. ВРФТ ІЛШ, ф. 47, спр. 402. Лист Б. Лепкого до В. Доманицького з Кракова до Закопаного від 22 квітня 1909 р. – Автограф. – 2 арк.
  34. Рада: щоденна газета. – К., 1910. – № 86. – 17/30 квітня.
  35. Монтрезор А. Адам Рокицький (Некролог) / А.Й. Монтрезор // Хліборобська Україна. – Кн. 5. – Відень, 1925. – С. 387 – 388.
  36. В'ячеслав Липинський та його доба: Кн. друга. Наукове видання. – Упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – 624 с.
  37. Lipiński W. Ukraina си Ruś / W. Lipiński // Przegląd Krajowy. – К., 1909. – № 2. – S. 2 – 4.
  38. ВРФТ ІЛШ, ф. 47, спр. 218. Лист Д. Донцова до В. Доманицького від 23 червня 1909 р. з Відня до Закопане. – Автограф. – 2 арк.
  39. ВРФТ ІЛШ, ф. 47, спр. 264. Лист С. Єфремова до В. Доманицького від 8 травня 1909 р. з Києва до Закопане. – Автограф. – 2 арк.

40. Польські клерикали та українство // Рада. – К., 1909. – № 213. – 22 вересня / 5 жовтня.
41. Обережно собі вибіраймо приятелів // Рада. – К., 1909. – № 204. – 10/23 вересня.
42. Миронець Н. Листи В. Липинського до Є. Чикаленка (1909 – 1918 рр.) // Український археографічний збірник. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2007. – Вип. 12. – С. 489 – 516.
43. ЦДАУК, ф. 295, оп. 1, спр. 210. Уведомление Киевского губернатора от 23.12.1909 о выдаче Липинскому В.К. свидетельства на издание в г. Киеве журнала на польском языке «Украинское обозрение». Копия. – 1 арк.
44. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 317, № 679. Копія листа В. Липинського до Б. Ярошевського, написана власноруч В. Липинським і надіслана С. Єфремову. Краків. – 17 квітня 1910 р. – Автограф. – 4 арк.
45. Старовойтенко І. Два листи В'ячеслава Липинського до Володимира Винниченка (січень 1912 р.) / І. Старовойтенко // Український археографічний щорічник: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 13/14. – С. 664 – 678.

И. Г. Передерий

УКРАЙНЦЫ-ЛАТЫННИКИ КАК ЗАРОДЫШ КОНСЕРВАТИВНОГО ТЕЧЕНИЯ В ОБЩЕУКРАИНСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ

В статье на основе широкого круга источников, как опубликованных, так и архивных, освещены место и роль политической группы украинцев польской культуры (или украинцев-латынников) в украинском национально-освободительном движении начала XX века. Проанализированы причины и предпосылки организации упомянутой группы её идеологом Вячеславом Липинским. Прослежен процесс оформления политической платформы направления, основывающейся на идее территориализма и формирования украинской политической нации. Осмыслена дискуссионная историографическая проблема характера группы украинцев польской культуры. Реконструирована история её развития, в частности, показана роль В. Липинского в этом процессе, в том числе его организационная и издательская деятельность в органах прессы – «Przegląd Krajowy», «Przegląd Ukraiński» и «Życie Ukraińskie». Проанализированы причины, по которым течение не эволюционировало в мощное политическое направление. Доказано, что группу украинцев-латынников следует рассматривать как попытку основания консервативного крыла в украинском национальном движении.

Ключевые слова: украинцы-латынники, украинцы польской культуры, территориализм, украинская политическая нация, консерватизм, В. Липинский, «Przegląd Krajowy», шляхта.

I. H. Perederiy

THE UKRAINIAN-LATINS AS A GERM OF THE CONSERVATIVE TREND IN GENERAL UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY

On the basis of a wide range of sources, including published materials, archival documents found by the author, and Ukrainian and Polish periodicals of the researched period, the place and role of political group of the Ukrainians belonging to the Polish culture (or Ukrainian-Latins) in the Ukrainian national liberation movement of the early twentieth century are studied. The reasons and prerequisites for organizing the group by

its ideologist Viacheslav Lypynsky are analyzed. The factors that became the basis for its forming due to prevailing among relevant public (primarily Polonized nobility) views and political beliefs are found out. Particular attention is given to ideological political platform of the trend that was based on the idea of the territorialism. It is proved that V. Lypynsky's purpose was the political «Ukrainization» of denationalized nobility focused on the Polish national idea and bring it to the Ukrainian movement, and then – to turn it into the political elite who would lead the process of the struggle for Ukraine's independence. The author considers the debatable historiographical problem of the political nature of the group of the Ukrainians belonging to the Polish culture. In particular, it is stated that the political trend started by V.Lypynsky was geographically patriotic and had a conservative (not democratic, as some domestic scholars say) character with a focus on «Ukrainian political nation». The author makes an attempt to reconstruct the history of the political group emphasizing V.Lypynsky's role in this process, including his organizational and publishing activity in the press agencies «Przegląd Krajowy», «Przegląd Ukraiński» and «Życie Ukraińskie». The reasons why the Ukrainian-Latins did not evolve into a powerful political movement are analyzed. It is proved that one of the main reasons of failure was the domination of autonomist and socialist ideals among the Ukrainian leaders who perceived skeptically V. Lypynsky's conservative concept of independence. The thesis that the Ukrainian group of Polish background should be seen as an attempt to launch the conservative wing of the Ukrainian national liberation movement of the early twentieth century is proved.

Keywords: *Ukrainian-Latins, Ukrainian Polish culture, territorialism, Ukrainian political nation, conservatism, V. Lypynsky, «Przegląd Krajowy», nobility (szlachta).*

Надійшла до редакції 25 грудня 2014 року

* * *

Повідомлення

УДК 321.74(477.53)»191/192»

В. В. Стрілець

ВСТАНОВЛЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИМИ КОМІТЕТАМИ РАДЯНСЬКИХ ПОРЯДКІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ГРУДЕНЬ 1919 – КВІТЕНЬ 1920 РОКІВ)

У статті розглянуто діяльність революційних комітетів Полтавської губернії зі встановлення радянських порядків, що включала зокрема переслідування непролетарських верств населення, мобілізацію колишніх радянських службовців і службовців колишніх земських органів, реєстрацію політично неблагодійних. Важливою складовою діяльності з установа радянських порядків було налагоджування роботи апарату ревкомів, що простежено на прикладі юридичного відділу губернського ревкому. Вказано, що одним із засобів радянзації суспільно-політичного життя губернії стало проведення ревкома безпартійних селянських та робітничих конференцій. Показано, що з метою очищення радянського апарату від антирадянськи налаштованих службовців при губернському й повітових ревкомах створювалися спеціальні атестаційні комісії. Зазначено, що ревкоми губернії як неконституційні тимчасові надзвичайні органи радянської влади виявилися достатньо ефективним політичним інструментом радянзації суспільно-політичного життя Полтавської губернії як адміністративної одиниці Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Ключові слова: Полтавська губернія, надзвичайні органи радянської влади, революційні комітети, Полтавський губернський революційний комітет, радянська організація, радянські порядки, безпартійні робітничі та селянські конференції, атестаційні комісії.

Резолюція Парламентської Асамблеї ОБСЄ «Возз'єднання розділеної Європи» 2009 року закликає держави-члени ОБСЄ продовжувати вивчення тоталітарної спадщини. Основи сталінського тоталітаризму закладено теорією і практикою державного будівництва перших років радянської влади, що зумовлює актуальність запропонованого дослідження. Реальний процес становлення радянської влади в Україні, зокрема у формі її надзвичайних органів – революційних комітетів (ревкомів), вимагає неупередженого незаполітизованого вивчення, оскільки особливістю підходів радянської історичної науки до зазначеної проблеми була наявність обов'язкового набору ідеологічних штампів, котрих неможливо було уникнути [1], а сучасні науковці приділяють не надто багато уваги радянському державному будівництву, зокрема на регіональному рівні.

Діяльність революційних комітетів (ревкомів) Полтавської губернії, що охоплювала значну частину України, за рідкісними винятками (в цьому плані варто відмітити монографію В. Ревеуга, в якій розглянуто деякі аспекти зазначеної проблематики [2]), випала з поля зору як радянської, так і сучасної історичної науки, що підсилює актуальність запропонованого дослідження.

Цілі статті полягають у детальному аналізі комплексу заходів для встановлення радянських порядків, що здійснювали в період з грудня 1919 по квітень 1920 років революційні комітети Полтавської губернії на чолі з губернським ревкомом з метою радянізації губернії.

Революційні комітети Полтавської губернії як надзвичайні неконституційні органи радянської влади, зорганізовані на рубежі 1919 – 1920 років переважно російськими радянськими військами, здійснювали інтенсивну нормотвірну та організаційну діяльність, спрямовану на встановлення радянських революційних порядків. У цьому плані протягом початкового періоду їхньої діяльності визначальний вплив на губернський і повітові ревкоми мали військові органи радянської Росії. Так, голови зазначених ревкомів за спеціальною інструкцією зобов'язані були щотижнево інформувати Інспекцію з організації ревкомів Південного фронту насамперед з питань допомоги Червоній армії, відновлення радянської влади, політичних настроїв населення, постачання продовольства в міста [3, арк. 83]. У відновленні радянської влади, встановленні радянських порядків губернський ревком, керований російською військовою владою, діяв оперативно, без огляду в багатьох питаннях на Всеукраїнський ревком, який часто приймав відповідні загальні постанови із запізненням, наприклад, постанову про анулювання нормативних актів денікінської влади та про набуття чинності попередніх декретів РНК УСРР, що була прийнята лише 21 січня 1920 року [4, арк. 12].

Накази і розпорядження першого складу губернського ревкому (Військово-революційного комітету Полтавщини) за головування М. Алексєєва дають змогу зрозуміти його підходи до нагальних питань, що стосувалися відновлення радянської влади в м. Полтаві. Так, за наказом № 1 усі обшуки та арешти мали здійснюватися виключно за ордерами адміністративно-оперативного відділу губернського ревкому, які мали відбуватися в необхідних випадках лише з 7-и годин ранку до 7-и годин вечора, всі реквізиції й конфіскації мали відбуватися виключно за ордерами губернського ревкому. Всі особи, які проводили обшуки, здійснювали арешти, реквізиції та конфіскації без зазначених ордерів, оголошувалися ворогами радянської влади і мали розстрілюватися на місці. Комендант м. Полтави й начальник губернської міліції мали вжити заходи щодо негайного припинення грабунків, що відбувалися під виглядом арештів, обшуків, реквізицій і конфіскацій. Наказ № 2 зобов'язував усіх домовласників, завідувачів або керуючих будинками, будинкові комітети у дводенний термін надати дані про осіб, які втекли з денікінцями, та про покинуте ними майно. Особи, які розкрадали покинуте майно, мали віддаватися до суду військово-революційного трибуналу. Власникам усіх торгових підприємств пропонувалося відновити торгівлю протягом доби з дня оголошення цього наказу. Згідно з наказом, усі колишні радянські службовці та колишні службовці денікінських органів влади під загрозою арешту та віддання до суду військово-революційного трибуналу мали в дводенний термін з'явитися для реєстрації у відділ управління губернського ревкому. Всі громадяни та установи, які мали друкарські машинки, телефонні й телеграфні апарати, повинні протягом двох днів повідомити про їх наявність відділ управління губернського ревкому. Всі грошові знаки, випущені денікінською владою, анулювалися. Громадяни, установи та типографії протягом дводенного терміну мали здати у відділ управління губернського ревкому всі

наявні в них газети, плакати, оголошення і брошури, надруковані за денікінської влади. Всі граверні майстерні повинні негайно здати у відділ управління губернського ревкому всі наявні денікінські печатки. Виготовлення різних печаток, штампелів і штампів допускалося лише з дозволу відділу управління губернського ревкому. Попереджувалося, що особи, які не виконають цих наказів, будуть арештовуватися та віддаватися до суду військово-революційного трибуналу [5, с. 1].

Наказ №11 уже нового складу губернського ревкому за підписом його голови Я. Дробніса забороняв під загрозою арешту і віддання до суду військово-революційного трибуналу вживання спиртного та появу в громадських місцях у нетверезому стані, а під загрозою розстрілу й конфіскації майна – продаж і виготовлення спиртного. Відповідним розпорядженням організувалися комісія з конфіскації з правом ревізії майна осіб, які втекли разом з денікінцями, та комісія зі збирання й розслідування даних про злочини денікінської влади. Призначеному голові губернської надзвичайної комісії ставилося завдання негайної організації надзвичайної комісії в губернії [6, с. 1]. 21 грудня в газеті «Власть Советов» від імені губернського ревкому було надруковане повідомлення, за яким особи, помічені у виготвленні та продажі спиртних напоїв, мали розстрілюватися на місці, а їх майно – конфісковуватися [7, с. 3], хоча відповідного наказу про таке покарання за зазначене порушення губернський ревком не приймав.

У процесі становлення радянської влади ревкоми губернії змушені були задіювати апарат та службовців попередніх режимів. Будувати владу з нуля на основі ідеї повного зламу попередньої державної машини виявилось контрпродуктивно. Так, в екстремому порядку перший склад губернського ревкому підпорядкував собі губернський продовольчий комітет зі всією його канцелярією і наявним складом службовців, котрі залишилися після попередньої денікінської влади, й надав новопризначеному завідувачеві цього комітету широкі повноваження в питанні забезпечення продовольством [8, арк. 222]. На засіданні губернського ревкому 12 січня 1920 року була прийнята постанова, яка зобов'язувала всіх співробітників повітових статистичних відділів, що збереглися від попередньої влади, залишатися на своїх робочих місцях [9, арк. 179 зв.]. Наказ №1 Кременчуцького повітового військово-революційного комітету від 23 грудня 1919 року вимагав від службовців, які працювали в цивільних органах влади за денікінського режиму, приступити до роботи у відповідних приміщеннях з 24 грудня [10, арк. 15]. У наказі № 9 від 6 грудня 1919 року Прилуцький повітовий ревком зазначив, що земські установи, лікарні, аптеки, школи як інституції «громадсько-необхідні» не ліквідовуються, а повинні й далі здійснювати свою діяльність під керівництвом радянської влади з тією різницею, що тепер вони мають «напружуватися не для обслуговування інтересів буржуазії, а для задоволення потреб трудового люду» [11, арк. 14].

Активну діяльність з насадження радянських порядків у Полтавській губернії розгорнули й повітові ревкоми. Невдовзі після організації Кременчуцького повітового ревкому його постановою від 12 грудня 1919 року було призначено голову слідчої комісії, повітового військового комісара, коменданта станції Кременчук та завідувачів продовольчим і житловим відділами. Згідно з наказом №1 від 23 грудня 1919 року цього ж ревкому, всім особам, що працювали в

цивільних установах за денікінської влади, наказувалося з 24 грудня зібратися в займаних приміщеннях та приступити до роботи. Одночасно вони мали повідомити ревкому місця розташування установ і надати описи залишеного майна. Інформацію про наявне майно повинні були надати в повітовий ревком та фабрично-заводські комітети м. Кременчука. Власникам граверних майстерень під загрозою суду революційного трибуналу наказувалося не виготовляти будь-яких печаток і штампелів без санкції президії повітового ревкому [10, арк. 15 – 15 зв.].

Зінківський повітовий ревком з перших днів існування через свій комунальний відділ проводив конфіскацію майна осіб, які втекли з денікінцями, та звозив його на склади, вживав заходи з метою припинення незаконного вирубування лісу [12, с. 4]. Через відділ управління цей же повітовий ревком «у зв'язку з контрреволюційними виступами і згідно розпоряджень центру» вжив заходів до «ізоляції» представників заможних верств населення повіту в кількості 77 осіб шляхом їх ув'язнення в концентраційний табір [9, арк. 289]. Згідно з наказом № 1 від 21 грудня 1919 року Полтавського повітового ревкому, останній зобов'язався навести «залізною рукою суворий революційний порядок» в повіті. Погромники, грабіжники та вбивці мали негайно розстрілюватися на місці [13, арк. 1]. Також було видано наказ колишнім земським службовцям залишатися на місцях та звернення до селян повіту з закликом сприяти в організації радянської влади [8, арк. 215].

Згідно з наказом відділу управління Кобеляцького повітового ревкому, виданого на основі постанови повітового ревкому, всі мешканці м. Кобеляки віком від 17 до 45 років мали зареєструватися (військові – у військовому комісаріаті, цивільні – в міліції). Домовласникам наказувалося негайно завести подвірні книги і реєструвати квартирантів, водночас реєструючи їхні документи в міліції. Попереджувалося, що за невиконання пунктів цього наказу винуватці будуть притягуватися до відповідальності за законами військового часу [14, арк. 6]. У зверненні цього ж ревкому (без зазначення дати) до мешканців м. Кобеляки пропонувалося осіб, помічених у розповсюдженні провокаційних чуток, спекуляції та бандитизму, негайно затримувати і доставляти до відділу управління повітового ревкому [14, арк. 7].

Роменський повітовий ревком постановою від 19 грудня 1919 року стягнув зі «спекулянтів та буржуазії» м. Ромни надзвичайний податок у розмірі 5 млн. крб., а із заможних селян повіту – такий же податок у розмірі 15 млн. крб. Губернський революційний комітет, розглянувши прохання Роменського повітового ревкому підтвердити цей податок, своєю постановою дозволив його [15, арк. 4].

Поширена повітовими ревкомама практика незаконних контрибуцій і надзвичайних податків збурювала населення, тому губернський ревком змушений був 6 січня 1920 року направити всім повітовим ревкомам Полтавщини циркуляр за підписом голови губернського ревкому та завідувача губернського відділу фінансів, у якому констатував, що повітові ревкоми, «всупереч всім декретам, наказам і розпорядженням центральної влади, виданим до моменту евакуації й нині відновлених», стягують надзвичайний податок не за встановленими правилами, зокрема, змушують банки і казначейства перераховувати кошти приватних осіб на рахунки ревкомів, виправдовуючи це невідкладними витратами та браком коштів. Визнавши такі дії незаконними, а виправдання їх недостатніми, губернський ревком заборонив під загрозою революційного трибуналу на підставі

Декрету РНК РСФРР про грошові кошти і витрати місцевих рад жодних контрибуцій на населення не накладати, також перераховувати кошти приватних осіб. Водночас губернський ревком дозволив, за необхідності, покривати «витрати революційного часу», встановлюючи для осіб буржуазного класу одноразові надзвичайні «революційні податки» вмотивованого характеру, які слід було затверджувати в губернському ревкомі [16, арк. 12 – 12 зв.]. Так, наприкінці березня 1920 року Прилуцьким повітовим ревкомом стягнуто з місцевої буржуазії «надзвичайний податок» у розмірі 5 мільйонів крб. [17, арк. 183]. Цей захід було схвалено на засіданні губернського ревкому [18, арк. 32].

Значну увагу ревкоми приділяли боротьбі з пияцтвом. Покарання за ці дії були не співмірні з їх суспільною небезпекою. Так, Кобеляцький повітовий ревком у лютому 1920 року постановив: осіб, викритих у пияцтві, продажу і виготовленні самогону вперше, штрафувати в розмірі від 3000 до 10000 крб. із заміною виправними роботами, вдруге – піддавати суду військово-революційного трибуналу. Власники закладів громадського харчування, де буде виявлена самогонка або де вона буде вживатися відвідувачами, мали штрафуватися, а в разі повторення заклади мали закритися. Виконання цієї постанови було покладено на начальника повітової й міської міліції [14, арк. 68]. Суворі заходи проти самогонваріння та пияцтва провів і Миргородський повітовий ревком [19, арк. 37]. За відповідним наказом Лохвицького повітового ревкому (точну дату не вдалося встановити) населення повіту мало припинити виготовлення самогонки й здати всі апарати. Суворо заборонялася всіляка торгівля самогонкою та іншими алкогольними напоями. Особи, помічені в пияцтві, мали бути заарештовані й притягнені до суворої відповідальності. За будь-яке порушення цього наказу передбачалися грошові штрафи, конфіскація майна та ув'язнення в тюрму терміном до шести місяців [20, арк. 113]. У наказі загального підвідділу відділу управління Гадяцького повітового ревкому від 23 грудня 1919 року зазначалося, що «велике зло гальмує працю з встановлення революційного порядку – широкий розвиток приготування самогонки». Тому наказ зобов'язував усіх власників обладнання для виготовлення напою протягом п'ятиденного терміну з дня опублікування цього наказу здати його в управління міліції. Попереджувалося, що кожен, у кого буде виявлено відповідне обладнання, самогонку, і кожен, хто з'явиться у п'яному стані на вулиці, буде каратися конфіскацією всього майна. Контроль за виконанням наказу покладался на начальника повітової міліції, волосні та сільські ревкоми [21, арк. 23].

Подібну до губернського і повітових ревкомів діяльність зі встановлення радянських революційних порядків здійснювали й волосні та сільські ревкоми. Невдовзі після обрання Полтавський волосний ревком на підставі розпорядження губернського ревкому направив усім сільським товариствам волості припис, яким зобов'язував останні скликати сільські сходи, на котрих обрати сільські військово-революційні комітети у складі трьох членів. Згідно з приписом, ревком мав організувати сільську самоохорону в складі всіх здатних носити зброю для захисту від безчинств і грабунків. На сільські ревкоми покладалися обов'язки взяти на облік всю наявну на руках зброю, причому ревкомам надавалося право відбирати її у неблагонадійних осіб та передавати тим, кому визнають за потрібне (право на носіння зброї мав видавати ревком); узяти під свою охорону залишені поміщицькі господарства й унеможливити самовільну вирубку лісу [22, арк. 43].

Ревкоми, насамперед губернський і повітові, здійснювали реєстрацію різних верств населення, у першу чергу соціально ворожих новій владі, та неблагодійних чи потенційно неблагодійних політично. Так, згідно з характерним для розуміння того, хто вважався такими неблагонадійними, наказом №27 відділу управління губернського ревкому, надрукованому у вигляді листівки, всі жінки віком від 18 до 40 років, якщо вони самі чи їхні чоловіки жили «на нетрудовий дохід» (проценти з капіталу, доходи з майна тощо), коли вони або їхні чоловіки користуються найманою працею з метою отримання прибутку, в разі, коли вони самі чи їхні чоловіки, батьки і близькі родичі мають промислові, торгові чи землеробські підприємства, дружини членів правління й рад акціонерних товариств, компаній, усіляких товариств, директорів, управляючих, завідувачів і довірених осіб таких товариств, нотаріусів, біржових маклерів, торгових та комерційних посередників, мали протягом тижня від дня публікації наказу з'явитися в свої міліцейські райони для реєстрації. Районні й домові комітети та домовласники, управляючі та завідувачі будинків і двірники зобов'язані були протягом п'яти днів з дня опублікування наказу надати у відповідні міліцейські райони дані про осіб жіночої статі перерахованих категорій, які проживають у їхніх будинках [23, арк. 14].

Важливою складовою діяльності з установа радянських порядків було налагоджування роботи апарату ревкомів, що можна простежити на прикладі юридичного відділу губернського ревкому, який відновив діяльність 16 грудня 1919 року на основі Положення про юридичні відділи губернських, повітових і міських виконкомів, затвердженого Декретом Ради народних комісарів УСРР 20 лютого 1919 року. Першими його заходами було формування власних підвідділів. 16 грудня було видано наказ №1 про явку для реєстрації всіх присяжних та приватних повірених, членів колишнього окружного суду, мирових суддів, прокурорського нагляду й усіх колишніх співробітників відділу юстиції полтавського губернського виконкому [24, арк. 22].

Станом на кінець січня 1920 року судовому підвідділу юридичного відділу губернського ревкому вдалося певною мірою організувати функціонування судів губернії. Одним із перших заходів судового підвідділу в плані, як зазначалося в доповідях, організації «судової влади» було надання роз'яснення стосовно обраних у перші місяці існування УСРР народних суддів, які мали приступити до виконання обов'язків після затвердження їх на посадах повітовими ревкомами [24, арк. 8].

10 січня судовий підвідділ разом з суддями поділив місто Полтаву на 5 судових ділянок відповідно до поділу міста на міліцейські ділянки. У плані організації слідчої частини за відсутності осіб, які відповідали б новим вимогам, підвідділ тимчасово доручив проведення слідства трьом колишнім судовим слідчим, котрі мали здійснювати чергування при підвідділі. За відсутності спеціальної ліквідаційної комісії судовий підвідділ здійснив власними силами роботу з передачі справ колишнього окружного суду і судових слідчих та передав усі справи, що підлягали подальшому розгляду, в розпорядження народного суду. На цей час підвідділу не вдалося хоч якось організувати роботу народних засідателів, оскільки парткоми КП(б)У й профспілки не надали відповідних списків [24, арк. 8 – 8 зв.].

Інструктування та безпосередній нагляд за діями як народних слідчих, так і слідчих революційного трибуналу доручалися інструктору – слідчому підвідділу. В складі цього підвідділу зорганізовано особливий стіл наглядового провадження, який концентрував усі дані про хід слідчих дій. Таким чином, контрольно-слідчий підвідділ мав можливість стежити за дотриманням у слідчому провадженні інструкцій Народного комісаріату юстиції УСРР щодо законності постанов про запобіжні заходи, за термінами слідства тощо. Особливий стіл наглядового провадження отримував дані від усіх установ, що проводили арешти, навіть після відповідних спільних нарад колегій юридичного відділу і губернської надзвичайної комісії, й від останньої. Крім того, контрольно-слідчий підвідділ видавав пропуски на побачення з ув'язненими губернської тюрми та виправного робітничого відділення [24, арк. 22 зв. – 23].

Таким чином, юридичному відділу полтавського губернського ревкому протягом першого місяця своєї діяльності вдалося відновити переважно на рівні міста Полтави і полтавського повіту діяльність установ, що перебували у віданні Народного комісаріату юстиції УСРР.

Подібні кроки здійснювалися й іншими структурними підрозділами апарату ревкомів. Так, з відновленням діяльності 27 грудня 1919 року підвідділ запису актів цивільного стану відділу управління губернського ревкому насамперед установив зв'язок з відновленими повітовими і волосними підвідділами запису актів цивільного стану губернії та сприяв налагоджуванню їх діяльності, відновив власний архів і здійснив заходи для концентрації в ньому метричних книг, які перебували у церковнослужителів та установ, що здійснювали запис актів цивільного стану в попередні періоди, розпочавши видачу архівних довідок як приватним особам, так і установам. Підвідділ уживав примусові заходи, щоб змусити населення реєструвати акти народжень та смертей. Так, підвідділ заборонив поховання померлих без їх відповідної реєстрації [8, арк. 141 – 142].

Перше засідання губернського революційного трибуналу, постановою губернського ревкому на початку січня 1920 року реорганізованого в губернський революційно-військовий трибунал, відбулося 13 січня. В першу чергу ним розглядалися справи про невиконання наказів і розпоряджень радянських органів, справи щодо осіб, які видавали денікінцям прихильників радянської влади, брали участь в грабунках, вимагали в селян гроші за користування землею та чинили інші насильницькі дії щодо селян за денікінської влади, здійснювали агітацію проти радянської влади, посадові злочини, а також – дезертири, звинувачені в бандитизмі, спекуляції й торгівлі самогоном [24, арк. 26].

Важливим способом радянзації суспільно-політичного життя губернії стало проведення ревкомами так званих безпартійних робітничих і селянських конференцій. Скликання й роботу таких конференцій організували та забезпечували створені губернським і повітовими ревкомами спеціальні комісії, які проводили відповідну підготовчу роботу, зокрема визначали час проведення конференцій та їхній порядок денний [25, арк. 6]. На таких конференціях часто обиралися різні тимчасові робітничі й селянські комісії, що спряли ревкомам у проведенні різноманітних заходів.

Свідченням рішучих антиукраїнських настроїв керівництва губернського ревкому є прийняття на засіданні 25 січня 1920 року губернським ревкомом постанови, в якій зазначалося: «Вважаючи цілком правильною та своєчасною

постанову ВЦВК про позбавлення права ВЧК застосовувати розстріли як найвищу міру покарання контрреволюціонерам, Полтавський губревком, урахувавши різницю (відмінність) умов громадянської війни в Росії та на Україні, висловлюється за збереження цього права для УкрЧеКа по відношенню до бандитів і спекулянтів» [8, арк. 152]. У категорію «бандити», як відомо, входили не лише кримінальні елементи, а й повстанці, які ставили політичні цілі. А на засіданні 4 лютого, заслухавши доповідь завідувача юридичного відділу про «неправильне присвоєння» Полтавською губернською надзвичайною комісією судових функцій, губернський ревком постановив «залишити» за надзвичайною комісією право виносити вироки особам, щодо яких остання визнаватиме це за потрібне, та надати право голові ревкому контролювати ці вироки. Згідно з постановою, надзвичайна комісія мала публікувати вироки в органі губернського ревкому й губернського парткому КП(б)У газеті «Радянська влада». Отже, губернський ревком дозволив здійснення правосуддя несудовому органу і взяв на себе функцію контролю за цим здійсненням [18, арк. 10].

На засіданні губернського ревкому 22 березня 1920 року було створено комісію з представників губернського ревкому, губернської надзвичайної комісії та губернського юридичного відділу для передачі губернської тюрми губернській надзвичайній комісії з метою створення в ній концентраційного табору [18, арк. 31]. «Радянська влада» в одному зі своїх номерів наприкінці лютого 1920 року писала з більшовицьким завзяттям: «Губчека повинна докласти всіх зусиль для того, що показати всім цим бандитам і мародерам [спекулянтам. – В. С.], що робітничо-селянська влада жартувати не любить. Розстріл десятка-другого, а то й цілих сотень бандитів і спекулянтів – єдиний засіб боротьби з цим людським поріддям. Розправа з ними буде вітатися всіма революційними робітниками та селянами» [26, с. 1].

Із метою очищення радянського апарату від неблагонадійних службовців при губернському і повітових ревкоммах створювалися спеціальні атестаційні комісії. Як зазначалося в Положенні про атестаційні комісії, створювалися вони з метою внеможливлення проникнення в органи радянської влади «контрреволюціонерів, спекулянтів і кримінального елемента» й для рівномірного розподілу співробітників апарату губернського та повітових ревкомів. Положення доповнювала «Інструкція для прийому співробітників у радянські установи», згідно з якою на роботу в радянські органи в першу чергу приймалися комуністи та члени соціалістичних партій, що сприймали ідею радянської влади, за їхніми рекомендаціями: звільнені з рядів армії червоноармійці, члени сімей червоноармійців, члени профспілок, зареєстрованих у раді профспілок. Атестаційні комісії мали всебічно («з соціально-економічного та політичного боку») розглядати анкети заявників і виносити постанови з висновком про можливість або неможливість прийому в радянські органи. Особи, які мали особливу спеціальність (військову, наукову, технічну й інші), могли бути прийняті на роботу в радянські органи лише за своєю спеціальністю. Колишні військовослужбовці царської армії могли бути прийняті на роботу за своєю цивільною спеціальністю лише у випадку, коли вони за станом здоров'я чи за віком не підлягали призову в Червону армію. Атестаційні комісії мали право на свій розсуд направляти претендентів на службу в ті чи інші органи. Комісії мали ретельно реєструвати як прийнятих, так і не прийнятих на службу осіб. Прийняті

співробітники могли бути зараховані в штат лише після двотижневого випробувального терміну і за умови надання анкети з постановою атестаційної комісії. У разі виявлення компрометуючого матеріалу та неузгодженостей при анкетуванні осіб справи останніх мали передаватися в революційний трибунал [27, с. 3].

Про методи, які застосовувала губернська атестаційна комісія, свідчить її повідомлення, надруковане в одному з номерів «Радянської влади». У ньому зазначалося, що комісія, публікуючи списки співробітників радянських органів, прохає всі партійні, професійні та інші організації й установи, всіх громадян, котрі мають будь-яку інформацію дискредитуючого характеру про осіб, що проходили атестацію, повідомляти в атестаційну комісію. Щоправда, уточнювалося, що анонімні повідомлення розглядатися не будуть [28, с. 4].

14 березня 1920 року відбулося засідання Полтавського губернського ревкому разом із завідувачами відділів, на якому була прийнята протокольна постанова, що починалася такими словами: «Потурання Радянської влади в Полтаві, м'якотіла політика і недисциплінованість органів влади дали можливість ворожим елементам посилитися й придушити робітничу масу. Ці елементи знайшли головним чином притулок у радянських установах, які радянська влада прийняла механічно від денікінщини, не провівши належної реорганізації та чистку». Постанова вимагала негайної чистки установ з метою позбутися «старих чиновників і їх вожаків», оновлення радянських установ представниками робітничих організацій, зобов'язала губернську надзвичайну комісію надавати «найенергійнішу підтримку» завідувачам відділів у цій роботі, з метою боротьби з саботажем та контрреволюцією в установах надала завідувачам і головам колегій відділів тимчасове право створювати атестаційні комісії у відділах, за допомогою яких вирішувати кадрові питання. У зв'язку з цим усі існуючі на той момент атестаційні комісії відділів і губернська атестаційна комісія при губернському ревкомі розпускалися [18, арк. 39].

З метою організаційного забезпечення радянізації суспільно-політичного життя наказом відділу комунального господарства губернського ревкому 8 лютого 1920 року в м. Полтаві створювалося 30 районних комітетів. Мета їх діяльності вбачалася в об'єднанні громадян для безпосередньої участі у справі постачання і розподілу між ними продуктів першої необхідності, заготівлі палива, забезпечення громадської безпеки, організації доставки кореспонденції, благоустрою й санітарного утримання будинків та садиб, обліку землі, придатної під городи, врегулювання житлово-квартирного питання, обліку населення, організації громадського харчування, культурно-просвітньої діяльності (облаштування бібліотек і читалень). У районний комітет мали входити представники від різних кварталів району кількістю від 3 до 10 членів. Вони мали обрати президію комітету у складі 3-ох членів. Посади членів президії районного комітету були платними. Вибори районного комітету мали відбуватися на загальних зборах усіх виборців району. Право брати участь у загальних зборах, обирати і бути обраними в районні комітети надавалося громадянам віком з 18 років, які заробляли на прожиття продуктивною й суспільно корисною працею та особи, зайняті домашньою працею. Не могли брати участь у загальних зборах, обирати і бути обраними особи, що використовували найману працю, з метою отримання прибутку, особи, які існували на нетрудові доходи (проценти з капіталів, доходи з

підприємств, надходження з майна тощо, приватні торговці, торгові й комерційні посередники, співробітники колишньої поліції, варті, окремого корпусу жандармів, охоронних і розшукових відділень царського та буржуазних режимів, особи, засуджені за корисливі й порочні злочини). Загальні збори вважалися законними за наявності четвертої частини всіх виборців району. Колишні районні організації з моменту виборів нових комітетів зобов'язані були припинити свою діяльність і всі справи передати у відділ управління губернського ревкому [18, арк. 58 – 60].

Налагоджуючи роботу радянського державного апарату, ревкоми намагалися здійснювати кроки в боротьбі з його органічними рисами – бюрократизмом та слабким кадровим складом. Так, наказ № 47 губернського ревкому «Про усунення тяганини і точне виконання всіх декретів та розпоряджень» констатував у процесі налагодження апарату радянської влади тяганину й повільне виконання владних розпоряджень, а тому зобов'язав усіх співробітників радянських установ «прийти на допомогу республіці всіма зусиллями, спрощуючи і полегшуючи й вийти на широкий шлях вільного і організованого будівництва». З метою усунення тяганини і точного й неухильного виконання всіх декретів та розпоряджень робітничо-селянського уряду (Всеукраїнський ревком не згадував) губернський ревком постановив таке. Всім посадовим особам, усім радянським установам, усім представникам влади на місцях ставився за обов'язок за вимогою будь-якого громадянина республіки, котрий мав намір оскаржити їхні дії, зокрема тяганину, скласти відповідний протокол, у якому вказувався час, місце, імена посадових осіб, назва установи та викладалася суть справи. Копія протоколу повинна негайно видаватися громадянину, а про сам факт складання протоколу – повідомляти керівництво. Таким громадянам пропонувалося скарги із зазначеними копіями протоколу направляти вищим інстанціям у певній структурі. У випадку відмови установи або посадової особи укладати такий протокол громадянин не позбавлявся права оскарження. Всім радянським установам і посадовим особам ставилося в обов'язок негайно розглядати такі скарги з протоколами або без них та притягувати до відповідальності винних аж до звільнення. Наказ зобов'язував установи і посадові особи швидко й точно виконувати всі розпорядження «центральної влади», позбуватися тяганини, бюрократизму та зайвої подвійної роботи [29, с. 4].

26 лютого 1920 року від імені завідувача відділу управління губернського ревкому всім повітовим ревкомам була направлена телеграма з пропозицією, яка була лише формою відповідної вимоги, вжити заходів щодо звільнення з органів міліції «різного наносного елементу» та залучення в міліцію «комуністичних сил», направити зусилля на кращу організацію роботи міліції, зробивши її «придатною до виконання завдань охорони державного правопорядку». Водночас у телеграмі містилася пряма вимога повітовим ревкомам надати звіти про стан міліції й про виконання поставленого завдання щодо очищення її рядів і про поліпшення організації роботи [30, арк. 48].

Отже, діяльність революційних комітетів Полтавської губернії зі встановлення радянських порядків уключала, зокрема, переслідування непролетарських верств населення, мобілізацію колишніх радянських службовців і службовців колишніх земських органів, реєстрацію політично неблагодійних. Важливою складовою діяльності з встановлення радянських порядків було налагодження роботи апарату

ревкомів. Одним із засобів радянзації суспільно-політичного життя губернії стало проведення ревкома безпартійних селянських та робітничих конференцій.

Загалом ревкоми губернії як неконституційні тимчасові надзвичайні органи радянської влади виявилися достатньо ефективним політичним інструментом радянзації суспільно-політичного життя Полтавської губернії як адміністративної одиниці Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Список використаних джерел

1. Колісник М.К. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні (листопад 1919 р. – травень 1920 р.) / М. К. Колісник. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1958. – 203 с. Потарикіна Л.Л. Ревкоми України в 1918 – 1920 рр. / Л.Л. Потарикіна. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1957. – 156 с.; Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни / М. Супруненко. – Київ, 1951. – 297 с.
2. Ревегук В.Я. Полтавщина в огні української революції (1917 – 1921 рр.) / В. Ревегук. – Полтава, ПП Шевченко Р. В., 2014. – 408 с.
3. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 3872. – Оп. 2. – Спр. 1.
4. ДАПО. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 5.
5. Приказы и распоряжения военно-революционного комитета Полтавщины // Власть Советов. – Полтава, 1919. – 16 декаб. – С. 1.
6. От Губревкома Полтавщины // Власть Советов. – Полтава, 1919. – 21 декабря. – С. 1.
7. Местная жизнь // Власть Советов. – Полтава, 1919. – 21 декаб. – С. 3.
8. ДАПО. – Ф. 1865. – Оп. 1. – Спр. 2.
9. Там само. – Ф. 3872. – Оп. 2. – Спр. 2.
10. Там само. – Ф. 1203. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. Там само. – Ф. 1865. – Оп. 1. – Спр. 153.
12. Наша провинция // Власть советов. – Полтава, 1919. – 26 декаб. – С. 4.
13. ДАПО. – Ф. 3872. – Оп. 2. – Спр. 8.
14. Там само. – Ф. 1865. – Оп. 1. – Спр. 145.
15. Там само. – Спр. 49.
16. Там само. – Ф. 3872. – Оп. 2. – Спр. 7.
17. Там само. – Спр. 16.
18. Там само. – Ф. 1865. – Оп. 1. – Спр. 107.
19. Там само. – Ф. 3389. – Оп. 2. – Спр. 1.
20. Там само. – Ф. 3872. – Оп. 1. – Спр. 65.
21. Там само. – Ф. 1865. – Оп. 1. – Спр. 144.
22. Там само. – Ф. 4039. – Оп. 1. – Спр. 1.
23. Там само. – Ф. 1865. – Оп. 1. – Спр. 33.
24. Там само. – Ф. 3872. – Оп. 1. – Спр. 172.
25. Там само. – Ф. 1865. – Оп. 1. – Спр. 36.
26. В-ов С. Очередная задача / С. В-ов. // Радянська влада. – Полтава, 1920. – 21 квітня. – С. 1.
27. Официальный отдел // Власть Советов. – Полтава, 1919. – 25 декаб. – С. 3.
28. Офіційний відділ // Радянська влада. – Полтава, 1920. – 5 берез. – С. 4.
29. Офіційний відділ // Радянська влада. – Полтава, 1920. – 13 лют. – С. 4.
30. ДАПО. – Ф. 1865. – Оп. 1. – Спр. 3.

В. В. Стрилець

**УСТАНОВЛЕНИЕ РЕВОЛЮЦИОННЫМИ КОМИТЕТАМИ
СОВЕТСКИХ ПОРЯДКОВ В ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ
(ДЕКАБРЬ 1919 – АПРЕЛЬ 1920 ГОДОВ)**

В статье рассматривается деятельность революционных комитетов Полтавской губернии по установлению советских порядков, включавшая, в частности, преследования непролетарских слоев населения, мобилизацию бывших советских служащих и служащих бывших земских органов, регистрацию политически неблагонадежных. Важной составляющей деятельности по установлению советских порядков было налаживание работы аппарата ревкомов, что прослеживается на примере юридического отдела губернского ревкома. Указано, что одним из способов советизации общественно-политической жизни губернии стало проведение ревкомами беспартийных крестьянских и рабочих конференций. Показано, что с целью очистки советского аппарата от антисоветски настроенных служащих при губернском и уездных ревкомах создавались специальные аттестационные комиссии. Указано, что ревкомы губернии как неконституционные временные чрезвычайные органы советской власти оказались достаточно эффективным политическим инструментом советизации общественно-политической жизни Полтавской губернии в качестве административной единицы Украинской Социалистической Советской Республики.

Ключевые слова: *Полтавская губерния, чрезвычайные органы советской власти, революционные комитеты, Полтавский губернский революционный комитет, советизация, советские порядки, беспартийные рабочие и крестьянские конференции, аттестационные комиссии.*

V. V. Strilets

**ESTABLISHING THE SOVIET REGIME IN POLTAVA PROVINCE BY
REVOLUTIONARY COMMITTEES (DECEMBER 1919 – APRIL 1920)**

The article deals with Poltava province revolutionary committees' activity on the establishment of the Soviet regime, which included the persecution of non-proletarian population, mobilization of former Soviet officials and officials of former zemstvo bodies, registration of politically unreliable people.

An essential part of the Soviet regime establishment was getting revolutionary committee staff's work on the right track, illustrated with the example of the Law Department of the Province Revolutionary Committee. It is indicated that an important method of sovietization of province's social and political life was conducting non-party peasants' and workers' conferences by revolutionary committees. In order to purge anti-Soviet minded officials from the Soviet staff special personnel review boards were formed at the province and district revolutionary committees.

The following fact is an evidence of the Province Revolutionary Committee authority's resolute anti-Ukrainian views concerning the methods of establishing Soviet power: the Province Revolutionary Committee, having considered the All-Russian Central Executive Committee's Resolution on depriving the All-Russian Extraordinary Board of the right to employ shooting as the capital punishment, made a decision on reserving this right for the All-Ukrainian Extraordinary Board. Increasing repression, the Province Revolutionary Committee granted a non-judicial body that was provincial emergency committee the right to administer justice, having accepted the supervision responsibility.

To ensure the organizational sovietization of social and political life district committees were established in Poltava according to the order of the Municipal Services Department of the Province Revolutionary Committee.

By getting the Soviet state staff's work on the right track revolutionary committees tried to take steps to combat its basic characteristics – bureaucracy and poor staffing.

It is pointed out that the province revolutionary committees as unconstitutional temporary extraordinary bodies of the Soviets appeared to be quite an effective political tool for the sovietization of social and political life in Poltava Province as an administrative unit of the Ukrainian Soviet Socialist Republic.

Keywords: *Poltava Province, extraordinary bodies of Soviet power, revolutionary committees, Poltava Provincial Revolutionary Committee, sovietization, Soviet regime, non-party peasants' and workers' conferences, personnel review boards.*

Надійшла до редакції 22 грудня 2014 року

* * *

УДК 94(477)»1921/1929»:334

І. А. Фареній

ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕОЛОГІЧНІ НАСТРОЇ В УКРАЇНСЬКІЙ КООПЕРАЦІЇ ПЕРІОДУ НЕПУ

У статті розглядається ідеологічна ситуація в українській кооперації в період 1920-их років. Зазначається, що на початку десятиліття в лавах кооперації мали сильні позиції ідеологічні течії, які оформилися в дореволюційні часи та добу революції 1917-1920 років. Зокрема, кооператори поділялися за ставленням до питання про незалежність України та економічних і політичних зв'язків з Росією, сильні позиції у кооперативному середовищі мали соціалістичні вподобання.

Із середини 1920-их років спостерігалось зростання прихильності кооперативних працівників до теоретичних позицій правлячої Комуністичної партії. Це відбувалось внаслідок переходу комуністів на позиції кооперативного соціалізму, який сповідувався кооператорами з дорадянським стажем. Водночас партія намагалася видати концепцію кооперативного соціалізму як власний винахід. Крім цього, правляча політична сила взяла курс на просування в керівні структури кооперації своїх представників, що значно посилює її ідеологічні позиції у кооперативному русі.

Ключові слова: *кооперативний рух, кооперація, кооперативний соціалізм, суспільна думка, ідеологія, нова економічна політика, 1920-і роки, УСРР.*

У науковій літературі ідеологія і теорія кооперації періоду 1920-их років, як правило, зводиться до позиції правлячої партії й державної влади. Однак ідейно-теоретичний багаж кооперативного руху передусім складається з поглядів його учасників, які, своєю чергою, визначають поведінку останніх, а з нею і цілі, напрями та завдання кооперативної роботи. Екстраполювання на світогляд широкого загалу кооперативних працівників позицій правлячої політичної сили вважаємо не вповні виправданим, оскільки суспільство епохи 1920-их років не могло не нести в собі попередніх тенденцій, а популярність більшовицької партії не була такою високою, щоб цілком визначати настрої соціуму. Між тим, наукова література з історії кооперації розкриває щонайбільше концепції провідних теоретиків і практиків кооперативної справи, видних учених-економістів. Не ставлячи під сумнів значення поглядів інтелектуальної еліти на кооперативний рух, вважаємо обґрунтованим порушення проблеми ідеологічних настроїв широкого загалу кооперативної громадськості УСРР у період непу. Мету представленої статті бачимо у спробі розкриття цієї складової суспільної думки періоду 1920-их. Не претендуючи на вичерпність у висвітленні порушеної теми,

пропонуємо наблизитися до поглядів і теоретичних переконань та вимушених ідейних маневрів пересічних кооператорів доби непу.

З утвердженням радянської влади та впровадженням нової економічної політики у середовищі кооперативних працівників і далі сповідувалися сформовані в дорадянські часи ідейні вподобання. На початку 1920-их років серед кооперативної громадськості УСРР ще яскраво простежувалися характерні для часів революції погляди на кооперативний рух як шлях до соціалізму та вирішення національного питання. У 1924 році журнал «Сільський господар» з цього приводу зазначав, що в «ідейному відношенні» в «1922 році с.-г. кооперація перебувала на роздоріжжі між старою буржуазною с.-г. кооперацією й новою радянською; причому реставраційні тенденції домінували над соціалістично-революційними. ...Тодішні керовники с.-г. кооперації, в більшості старі кооператори з старими поглядами на суть і завдання кооперації» [1, с. 23]. У звітній документації Полтавської спілки споживчих товариств за 1921-1922 роки вказувалося, що частина інструкторського персоналу спілки «одверто ставилася неприхильно до сучасної кооперативно-економічної політики» [2, с. 55]. Журнал «Коопероване село» зазначав, що «Впродовж 1921-1922 року в с.-г. кооперації працюють лише окремі комуністи, в складі членства с.-г. кооперації переважають заможні кола, на місцях сідають, головним чином, старі ватажки кооперації» [3, с. 29].

При цьому слід зазначити, що напередодні 1920-их, у період революційних подій 1917-1920 років, домінуючі позиції в кооперативній думці посідала соціалістична доктрина, щоправда, не в більшовицькій її версії. Зберігалися на початку 1920-их років також й ідейні тенденції, пов'язані з національно-політичними аспектами кооперативного життя. Кооператори Правобережжя називали своїх лівобережних колег денікінцями, а ті, своєю чергою, правобережників іменували петлюрівцями. Видатний діяч радянської кооперації, член правління всеукраїнського центру сільгоспооперації «Сільський господар» та інших кооперативних установ В. Целларіус за станом на 1922 рік за ідеологічними ознаками виділяв загалом три угруповання кооперативних працівників: «комуністичну фракцію, правобережну – українську націоналістичну групу, та лівобережну – російсько-агрономічну групу» [3, с. 29].

Добрим прикладом ставлення кооперативних кадрів з дореволюційним стажем до пропонованих радянською владою ідеологічних пріоритетів може служити реакція ректора Київського вищого кооперативного технікуму на пропозицію студентів створити в очолюваному ним навчальному закладі комуністичний гурток. Прохання політично активної молоді було категорично відкинуто. Йшов 1922 рік. Але й надалі членів КП(б)У серед студентів та викладачів кооперативного технікуму, а згодом й інституту було дуже мало. Науково-педагогічний склад навчального закладу значною частиною походив з кооперативних діячів та вчених, чиє становлення відбулося в дорадянські часи, і погляди на кооперацію часом відзначалися неабиякою послідовністю. Академік К. Воблій, викладаючи у 1928 році курс з історії та теорії кооперації, поклав у його основу машинописний текст своїх лекцій, прочитаний у Київському комерційному інституті в 1917 році. Серед пропонованих академіком тем були за своїм теоретичним звучанням й такі, що можна сміливо класифікувати як відверто

антибільшовицькі, наприклад: «Кооперативний рух як альтернатива класовій боротьбі» [Див.: 4, с. 67, 76-78].

Між тим, на початковому етапі непу правляча партія ще розглядала кооперацію як форму капіталістичного господарювання і її члени в лавах кооперації проводили відповідну позицію. Однак з часу появи у 1923 році статті В. Леніна «Про Центроспільку та її значення з точки зору непу», більше відому під назвою «Про кооперацію», ставлення партії до кооперативного поступу зазнає змін [5, с. 307-315]. Кооперація стала визнаватися повноцінним, поряд з державним сектором, соціалістичним за характером укладом економіки. Як писав у 1927 році журнал «Коопероване село», «... кооперація, як казав Ленін, ... тотожна з соціалізмом», щоправда, «за умов диктатури пролетаріату» [6, с. 48]. Голова правління всеукраїнського центру сільгоспкооперації О. Одінцов у руслі утверджених у 1920-их роках підходів стверджував, що очолювана ним галузь кооперативної роботи розвивається у якості «форми і методи соціалістичного будівництва» [7, с. 6].

Відкриття соціалістичного ества кооперативного господарювання було великою новацією для теоретичних засад партії більшовиків, але не для історії кооперативної думки. Теорія кооперативного соціалізму, взята на озброєння комуністичною партією в добу непу, мала цілу плеяду авторів зовсім небільшовицького походження – М. Балліна, М. Левитського, М. Туган-Барановського та інших, які розвивали і пропагували свої ідеї в дореволюційну й дорадянську епоху. Проте, більшовицькі стратеги, визнавши роль кооперації у побудові нового суспільного ладу, взяли курс на привласнення її авторства і применшення значення справжніх творців ідеї побудови соціалізму за допомогою кооперативних засад економічного життя. В такому адаптованому до політичної ситуації 1920-их років вигляді вони подавалися кооперативній громадськості для засвоєння. Зокрема, традиційні для кооперативного руху принципи й завдання: розвиток самодіяльності та культурно-просвітницька діяльність – трактувалися як винахід і вимога партії. Журнал «Коопероване село» у 1928 році писав, що відповідно до „завдань, які накреслюють останні постанови партії» необхідно, «щоб зростала ... самодіяльність», а «Кооператор, що не дбає за культурну роботу, порушує заповіт Леніна» [8, с. 13].

Щоправда, до вироблених теоретиками і практиками кооперативного руху постулатів у роки непу були додані й нові концептуальні складові. Передусім підкреслювалася принципова відмінність між кооперацією за «капіталістичного ладу» та кооперацією «за умов диктатури пролетаріату» [6, с. 48]. Як зазначалося в тезах ЦК КП(б)У з нагоди міжнародного дня кооперації, «буржуазна держава» «допускає зріст кооперації до певної межі, доки вона не стає загрозою для крупної буржуазії» [9, с. 34]. Кооперація «капіталістичних країн» «не може боротись з капіталом» і „стає за слухняне знаряддя в руках капіталістів», зазначав у 1928 році журнал «Коопероване село» [8, с. 12-13]. А «Робітничо-селянська держава, навпаки, всіма силами допомагає зросту кооперації», – розказувалося в матеріалах для агітаторів, підготовлених у ЦК КП(б)У і пояснювалося, що кооперація «наближає нас до соціалізму». Вона «є ... одним із видів організацій працюючих й одною з бойових ділянок на фронті соціалістичного будівництва» [9, с. 34]. «Після перемоги пролетаріату», «поруч державної великої промисловости», кооперація набуває ознак соціалістичного способу господарювання. Більш того, вона здатна розв'язувати саме специфічні для УСРР проблеми, зумовлені наявністю в

соціальної структурі її населення великої маси селянства. Кооперація у зв'язку з цим тлумачилася як «єдиний засіб вивести нашу країну з дрібним розпорошеним селянським господарством на шлях соціалістичного будівництва» [8, с. 12-14].

Кооперація також трактувалась як знаряддя класової боротьби і революції. Як тоді мовилося, «тільки кооперація, яка усвідомила свою класову природу, є справжня зброя в руках трудящих у боротьбі з капіталом» [8, с. 12]. Мета кооперації у сфері класової боротьби трудящих мала економічний характер, на неї покладалося завдання витіснення приватновласницької форми господарювання. «... Кооператор спритною боротьбою на фронті внутрішньому, на фронті господарського життя, – зазначав у 1924 році селянський кооперативний журнал «Нова громада», – вибиває день-за-днем, година-за-годиною ґрунт із-під ніг тих, що звикли за капіталістичних умов визискувати чужу працю, легко жити, не працюючи» [10, с. 1]. А ювілейне видання Полтавської спілки споживчих товариств у 1926 році ще колоритніше зазначало, що остання «зогріта допомогою трудових мас, радвладою й партією ... стане непохитним дубом, що... окутає хмарою приватний капітал», ну і «зміє його» [11, с. 37].

А загалом у всіх своїх проявах і напрямках роботи «кооперація, як тоді казали, виконує Ленінський кооперативний план соціалістичного будівництва» [8, с. 13].

У період непу ідейно-теоретичні засади учасників кооперативного руху проходили шлях від попередніх, дореволюційних і революційних, тенденцій кооперативної думки до переходу на ідейні настанови правлячої політичної сили. Ідеологічна ситуація в лавах кооператорів швидко змінювалася, особливо після 1924 року. Того року, у вересні, вийшла постанова ЦК РКП(б) «Про підбір робітників для торговельних, кооперативних і кредитних закладів», яка передбачала повне опанування партією всіх ланок господарського життя [12, с. 71]. Виконання її, очевидно, й зумовило інтенсивне охоплення комуністичною ідеологією кооперативного середовища. Не випадково В. Целларіус, аналізуючи просування партійного впливу на кооперацію, зазначав: «За час од 1921 до 1924 рр. кооперація фактично (це зараз можна визнати одверто) була майже поза полем зору місцевих партійних органів або посідала надзвичайно мале місце в цьому полі, тимчасом, як за 1924-1926 рр. партійне керівництво сильно зросло й зміцнювалося...», і зробив «загальний висновок: партійне керівництво на височині» [13, с. 64].

Загалом просуванню партійного впливу в середовище кооператорів сприяло утвердження в Україні радянської влади та намагання пристосуватися до її умов унаслідок постійних хвиль репресій проти інтелігенції, насичення лав керівних кадрів і апаратів управління кооперативних організацій висуванцями КП(б)У та характерні для кадрових кооператорів соціалістичні орієнтації, симпатії до нової економічної політики й проведення українізації суспільного життя. Джерелом кооперативної думки все більше ставала офіційна ідеологічна доктрина правлячої партії. Творцями змін в ідейних орієнтирах, крім самої влади, стала плеяда кооператорів, серед яких були й ті, що розпочали свою діяльність у дорадянські часи: П. Височанський, П. Мохор, А. Харченко, В. Целларіус. Генераторами ідейних засад радянської кооперації також стали С. Зарудний, О. Лозовий, К. Панченко та інші.

Серед кооператорів продукувалися різні версії ідеологічних новацій у кооперативному русі. Так, відомий аналітик кооперативної справи П. Мохор та

колишній редактор журналу «Кооперативна зоря», що виходив у період революції, А. Харченко пояснювали їх спорідненістю ідеологій української кооперації та радянської влади, трансформацією поглядів кооператорів у бік більшовизму, обстоювали, так би мовити, органічність змін в ідейних настроях кооперативного середовища. Як писав А. Харченко, кооперативна думка «еволюціонувала ... до ... Леніна» [14], і це, за словами П. Мохора, відбулося «цілком логічно, силою об'єктивних умов» [15, с. 52-76]. Водночас видатний кооперативний діяч часів непу, історик кооперативного руху П. Височанський наполягав на тому, що «стара кооперативна ідеологія була зломлена» і «старі» кооператори зовсім одмовились від своєї попередньої ідеології» [16, с. 225-226]. У такому ж руслі пояснював зміни в ідейних орієнтирах В. Целларіус. Щоб максимально підкреслити несумісність ідеологічних позицій дорадянської й радянської кооперації, він стверджував, що «1918 та 1919 роки ... були роками ... існування старої дрібно-буржуазної кооперації», при цьому всеукраїнський центр сільгоспоперації часів революції «Централ», з його точки зору, виражав «послідовну куркулячу ідеологію». «... Ця ідеологія, – продовжував він, – переплітається з виразно націоналістичною ідеологією». А у певній частини кооператорів, що «не підпадала петлюрівському впливові, за словами В. Целларіуса, поглиблюються денікінські настрої» [3, с. 27].

Однак не лише питання про шлях переходу на позиції Комуністичної партії розділяло кооператорів. У широкому кооперативному середовищі, очевидно, існувало чимало недекларованих публічно ідейних орієнтирів, а то і їх відсутність узагалі. Один із працівників Полтавської споживспілки – С. Швагер – у 1926 році зазначав, що «подекуди й тепер» серед його колег є ті, які «вірили, що кооперація веде до соціалізму», а інші «рахували, що в кооперації нічого іншого, крім гарнесенького капіталізму, немає», і «куркульські тенденції оточували значну частину кооперативних кол». А ще «були й чесні громадські робітники, що мало знали про «кооперацію» взагалі». Крім останніх, сучасник згадував і працівників, «що використовували кооперацію, як службове місце» – тобто працювали заради зарплати, й, очевидно, ідеями кооперативного руху як такими просто не переймалися. Загалом п'ять чи шість категорій кооперативних працівників виокремлював цей сучасник з Полтавської споживспілки за їх ставленням до кооперації та радянської влади [див.: 17].

Якщо навіть узяти до уваги свідоме нагнітання автором політичної перестороги щодо «старих кооператорів», як «великих прихильників ... іншого устрою, чим соціалістичне будівництво», то все одно очевидно, що за фасадом декларованих кооперативних ідей та дискусій, пов'язаних з ними, у кооперативній громадськості 1920-их років існувала певна ідейно-теоретична диференціація. Можливо, дійсно, серед кооператорів з соціалістичними переконаннями, як з дорадянським стажем, так і партійно-більшовицького походження з характерними для них підходами до побудови посткапіталістичного ладу, зберігала свої рештки, за термінологією відомого в ті часи кооператора М. Токаревського, й «ліберальна кооперативна інтелігенція» [див.: 18, с. 56]. Проте, останнє, як й існування в 1920-их роках небільшовицьких версій соціалістичного ества кооперативного руху, чимдалі, очевидно, вже не мали практичного значення. Відверто їх обстоювати, зробити дороговказом або хоча б вільно сповідувати, вже було фактично не можливо. Постійне наповнення лав кооперації комуністичним

елементом, посилення контролю влади над інформаційним простором та розростання репресій проти інтелігенції не давали змогу реалізовувати альтернативні чи супутні до вироблених у середовищі КП(б)У ідейно-теоретичні концепції.

У 1920-их роках ідейний зміст кооперативної роботи став цілком залежним від ідейно-теоретичного курсу правлячої партії. Політика репресій, що проводилася радянською владою проти кадрових кооператорів, чиє становлення було пов'язане з дорадянськими часами, остаточно знищила потенційну загрозу відхилення кооперативного руху від ідеологічного курсу РКП(б).

Водночас кооперативна думка часів непу не була позбавлена жвавості, дискусійності навіть у запропонованих владою межах і, очевидно, мала ще чималий потенціал для розвитку. В основі того була адаптованість офіційної концепції кооперативного поступу до її сприйняття кооператорами, широка традиція обговорення питань ідеології й теорії кооперації, закладена ще у дорадянський період, та постреволюційна атмосфера соціального новаторства. Однак ідейна залежність кооперативної громадськості від правлячої партії, з котрих би причин вона не виникла, таїла в собі нездоланну загрозу існуванню кооперативного руху як такого. Вона позбавляла кооператорів самостійності у визначенні своїх ідеологічних прагнень. Зміна на рубежі 1920 – 1930-их років соціально-економічної політики радянської влади застала кооперативну громадськість у стані соціально-психологічної неготовності протистояти їй, що стало однією з причин згортання кооперативного життя як такого.

Список використаних джерел

1. Мохор П. Сільськогосподарська кооперація на Київщині / П. Мохор // Сільський господар. – 1924. – Ч.7. – С. 23-27.
2. Sprawozdania instruktorсько-організаційного відділу Полтавської спілки споживчих товариств за роки 1921 та 1922 (на перше листопада) // Полтавський кооператор. – 1922. – Ч.11. – С. 53-68.
3. Целларіус В. Етапи розвитку с.-г. кооперації на Україні (Спогади, вражіння та підсумки) / В. Целларіус // Коопероване село. – 1927. – №20. – С. 26-32.
4. Оніпко Т.В. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України в 20-і рр. ХХ ст.: монографія / Т.В. Оніпко; ВНЗ Укоопспілки „Полт. ун-т економіки і торгівлі». – Полтава: ПУЕТ, 2014. – 301 с.
5. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С.В. Кульчицький. – Київ: Основи, 1996. – 396 с.
6. Воробйов І. Десятиріччя Жовтня й проблема бідноти в сільськогосподарській кооперації / І. Воробйов // Коопероване село. – 1927. – №20. – С. 47-50.
7. Одінецов О. «Коопероване село» / О. Одінецов // Коопероване село. – 1927. – №1. – С. 6-7.
8. Міжнародний день кооперації (Тези для доповідачів та агітаторів) // Коопероване село. – 1928. – № 11-12. – С. 12-15.
9. До міжнароднього дня кооперації. Тези для агітаторів, затверджені Агітпропом ЦК КП(б)У // Сільський господар. – 1924. – Ч.8. – С. 34-35.
10. Кооперація і шефство в Червоній Армії // Нова громада. – 1924. – Кн. 19. – С.1.
11. Горохівський Г. Нарис розвитку Полтавської спілки споживчих т–в «Райспілки» / Г. Горохівський // Десять років існування Полтавської

- райспілки. 1915-1925. (3 нагоди ювілею): [зб. статей і спогадів]. – Полтава: Друкарня Райспілки, ар. «Друкар», 1926. – С. 5-37.
12. Аліман М. «Чистка» кадрового складу споживчої кооперації у 1920-30 рр. / М. Аліман, Т. Оніпко // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти. – Київ: Ред. г. «Вісті Укопспілки», 1996. – С. 69-76.
  13. Целларіус В. По зборах уповноважених (Мої вражіння) / В. Целларіус // Коопероване село. – 1927. – № 6. – С. 64-66.
  14. Харченко А. «Всякі бувають історії» ... (з приводу статті П. Височанського «Правда про некооператизм дніпросоюзівських мрійників» – «Червоний шлях» ч.10, 1924 р.) / А. Харченко // Червоний шлях. – 1925. – № 5. – С. 92-98.
  15. Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні / П. Мохор; Смілянський кооперативний технікум. – К.: Видання Смілянського кооперативного технікуму, 1924. – 108 с.
  16. Височанський П. Правда про „некооператизм дніпросоюзівських мрійників» (До праці П. Мохора – «Од Баліна до Леніна») / П. Височанський // Червоний шлях. – 1924. – № 10. – С. 222-227.
  17. Швагер С. [публ. без назви] / С. Швагер // Десять років існування Полтавської райспілки. 1915-1925. (3 нагоди ювілею): [зб. статей і спогадів]. – Полтава: Друкарня Райспілки, ар. «Друкар», 1926. – С. 63.
  18. Токаревський М. Сторінки минулого Полтавської спілки споживчих товариств (До 10-ої річниці) / М. Токаревський // Десять років існування Полтавської райспілки. 1915-1925. (3 нагоди ювілею): [зб. статей і спогадів]. – Полтава: Друкарня Райспілки, ар. «Друкар», 1926. – С. 56-63.

И. А. Фарений

К ВОПРОСУ ОБ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ НАСТРОЕНИЯХ В УКРАИНСКОЙ КООПЕРАЦИИ ПЕРИОДА 1920-ЫХ ГОДОВ

В статье рассматривается идеологическая ситуация в украинской кооперации в период 1920-ых годов. Отмечается, что в начале десятилетия в рядах кооперации имели сильные позиции идеологические течения, которые оформились в дореволюционные времена и период революции 1917-1920 годов. В частности, кооператоры делились по отношению к вопросу о независимости Украины, экономических и политических связей с Россией, сильные позиции в кооперативной среде имели социалистические предпочтения.

С середины 1920-ых годов наблюдался рост приверженности кооперативных работников к теоретическим позициям правящей Коммунистической партии. Это произошло вследствие перехода коммунистов на позиции кооперативного социализма, который исповедовался кооператорами с досоветским стажем. Но партия пыталась выдать концепцию кооперативного социализма как собственное изобретение. Кроме этого, правящая политическая сила взяла курс на продвижение в руководящие структуры кооперации своих представителей, что значительно усилило ее идеологические позиции в кооперативном движении.

Ключевые слова: кооперативное движение, кооперация, кооперативный социализм, общественное мнение, идеология, новая экономическая политика, 1920-ые годы, УССР.

**TO THE PROBLEM OF IDEOLOGICAL TENDENCIES
OF THE UKRAINIAN COOPERATION IN 1920S**

The article is about the problem of ideological situation in the Ukrainian cooperation in 1920s. The author pointed out that at the beginning of the decade the cooperation movement had strong ideological positions that transformed into prerevolutionary and revolutionary events of 1917–1920s. It is noted that cooperators had different opinions on the problem of Ukrainian independence, economic and politic relations with Russia. The author admits that strong positions of cooperative had socialistic tendencies.

Since the mid 1920s the ideological situation considerably changed. It became apparent in sympathy of cooperative workers to the theoretical positions of the Communist Party. Such transformations were provided in the course of conceptual changes in the Communist's vision of socialistic perspective and cooperative socialism that was practiced by the cooperators with Pre–Soviet experience. At the same time the Party tried to provide the concept of cooperative socialism as their personal invention. The Party authorities also provided special personnel policy that reinforced ideological situations of cooperative movement.

The period of transforming the cooperators with Pre–Soviet experience was realized by different ways. Some of cooperators admitted their connection with Bolshevik's ideology and used opportunities to consolidate with it. Other cooperators insisted on the incompatibility of Pre–Soviet views with Communistic ideology and demonstrated fundamental severance with ideological past. The demonstration of loyalty with ruling Party was not completely sincere. It was also caused by the necessity to accommodate with the circumstances of the Soviet power. The author pointed out that the cooperators had their private ideological views.

The conclusion is made that during the 1920s the cooperator's ideological and theoretical dependence on ruling Party formed that meant the loss of ideological independence.

Keywords: *cooperative movement, cooperation, cooperative socialism, public opinion, ideology, new economic policy, 1920s, Ukrainian SSR.*

Надійшла до редакції 23 січня 2015 року

* * *

Слово молодого автора

УДК 355.311.3.513(477)»1918/1920»

О. В. Вільховик

ОСОБЛИВОСТІ МОБІЛІЗАЦІЇ ДО ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 1918 – ПОЧАТОК 1920-ИХ РОКІВ)

У статті проаналізовано особливості процесу мобілізації українського населення до Червоної армії. Визначено роль політико-пропагандистських заходів, що забезпечували трансформаційні зміни в світогляді молоді для створення більшовиками професійної армії. Виокремлено мотиви радянської влади у використанні кадрових військових та ставлення останніх до радянської влади. Досліджено, що добровільний принцип комплектування Червоної армії в українських губерніях, де встановлювалася радянська влада, не став визначальним. Зазначено мотиви українців, які вступили до збройних формувань більшовиків, серед яких – перспективи освітньо-кар'єрного зростання, соціально-економічні пільги та преференції, безкоштовне медичне обслуговуванням. Розкрито причини та шляхи ухилення призовників від служби у Червоній армії в період кінця 1918 – початку 1920-их років. Наголошено, що популістський характер обіцянок, які не були підкріплені реальним виконанням, призвів до масового ухилення призовників від мобілізації до лав Червоної армії на території України.

Ключові слова: мобілізація, Червона армія, ухилення, світогляд, суспільство, радянська влада, кадрові військові, призовники.

Утвердження комуністичної ідеології в повсякденному житті українців було одним з головних завдань більшовицької влади. Її політична верхівка розуміла, що важливим сегментом українського суспільства, від якого буде залежати світоглядна трансформація останнього, є червоноармійці. Час їхнього перебування у лавах більшовицької Червоної армії, неукраїнської за походженням і метою створення, більшовики розглядали як найкращий полігон для нав'язування комуністичних ідей та моралі. Армія становила собою закритий простір, і червоноармієць-новобранець відразу потрапляв під безальтернативний вплив гігантської політико-пропагандистської машини. Водночас Червона армія для молоді, здебільшого сільської, також була своєрідним соціальним ліфтом, котрий давав змогу отримати соціальні й кар'єрні дивіденди.

Мета дослідження: особливості мобілізації до Червоної армії на території України, підконтрольної більшовикам, та причини ухилення призовників від проходження військової служби, залучивши автентичні архівні документи.

Історіографія теми радянського військового будівництва загалом і проблеми світоглядних трансформацій червоноармійців, мобілізованих до Червоної армії зокрема за оцінкою фахівців, перебуває на стадії формування. Так, Л. Гриневич зазначає: «За весь період існування радянської влади в Україні не з'явилася не тільки жодного спеціального наукового дослідження з історії збройних сил Центральної Ради, гетьмана П.Скоропадського, Директорії, але й навіть, хоч як би

це не здавалося парадоксальним, жодної узагальнюючої праці, присвяченої історії українських радянських військових формувань 1917-1920 років» [2, с. 16].

У новітній українській історії окремі аспекти проблеми розробляють Я. Тинченко [19], А. Здоров [12]. Важливим внеском є дисертаційні дослідження Л. Гриневич [2] та Л. Кривизюка [15]. Так, останній, досліджуючи вишкіл та виховання в українських військах у 1917 і 1920 роках, зазначає, що більшовики вели активну пропаганду проти органів влади УНР серед призовників та намагалися завдяки політиці популізму зробити їх своїми союзниками. У новітній українській історії окремі аспекти проблеми розробляють А. Ганіна [1], Є. Жирнова [11].

В останні роки зазначена проблема викликає інтерес російських істориків, зокрема А. Діка [10], А. Рожкова [17]. Результати їхніх досліджень дають можливість з'ясувати стратегічні напрями більшовицької політики у галузі військового будівництва, його національні аспекти, здійснити порівняльний аналіз мобілізаційної політики в російських та українських губерніях.

Джерельною базою цього дослідження є архівні матеріали з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, державних архівів Харківської та Полтавської областей. Їх аналіз дозволяє поглибити і конкретизувати уявлення про масштаби та форми мобілізації українського населення до Червоної армії, форми політико-ідеологічного впливу на червоноармійців, соціально-політичну й вікову стратифікацію новобранців тощо.

Сільська незаможна молодь стала для більшовиків тим «людським матеріалом», який у результаті ідеологічного впливу мав стати творцем соціалізму. Про це наголошувала резолюція засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 6 липня 1919 року: «Нашим завданням повинно бути: виховати з селян сильних і невтомних бійців за прийдешній соціалізм. Село, безсумнівно, є незайманим резервуаром, звідки можна черпати сили стомленому боротьбою пролетаріату» [25, арк. 112]. Особливої актуальності ця теза набувала у зв'язку з мобілізаційними кампаніями військкоматів. З цього приводу командир Південної групи військ Східного фронту М. Фрунзе говорив: «Червона армія є селянською. Ця обставина перетворює її у школу з військової й політичної обробки селянської молоді» [18, с. 20].

У процесі перетворення селян на своїх союзників більшовики активно використовували робітничий клас. За словами помічника командира Західного фронту М. Какурина, «характерною особливістю Червоної армії була її внутрішня сила, ця внутрішня сила – наслідок того, що в ідеологію армії була закладена нова ідея – ідея революційної класової боротьби, носієм і охоронцем якої в першу чергу була, як найбільш свідома, робітничая маса, що вливалася в ряди Червоної армії, а потім – найбідніші прошарки селянства» [13, с. 140].

Варто наголосити, що в контексті мобілізації українського населення в Червону армію простежувалося бажання більшовиків створити ідеологічну армію, яка стала б підтримкою більшовицьких політичних і економічних перетворень. Так, народний комісар військових справ М. Подвойський у доповіді Тимчасовому робітничо-селянському урядові України й III Всеукраїнському з'їздові Рад у 1919 році зазначав: «Червона армія повинна бути школою комуністичної трудової дисципліни, так, щоб, повернувшись із армії на фабрику або в село,

червоноармієць міг бути тим свідомим провідником початків комунізму, застосовуючи їх у будівництві господарського життя» [20, арк. 10].

Збройні формування більшовиків відчували гостру потребу в поповненні своїх лав як рядовим, так і командним складом. Тому мобілізація розглядалася як необхідна умова їх життєдіяльності. З цією метою 7 серпня 1920 році був виданий наказ ВКП(б) арміям Південно-Західного фронту, де зазначалося: «Закликати на дійсну військову службу унтер-офіцерів та ефрейторів, що служили в старій армії, в піхотних частинах, народжених у 1889, 1888, 1887 роках і закінчили навчання у старій армії» [8, арк. 5]. Досвідчені військові потрібні були тимчасово. Більшовики планували використати їх для створення міцної, професійної армії на початковому етапі її будівництва, після чого вони ставали непотрібними, а в багатьох випадках оголошувалися ворогами радянської влади. За свідченням головнокомандувача Збройними Силами Російської Республіки І. Вацетіса, «на осіб генерального штабу, особливо тих, хто займає вищі відповідальні пости [більшовики] ...дивляться як на зло, що тимчасово слід використовувати, а потім викинути за борт, як вичавлений лимон» [1, с. 17].

Виконання наказу наштовхнулося на неочікувані труднощі – досвідчені військові командири ухилялися від мобілізації. Так, в Охтирському районі Полтавської губернії у 1920 році проводилася мобілізація підпрапорщиків, фельдшерів та унтер-офіцерів, які народилися в 1889 році. Підлягали мобілізації 1110 чоловік, а з'явилося лише 612 [4, арк. 5]. Л. Кривизюк наголошує, що основною причиною їх відсутності на мобілізаційному пункті була втома від військової справи та недовіра до більшовицької пропаганди [15, с. 9].

Ті офіцери, які потрапили в армію, не стали підтримкою радянської влади в Україні. Через короткий проміжок часу вони бумерангом ударили по самих більшовиках – радянську владу в Україні нікому було захищати. Головним фактором була зневіра в будь-якій центральній владі та небажання воювати [16, с. 272].

Одночасно з мобілізацією командного складу проводилася мобілізація рядових червоноармійців. Варто наголосити, що не тільки цілеспрямована державна політика, але й катастрофічний стан економіки села, зубожіння сільського населення спонукали виникнення у молоді прагматичних мотивів щодо військової служби. Для багатьох армія була тим соціальним ліфтом, що служив ефективним засобом суспільної мобільності, можливістю вирватись із сільських злиднів, вийти в «люди». Дослідник А. Рожков звертає увагу на привабливі результати проходження військової служби в умовах цивільного життя. Зокрема, молодь бачила, як односелець після повернення із Червоної армії був призначений головою сільської ради, його сусід після служби вступав до вишу; значна кількість військовослужбовців вибирала кадрову службу в Червоній армії тощо. Під час служби в армії було легше вступити в партію і комсомол, що відкривало шлях до нового життя та радянської кар'єри [17, с. 77].

У 1920-их роках спостерігається велике прагнення молоді до знань. Водночас більше ніж 40% сільських дітей шкільного віку залишилися поза шкільними стінами, у вищі навчальні заклади вступити було ще важче, оскільки навчання було платним. Тому служба в лавах Червоної армії розглядалася як школа у прямому значенні цього слова, де вчили читати та писати. «В армії й грамота, і просвітництво, не те, що все життя на землі працювати», – говорили

червоноармійці. Багато селян думали, що в армії до того ж «вчать ремеслу і фабричній справі» [17, с. 77]. Вона була засобом уникнення безробіття, можливістю позбавитися від тяжких умов сільської та фабрично-заводської праці. В армії годували, одягали, залучали до участі в культурно-просвітницьких заходах. Один з червоноармійців так порівнював армійське життя з цивільним: «На заводі я працював 8 годин. ... додому ледве ноги волочив. А вдома що – бруд, нечистота, турботи, лайка. .... А тепер я знаю всі опери, драми, кожне кіно. ... Я в будь-який театр безкоштовно потрапити можу ...» [17, с. 77].

Важливе місце у картині світу червоноармійця займала соціальна ідентичність. Молодий селянин дивився на службу з точки зору сільських інтересів. Він був готовий терпіти певні негаразди, заради власного і родинного добробуту. Служба в більшовицькому війську давала суттєві економічні вигоди. Наприклад, в умовах гострого дефіциту палива сім'ї червоноармійців забезпечувалися дровами для опалення житла в обов'язковому порядку. Між тим для решти селян існувала тверда розверстка на заготівлю лісу й палива: «...державний план розроблення лісових площ наклав на Харківську губернію річний наряд на 10000 десятин» [7, арк. 123], а «...невиконання трудової та гужової повинності по паливу прирівнюється до відповідальності по боротьбі з бандитизмом з усіма наслідками, що звідси випливають» [7, арк. 124].

Статус «людини зі зброєю» формував відчуття винятковості. Поставивши за мету пройти армію для підйому по східцях соціальної драбини, молода людина виростала перш за все у власних очах, зазначає А. Рожков.

Крім того, для активізації добровільного вступу в Червону армію більшовики запровадили цілу низку стимулів, серед яких головне місце займали економічні. Так, у грудні 1918 року був виданий декрет Ради Народних Комісарів про фінансове забезпечення червоноармійців і їх сімей, у якому зазначалося: «1. Наказ Наркомвоєна №250 від 1918 року, призначає сімейним червоноармійцям допомогу в розмірі 100 руб. на забезпечення сімей. Надалі її потрібно видавати безпосередньо сім'ям за вказівкою червоноармійців. 2. Норма грошової допомоги на кожного непрацездатного члена сім'ї призначена на утримання червоноармійця згідно з вартістю тилового червоноармійського пайка у розмірі 60 руб. з тим, щоб: а) за наявності одного члена родини допомогу видавати в нині існуючому розмірі, тобто 100 руб. за наявності двох членів сім'ї – у розмірі 120 руб., за наявності трьох – 180 руб. і т. д., але загалом, не більше ніж 300 руб. на кожну сім'ю, б) непрацездатними членами сім'ї вважати: дружину з дитиною до 10 років, дітей до 16-річного віку, батьків, що досягли: батько – 55-річного і матері – 50-річного віку. В інших випадках дружину, дітей і батьків, визнаних непрацездатними на медичному огляді в комісіях при міських чи повітових Совдепах, за участю представників по одному від комісаріатів: військового, соціального забезпечення та праці. 3. Платню, що видається на руки червоноармійцеві, встановити у розмірі для тилових частин в 150 руб. і для діючих частин в 250 руб. 4. Звільнити мобілізованих і добровольців від сплати всіх видів прямих державних податків, крім натурального. 5. Від тих же податків звільнити членів сімей червоноармійців, якщо вони мають право на грошову допомогу» [6, арк. 48].

До того ж рядові червоноармійці та їхні сім'ї мали право «...на безкоштовне лікування в радянських лікарнях (як-от при Поліклініці), а також мали право на безкоштовні медикаменти» [5, арк. 109].

Для демонстрації піклування про сім'ї червоноармійців існувала система карток «Червона зірка». Її використовували в період голоду 1921-1923 років. Карткою було передбачено забезпечення сімей червоноармійців продовольством, норми якого визначалися Центральною комісією допомоги голодуючим. Картки отримували: «а) бездітні дружини червоноармійців, б) члени сімей загиблих червоноармійців з дня фактичного переведення їх на пенсійне становище, в) на членів сімей військовополонених старої армії, які не повернулися» [9, арк. 50].

Незважаючи на обіцяну допомогу та пільги, військовий комісар м. Охтирки рапортував: «Мене беруть в облогу з проханнями про допомогу сім'ям товаришів червоноармійців, які добровольцями вступили до Охтирських Радянських полків та були мобілізовані. Досі сім'ям цих червоноармійців ніякої допомоги місцевим відділом Соціального забезпечення надано не було. Повідомляю, що якщо найближчим часом не буде надана допомога червоноармійцям, то про успішне проведення майбутньої мобілізації годі й думати, тому що населення зараз бачить, що сім'ї червоноармійців залишаються без всякої допомоги з боку Радянської влади» [21, арк. 30]. Ці випадки були масовими та свідчили про популістський характер соціальних пільг. Невиконання обіцянок радянської влади було зумовлене, передусім, об'єктивними причинами – економічною кризою, гострим дефіцитом продовольчих і промислових товарів тощо.

Крім економічної мотивації, більшовики використовували й психологічні методи мобілізації, побудовані на класовій основі: «... велася широка агітація, конфісковувалося майно у дезертирів і куркулів та передавалося найбіднішому населенню» [7, арк. 14].

Слід зазначити, що радянська влада вела активну агітаційну боротьбу з українською владою, розцінюючи її як головного супротивника. Більшовицька пропаганда намагалася нейтралізувати вплив Генерального військового секретаріату уряду Центральної Ради на українізовані частини. З цією метою більшовики, з одного боку, взяли курс на остаточну дискредитацію офіцерського корпусу у військах, з іншого – розгорнули антиукраїнську пропаганду під прикриттям ультралівих соціальних гасел [15, с. 10].

Незважаючи на всі намагання радянської влади залучити українське населення на бік Червоної армії, результати були невтішні. Так, у звіті про політичний стан військових частин і населення в Україні, за свідченнями Політуправління Наркомату військових справ, ішлося, що з 12 до 31 липня 1919 року: «У Житомирі оголошена мобілізація протікає мляво. Не з'явилося 80%. На призов офіцерів з'явилося тільки 50 чоловік, більше тисячі ховаються. Із усієї губернії з'явилося на мобілізацію всього лише 1500 чоловік» [22, арк. 84]. Загалом неявка населення на призовні пункти складала від 20 до 50% призовників [7, арк. 28].

Однією з головних причин ухилення українського населення від мобілізації до Червоної армії був терор українських повстанців та інших антибільшовицьких сил. Характеризуючи події лютого-березня 1918 року, агітатор і пропагандист Є. Бош відверто визнавала: «Співчуття і симпатії були не на боці Совітських загонів. Майже звідусіль загони, що відступали, обстрілювалися місцевими білогвардійцями, не зустрічаючи протидії з боку місцевого населення. Знаходячись у своїй «рідній» Україні, червоноармійці не були впевнені, що в тилу їх не зустрінуть вогнем» [16, с. 272]. Звісно, таке ставлення не було результатом лише розкладницького впливу в колишніх військових частинах. Його посилення

активізувалося «червоним терором» та тими жорстокими заходами, які вчиняли на своєму шляху радянські війська під загальним керівництвом М. Муравйова.

Важливими факторами небажання українського населення йти до Червоної армії була атмосфера морального осуду з боку односельців, антисемітські настрої. Останні породжувалися, зазвичай, національною приналежністю більшості компартійної керівної верхівки. Так, в одній з доповідей ЦК про хід мобілізації Волинського губвійськкомату зазначалося: «Житомирський повіт. У зв'язку з оголошенням мобілізації, в деяких волостях повіту, особливо в Північній частині, де сильно розвинений антисемітизм і антирадянський рух, настрої населення став ворожим до Радянської влади. На мобілізацію майже ніхто не з'являється. Якщо у кого і є бажання зробити це, то сусіди погрожують знищенням майна (у Фастівській волості був випадок підпалу майна селянина, який пішов на мобілізацію). Мобілізованих, що їдуть з інших повітів, повертають назад. Сильно сприяє розвитку контрреволюційних рухів банди Соколовського та Шепелева, розташовані в північній частині повіту. У Південному ж районі Житомирського повіту становище дещо краще. Контрреволюційних виступів немає, але на мобілізацію теж майже ніхто не з'являється» [22, арк. 84].

На хід мобілізації впливали такі чинники, як стан здоров'я призовників, тяжкий матеріальний стан. Від проходження допризовної підготовки звільнялися тільки інваліди, про що треба було надати медичну довідку. Проте медичні комісії допускали до проходження зборів молодь з очевидними вадами здоров'я. Траплялися випадки, коли допризовники зверталися до військкоматів з проханням звільнити їх від зборів через важкий матеріальний стан сім'ї [10, с. 21].

У радянській мобілізаційній роботі існувала система відстрочок від призову. Був розроблений конкретний порядок і критерії надання відтермінування: «1. Технічним працівникам парторганів, які не належать до політскладу запасу Робітничо-селянської Червоної армії, надаються групові та персональні відстрочки на загальних підставах. 2. Працівникам парторганів, особам молодшого політскладу запасу Робітничо-селянської Червоної армії – відстрочки призову зовсім не надаються. 3. Працівникам парторганів – особам середнього, старшого і вищого політскладу відстрочки надають комісаріати з відтермінуванням за згодою парткомів» [24, арк. 36]. Також до списків з надання відстрочок на випадок мобілізації включали «... редакторів газет і керівників національних секцій, а також секретарів нацменівських районів» [24, арк. 41]. Крім того, від явки на призовні пункти звільнялися: «...а) особи з важкими хворобами, які перебувають у лікувальних закладах, а також у місцях позбавлення волі, б) емігранти, що мають на руках особисті книжки за формою №4 з відміткою навкис у лівому верхньому куті «Емігрант», в) співробітники міліції, карного розшуку, ГПУ, охорони Наркомфіну, місць позбавлення волі, які перебувають на особливому залізничному обліку, та учні вищих навчальних закладів» [3, арк. 361].

Архівні матеріали свідчать про масові клопотання призовників з проханням про відстрочку від проходження військової служби. Політичне Управління Українського Военного Округу за даними 7 піхотних, 2 кавалерійських дивізій і 4 Губсекра (Губернського секретного відділу ДПУ. – Авт.) так характеризує цю ситуацію: «Отримані з дому листи про стягнення податків продовжують хвилювати червоноармійців. Часті випадки відсилання червоноармійцям, згідно

їхніх прохань різних фіктивних документів, листів, телеграм, клопотань виконкомів і т.п. на предмет отримання відпустки. У частинах 16-ї дивізії було кілька випадків отримання червоноармійцями документів із зазначенням старших років народження (1900 замість 1901) – щоб демобілізуватися» [23, арк. 17].

За словами дослідника Р. Коваля, навесні 1919 року «червоні окупанти оголосили мобілізацію за чотири роки», але селянство без ентузіазму відреагувало на неї. Після полум'яних агітаційно-пропагандистських закликів з'явилися накази й директиви, в яких містилися погрози про покарання для тих, хто відмовиться стати на «захист революції». По селах більшовики почали проводити облави, внаслідок чого значна частина осіб призовного віку переховувалася в лісах [14, с. 171].

У результаті невдалих кампаній більшовики перейшли до тотальної мобілізації, про що свідчать численні документи. Зокрема, в одній з телеграм до всіх Повітвійськкоматів Полтавської губернії зазначалося: «... мобілізацію деяких років, яка була проведена Радянською владою влітку 1919 року, вважати дійсною. Повторні мобілізації будуть проводитися для виловлювання дезертирів. Усіх студентів, які приїхали з Великої Росії, вважати мобілізованими, всіх службовців у Главліскомі, Главвугілі, Главторзі, Главнафті, незалежно від віку, вважати призваними на дійсну службу з залишенням зазначених установ» [4, арк. 2].

Отже, мобілізація українців до Червоної армії мала низку особливостей унаслідок специфіки суспільно-політичної ситуації на території України. Для створення професійної армії більшовики надавали величезного значення політико-пропагандистським заходам, які забезпечували б трансформаційні зміни в світогляді молоді. Однак добровільний принцип комплектування Червоної армії в українських губерніях, де встановлювалася радянська влада, не став визначальним. Більшовики перейшли до оголошення мобілізації досвідчених кадрових військових. Проте останні в більшості не підтримували радянську владу й ухилялися від призову.

Мобілізація рядового складу мала суперечливий характер і мотивувалася цілим комплексом чинників: перспективами освітньо-кар'єрного зростання, соціально-економічними пільгами та преференціями, безкоштовним медичним обслуговуванням. Проте популістський характер обіцянок, які не були підкріплені реальним виконанням, призвів до масового ухиляння призовників від мобілізації до лав Червоної армії на території України.

Список використаних джерел

1. Ганин А. «Помнят псы атаманы, помнят польские паны...». Почему побеждала Красная армия? / А. Ганин // Родина. – 2011. – № 2. – С. 12 – 27.
2. Гриневич Л. В. Військове будівництво в Україні у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст.: національний аспект [Текст]: дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Л. В. Гриневич; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1995. – 204 с.
3. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. Р-2049. – Оп. 1. – Спр. 38.
4. ДАПО. – Ф. Р-3985. – Оп. 1. – Спр. 1.
5. ДАПО – Ф. Р-3985. – Оп. 1. – Спр. 2.
6. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. Р-2550. – Оп. 1. – Спр. 17.

7. ДАХО. – Ф. Р-2550. – Оп. 1. – Спр. 68.
8. ДАХО. – Ф. Р-2550. – Оп. 1. – Спр. 73.
9. ДАХО. – Ф. Р-2550. – Оп. 1. – Спр. 230.
10. Дик А. А. Сельская молодежь 1920-х гг.: учеба, досуг, военная служба: на материалах Тамбовской губернии [Текст]: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / А. А. Дик. – Тамбов. – 2008. – 25 с.
11. Жирнов Є. «Двічі по двісті – суд честі» [Електронний ресурс]: / Є. Жирнов. Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/2910-dvichi_po_dvisti_sud_chesti.html
12. Здоров А. Український Жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 – лютий 1918 р.) [Текст] : монографія / А. Здоров. – Одеса: Астропринт, 2007. – 272 с.
13. Какурин Н. Е. Как сражалась революция: у 2 т. / Н. Е. Какурин. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1990. – 272 с.
14. Коваль Р. М. Багряні жнива Української революції: 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань / Р. М. Коваль. – К. : Український письменник, 2005. – 400 с.
15. Кривизюк Л. П. Вишкіл та виховання в українських військах періоду визвольних змагань 1917-1920 років [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 20.02.22 / Л. П. Кривизюк; Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Л., 2011. – 23 с.
16. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: у 2 ч. Ч 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.
17. Рожков А. Ю. «В Москве я слышал одно, здесь вижу другое...»: Красноармеец 1920-х гг.: картина мира и социальный облик / А. Ю. Рожков // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 76–83.
18. Соколов В. Г. Рабоче-Крестьянская Красная Армия / В. Г. Соколов. – Харьков: Юридическое издательство Н.К.Ю., 1926. – 83 с.
19. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Текст] / Я. Тинченко. – Київ-Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. – 371 с.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 229.
21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 21.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 118.
23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1762.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 21. – Спр. 4.
25. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 223.

О. В. Вильховик

ОСОБЕННОСТИ МОБИЛИЗАЦИИ В КРАСНУЮ АРМИЮ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (КОНЕЦ 1918 – НАЧАЛО 1920-ЫХ ГОДОВ)

В статье проанализированы особенности процесса мобилизации украинского населения в Красную армию. Определена роль политико-пропагандистских мероприятий, обеспечивающих трансформационные изменения в мировоззрении молодежи для создания большевиками профессиональной армии. Выделены мотивы советской власти в использовании кадровых военных и отношения последних к советской власти. Доказано, что добровольный принцип комплектования Красной

армії в українських губерніях, где устанавливалась советская власть, не стал определяющим. Указаны мотивы украинцев, вступивших в вооруженные формирования большевиков, среди которых: перспективы образовательно-карьерного роста, социально-экономические льготы и преференции, бесплатное медицинское обслуживание. Исследованы причины и пути уклонения призывников от службы в Красной армии в период конца 1918 – начала 1920-ых годов. Отмечено, что популистский характер обещаний, которые не были подкреплены реальным исполнением, привел к массовому уклонению призывников от мобилизации в ряды Красной армии на территории Украины.

Ключевые слова: мобилизация, Красная армия, уклонение, мировоззрение, общество, советская власть, кадровые военные, призывники.

O. V. Vilhovyk

PECULIARITIES OF MOBILIZATION TO THE RED ARMY IN UKRAINE (THE END OF 1918 – THE EARLY 1920S)

The paper analyzes the features of mobilizing Ukrainian population in the Red Army. Armed Bolshevik formations were in dire need for replenishing their ranks with officers, but the experienced military were needed for temporary tasks. The Bolsheviks had planned to use them for creating a strong professional army at the initial stage of forming, after that they became unnecessary and in many cases were declared enemies of the Soviet power. In general personnel evaded military mobilization. The main reasons for their absence at the mobilization points were war fatigue and distrust in the Bolshevik propaganda.

Along with the mobilization of officers the new commanders held mobilizing rank and file for the Red Army. It should be emphasized that not only deliberate government policy, but also the catastrophic state of rural economy and poverty of the rural population prompted the pragmatic reasons for the youth for military service. For low-income rural residents the Army became a social elevator served as an effective means of social mobility. After servicing in the Red Army, the people had the right to occupying leadership positions and getting salaries and education; they and their families were exempted from taxes, were provided with free medical care and firewood.

However, there were many cases when promises were not fulfilled. These mass cases showed the populism of social benefits. The failure to keep the promises of the Soviet power was caused primarily by objective factors, i.e. economic crisis, acute shortage of food and industrial goods, etc.

Despite the best efforts of the Soviet Ukrainian authorities to attract people to the Red Army, the results were disappointing. Many recruits did not appear on the recruiting station. It was caused by various reasons especially the terror of the Red Army in Ukraine against the rebels, moral values of peasants, health problems, and miserable financial status of the recruits.

After ardent propaganda the orders and directives were issued threatening with punishment for those who refused going to the Red Army. As a result, a significant number of military age people were hiding in the woods.

Keywords: mobilization, Red Army, evasion, philosophy, society, the Soviet government, military personnel, recruits/conscripts.

Надійшла до редакції 12 січня 2015 року

* * *

РЕАКЦІЯ ЗЕМСТВ УКРАЇНИ НА ЖОВТНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ 1917 РОКУ

Аналізується реакція земських органів України на більшовицький переворот у жовтні 1917 року в Петрограді. Він викликав розгубленість земців, спричинену строкатою політичною ситуацією в Україні наприкінці 1917 року. Переважна більшість земств України не підтримала більшовицький переворот і продовжувала орієнтуватися на Тимчасовий уряд. Водночас очільники Центральної Ради стабільну демократичну політичну систему України бачили саме в міцних органах місцевого самоврядування. Така позиція українських урядовців імпонувала земцям. Остаточний крах спроб Тимчасового уряду відновити свій вплив та намагання більшовиків поширити радянську владу на місцях зумовили підтримку земськими органами Центральної Ради та проголошеною нею 7 листопада 1917 року Української Народної Республіки й її програми демократизації суспільного життя. Відтак, створена більшовиками в грудні 1917 року в Харкові Українська соціалістична радянська республіка в очах земців не стала альтернативою Українській Центральній Раді. Земці не підтримали більшовицьку ідею диктатури пролетаріату.

Ключові слова: жовтневий переворот, більшовизація, земства, земські управи, земське зібрання, універсал, комісари, ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Політичні події, а тим більше революції, які мають за мету зміну політичного режиму, завжди ставлять у центрі уваги питання про владу та органи – центральні й місцеві – які її здійснюють. Значний інтерес у цьому сенсі викликає жовтневий переворот у Петрограді 1917 року, його вплив на розвиток Української революції, демократичні органи місцевого самоврядування, у тому числі земства. Захопивши владу, більшовики намагалися підпорядкувати собі оновлені на демократичних засадах земства, а згодом і ліквідувати їх, передавши владу на місцях радам робітничих, солдатських та селянських депутатів, які підтримали жовтневий переворот.

Слід зазначити, що, незважаючи на суспільну та практичну актуальність проблеми впливу політичних процесів кінця 1917 року на органи місцевого самоврядування, вона залишається маловивченою. Це попри те, що значний інтерес до земств засвідчено вже в працях безпосередніх учасників революційних процесів 1917 року, зокрема М. Грушевського [15], В. Винниченка [6], П. Христюка [40], Д. Дорошенка [19], М. Ковалевського [23], В. Андрієвського [1].

Після встановлення в Україні радянської влади неупереджені дослідження, що стосувалися доби Української революції, земств були заборонені.

Зі здобуттям незалежності України дослідження і публікації з історії Української революції опинилися в числі пріоритетних. Сьогодні ми маємо низку фундаментальних видань з відповідної проблематики – О. Копиленка [24], В. Солдатенка [35], В. Верстюка [4], Ф. Турченка [38] й інших. У роботах В. Старцева [36], А. Захарчука [21], С. Холяєва [39], І. Гуцалюк [16], Г. Герасименка [13], І. Верховцевої [5], В. Лозового [28], В. Гвоздика [14], В. Стецюка [37] предметно аналізується діяльність земств України та її окремих

регіонів у цей час. Проте вплив суспільно-політичних подій кінця 1917 року на земства і їх реакція на них висвітлюється лише побіжно.

У зв'язку з цим автор ставить за мету визначити вплив більшовицького жовтневого перевороту 1917 року в Петрограді на земства України, позицію земств щодо політичних подій кінця 1917 року, з'ясувати причини еволюції земств у бік Центральної Ради, несприйняття ними більшовицького режиму.

25 жовтня 1917 року більшовицька партія скинула Тимчасовий уряд і захопила владу в Петрограді в свої руки. Українська Центральна Рада того ж дня створила Крайовий комітет з охорони революції в Україні, якому повинні були підпорядковуватися всі органи влади дев'яти українських губерній. Проте це не внесло визначеності в організацію та діяльність органів влади, у тому числі місцевого самоврядування в Україні. На першість у владі претендували робітничі, солдатські та селянські ради, які підтримали більшовицький переворот. До цього ж прагнули й органи влади, які визнавали Українську Центральну Раду. З іншого боку, продовжували діяти органи Тимчасового уряду. Пізно ввечері 25 жовтня 1917 року телеграмою до його губернських, повітових, міських комісарів звернувся міністр внутрішніх справ Тимчасового уряду О. Нікітін. У ній він закликав ужити всіх заходів «для підтримки уряду органами самоуправління й іншими громадськими організаціями. Організуйте, – вимагалось в телеграмі, – найбільш рішучий супротив організаціям, які погрожують своїми анархічними виступами згубити справу революції та волі» [33].

Така строката політична ситуація, що склалася в Україні в кінці жовтня – на початку листопада 1917 року, спричинила певну невизначеність і розгубленість земців. Як відомо, сподівання на подальшу демократизацію життя країни й механізмів формування органів влади більшість із них пов'язувала з усеросійськими та українськими Установчими зборами, вибори до яких Тимчасовий уряд планував провести в листопаді – грудні 1917 року. Жовтневий збройний переворот у Петрограді, заклики більшовиків до встановлення диктатури пролетаріату й практичні кроки щодо їх реалізації кляли край сподіванням земців на еволюційність цього процесу.

Усе це зумовило позицію багатьох земств України, які не сприйняли більшовицький переворот, на підтримку Тимчасового уряду. Зокрема, учасники екстреного засідання 28 жовтня 1917 року Валківського повітового земства Харківської губернії спільно з депутатами міської думи, начальником міліції, членами виконавчого бюро повітового громадського комітету висловили обурення виступом більшовиків та постановили: «Виявити довіру і повну підтримку Тимчасовому уряду, який повинен довести країну до Установчих зборів» й обіцяли «допомогти уряду і всім органам в боротьбі з більшовиками» [22]. Союз службовців Полтавського губернського земства на загальному зібранні 30 жовтня 1917 року постановив: «Ніякої іншої влади до Установчих зборів, крім влади Тимчасового уряду, союз не визнає і визнавати не буде. Він визнає і тільки буде визнавати владу лише тих органів, котрі встановлені Тимчасовим урядом» [2]. Гласні Козелецького повітового земського зібрання Чернігівської губернії наприкінці жовтня 1917 року обговорили виступ партії більшовиків у Петрограді та висловили «повну довіру Тимчасовому уряду, котрий поставив своєю задачею зберегти всі завоювання революції й довести до Установчих зборів» [41].

З іншого боку, значне коло земств, де переважали обрані демократичним шляхом національно свідомі українські діячі, пов'язувало своє майбутнє з Українською Центральною Радою. Так, Лебединське земське зібрання Харківської губернії у прийнятій 3 листопада 1917 року постанові висловило обурення «виступом більшовиків з метою вирвати у народу владу до Установчих зборів» і винесло резолюцію: «Визнати над усією Україною владу Української Центральної Ради» [25]. Катеринославська губернська земська управа обіцяла Центральній Раді, «як вищому органу влади на Україні, що свою громадську роботу вона буде координувати з волею Центральної Ради» [30]. Зібрання гласних Риковського волосного земства Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії 5 листопада 1917 року вітало «Українську Центральну Раду і Генеральний Секретаріат, як вищу владу на Україні» та обіцяло «всіма засобами підтримувати всі її постанови й розпорядження» [42].

Рішення окремих земств були ще більш категоричними. Так, 4 листопада 1917 року Золотоніське волосне земське зібрання Полтавської губернії постановило: «Прохати Українську Центральну Раду взяти владу на Україні до своїх рук, не мати ніяких зносин з Росією доти, доки в ній панує анархія, мобілізувати все українське військо для оборони краю від анархії» [8].

Таким чином, жовтневий більшовицький переворот 1917 року в Петрограді не знайшов підтримки з боку переважної більшості земств України. Проте невизначена політична ситуація, що склалася тут у перші дні після перевороту, зумовила той факт, що частина земств продовжувала орієнтуватись на Тимчасовий уряд, інші – пов'язували сподівання на розвиток демократичної революції з Українською Центральною Радою. Водночас, не полишали спроб утвердити свою владу в Україні й більшовики.

Прагнучи не випустити політичної ініціативи зі своїх рук, Центральна Рада 7 листопада 1917 року ухвалила III Універсал, у якому проголосила Українську Народну Республіку, «невіддільну від Російської республіки», і визнала «органи місцевого самоврядування найвищою адміністративною владою на місцях» [18, с. 401]. Розпорядженням від 16 листопада 1917 року Центральна Рада підпорядкувала губернських та повітових комісарів Тимчасового уряду власному органу – Генеральному Секретаріатові [18, с. 450]. Як зазначає І. Лебедева, український уряд визнав комісарів «своїми місцевими органами адміністративно-політичної влади» [26, с. 144].

Діячі Української Центральної Ради бачили шлях до розбудови демократичної політичної системи України саме через зміцнення органів місцевого самоврядування. В Універсалах, документах Генерального Секретаріату ставилися завдання «сприяти широкому розвиткові діяльності місцевих самоуправ та поширенню їх компетенції. «Це – наголошувалося в Декларації Генерального Секретаріату України, – має стати головною умовою встановлення ладу на Україні» [18, с. 324]. Як зазначав О. Завальнюк, «більшість членів Центральної Ради прагнули будувати розвинену систему місцевого самоврядування» [20, с. 55]. Натомість, надаючи широкі права і повноваження місцевому самоврядуванню, Центральна Рада «визначення межі цих повноважень і керівництво всією системою самоврядування в масштабах країни покладала на Генеральне секретарство внутрішніх справ» [12, с. 249].

Зрозуміло, що така позиція Української Центральної Ради не могла не імпонувати земцям. До того ж Тимчасовий уряд припинив діяльність, а більшовики посилювали тиск на місцеві органи влади в Україні. Відтак, після проголошення III Універсалу земства опинились перед проблемою вибору: підтримувати Центральну Раду або ж більшовиків. Більшість із них віддала свої симпатії на користь Центральної Ради, яку визнали вищим органом влади в Україні та якій земства висловлювали свою підтримку. Наприклад, зібрання службовців Київської губернської земської управи 8 листопада 1917 року визнавало Центральну Раду «єдиним найвищим правомочним, законодавчим органом УНР, а її виконавчий орган – Генеральний Секретаріат – єдиною владою України». В постанові пропонувалось ужити усіх заходів, «щоб зносили з центральною російською владою велися виключно через Центральну Раду й Генеральний Секретаріат і виконувалися тільки ті розпорядження центральної влади, котрі будуть санкціоновані нашою українською владою. Слава Українській Центральній Раді та її виконавчому органу Генеральному Секретаріату» [34]. Хорольська повітова земська управа Полтавської губернії на загальній нараді 9 листопада 1917 року зазначала, що вона «висловлює Українській Центральній Раді й Генеральному Секретаріату повну довіру та урочисто обіцяє всіма силами і засобами підтримувати її в боротьбі за зміцнення УНР та Російської демократичної федеративної республіки» [7].

Гласні Карабутівської волосної земської управи Конотопського повіту Чернігівської губернії 11 листопада 1917 року в урочистій обстановці вислухали зміст Універсалу та одноголосно ухвалили: «Вітати Центральну Раду, як парламент УНР і Генеральний Секретаріат, як наш соціалістичний уряд» й обіцяли «підтримувати вищі органи влади і боротися з тими, хто насмілиться піти проти волі українського народу, проти Центральної Ради та Установчих зборів [43].

16 листопада 1917 року Липовецьке повітове земське зібрання Київської губернії обіцяло «підтримку Українській Центральній Раді працею своєю на місці, прикладаючи всіх зусиль, щоб затримати спокій і лад у повіті, борючись з усіма ворогами революції» [27]. 20 листопада 1917 року Волинське волосне земське зібрання Сосницького повіту Чернігівської губернії надіслало привітання Центральній Раді [44]. Уманська повітова земська управа Київської губернії, Новосанжарська волосна земська управа на Полтавщині 21 листопада 1917 року, вітаючи Центральну Раду, запевнили її в тому, що «всіма силами підтримуватимуть у цей тяжкий час її працю та українського війська для добробуту рідної України» [10]. Павлоградське повітове земське зібрання Катеринославської губернії 23 листопада 1917 року, заслухавши III Універсал вважало, що «оголошення УНР у федерації з Росією відповідало моменту і всім вимогам життя трудової демократії, як української так і не української, спасе від повної анархії не тільки наш край, але й всю Російську Республіку» [10]. Переяславське земське зібрання Полтавської губернії в листопаді 1917 року висловило готовність «підтримувати Центральну Раду в її роботі для здійснення історичних завдань, що стоять перед Україною» [11]. Херсонський губерніяльний з'їзд волосних та повітових земств і міських дум та рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 3 грудня 1917 року визнав «Центральну Раду та Генеральний Секретаріат найвищою владою в Україні» [47].

Отже, у переважній більшості органи земського самоврядування поділяли погляди Центральної Ради щодо політичного устрою країни й підтримали її. Водночас серед земців досить сильною залишалася надія на спільне майбутнє України з Російською, але обов'язково демократичною державою. Висловлюючи свою підтримку Центральній Раді, земства не забували і про Установчі збори, проведення яких обіцяв Тимчасовий уряд та на яких мало вирішитися питання про органи влади й місце Центральної Ради в їхній структурі.

Натомість, спроба більшовиків поширити свій вплив на місцях в Україні, дістала осуд із боку переважної більшості земств, які не погоджувались на перехід влади до більшовицьких рад. Зокрема, Харківська губернська земська управа заявила про це ще на початку листопада 1917 року. Вона закликала: «Всі організації, всіх громадян протидіяти Петроградським самочинним організаціям, вимагати підтримки Тимчасового уряду і зупинку громадянської війни» [48]. Про підтримку демократичних органів місцевого самоврядування йшлося в «Бюлетені Полтавського міського самоврядування», де зазначалося: «Щоб закріпити здобутки демократії революційно-демократичні організації мусять підняти свій власний голос і своїм авторитетом підтримати вже існуючі місцеві самоврядування, котрі організовувалися на основі загального, рівного, таємного, прямого голосування» [3].

У деяких губерніях земства й громадські організації об'єднувалися для спільної боротьби зі спробами більшовиків захопити владу. Наприклад, союз службовців Харківської губернської земської управи і губернського комітету Всеросійського земського союзу 18 листопада 1917 року на загальному зібранні висловили негативне ставлення до більшовицької влади. У прийнятій ними резолюції наголошувалось: «На випадок спроби з боку представників нової самочинної влади або окремих приватних організацій утручатися у внутрішнє життя демократичних організацій, то такі спроби повинні рішуче відкидатися та всі вимоги відхилитися. При загрозі провести вимоги силою, місцеві органи оголошують заклади закритими і пропонують службовцям розійтися» [29].

Перше демократичне земське зібрання Куп'янського повітового земства Харківської губернії 19 листопада 1917 року винесло резолюцію: «Протестуємо проти захоплення влади більшовиками, не підкоряємося і не визнаємо її». Учасники зібрання вимагали «утворення однорідної соціалістичної влади, котра буде опиратися на широкі демократичні організації земських та міських самоуправлінь в Росії й Центральної Ради в Україні» [49]. 26 листопада 1917 року Катеринославське повітове земське зібрання заявило, що «необхідно всіма силами протестувати проти насильства, розгонів, арештів» і постановило: «Демократичному земству необхідно напружити всі свої сили для забезпечення спокою в краї до проведення Установчих зборів... Усякі самочинні захоплення влади окремими групами чи партіями вважати неприпустимими» [31]. Зібрання Мутинського волосного земства Чернігівської губернії 3 грудня 1917 року вважало, що «влада в повіті належить повітовому земському зібранню, обраному на демократичній основі, а іншу владу не визнавало» [46]. Борзнянське повітове народне земство 7 грудня 1917 року визнало «неможливим і недопустимим визнання уряду Леніна, яке не опирається на народні маси, а лише на її частину» [44].

Більшовики Росії не змирилися з існуванням Української Народної Республіки. 11 грудня 1917 року в Харкові вони встановили радянську владу й проголосили Україну «республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів» [17, с. 947]. Реакція земств була однозначною: «Твердо тримати у своїх руках жовто-блакитний прапор рідної України», – йшлося 14 грудня 1917 року на Ріпецькому волосному земському зібранні Чернігівської губернії [45]. Одеське повітове земське зібрання Херсонської губернії в грудні 1917 року відправило в Петроград Раді народних комісарів телеграму: «Ми, гласні Одеського повітового земського зібрання, котрі є виразниками волі 300 тисячного населення повіту, висловлюємо свій протест насильницькій політиці народних комісарів» [32]. На надзвичайній сесії в грудні 1917 року Рівненська повітова народна (земська) рада Волинської губернії висловила протест «проти стремління так званих Петроградських Народних комісарів нав'язати свою волю демократії України» [9].

Таким чином, більшовицький переворот у Петрограді не лише суттєво вплинув на політичну ситуацію в Україні, а й призвів до стану непевності земств. Частина з них продовжувала орієнтуватися на Тимчасовий уряд. Але більшість оновлених демократичних земств стояла на національних позиціях і пов'язувала майбутнє з Центральною Радою. Натомість українська влада саме в органах місцевого самоврядування вбачала той стрижень, навколо якого мало розбудовуватися стабільне функціонування держави. Така позиція була до вподоби земцям, тому більшість їх визнала Центральну Раду вищим органом влади в Україні. Намагання більшовиків установити свою владу на місцях в Україні з боку переважаючої більшості земств дістала осуд та невизнання влади рад.

Список використаних джерел

1. Андрієвський В. З минулого / В. Андрієвський. – Нью-Йорк, 1963. – 366 с.
2. Бюллетень вестника Полтавского губернского общественного комитета. – 1917. – 1 ноября.
3. Бюлетень Полтавського міського самоврядування. – 1917. – 21 грудня.
4. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник / В. Верстюк. – К.: Заповіт, 1997. – 341 с.
5. Верховцева І. Діяльність земств Правобережної України (1911 – 1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України» / І. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20 с.
6. Винниченко В. Відродження нації: Історія Української революції / мартень 1917 – грудень 1919 рр. / В. Винниченко. – К.: Політвидав України, 1990. – 328 с.
7. Вільне життя. – 1917. – 17 грудня.
8. Вільне слово. – 1917. – 4 листопада.
9. Вісник Волинського губернского комісара. – 1918. – 18 січня.
10. Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1918. – 5 січня.
11. Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 23 грудня.
12. Гай-Нижник П. Інститут місцевих комісарів та комендантів за Центральної Ради (1917 – 1918 рр.) / П. Гай-Нижник // Наукові записки. Серія педагогічні та історичні науки. – Вип. CIV (104). – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 244-256.

13. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Г.А. Герасименко. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
14. Гвоздик В. С. Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 року / В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXIX. – С. 98-105.
15. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с.
16. Гуцалюк І.О. Земства Західної Волині в добу Української революції (1917 – 1920 рр.) / І.О. Гуцалюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2012. – Вип. 10 (235). – С. 35-41.
17. Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
18. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – 591 с.
19. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 рр.) / Д. Дорошенко. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 542 с.
20. Завальнюк О.М. Земства Поділля в добу української революції 1917 – 1920 рр. / О.М. Завальнюк, В.Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 216 с.
21. Захарчук А.С. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: політико-правовий аспект (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / А.С. Захарчук. – Суми: Козацький вал, 2002. – 140 с.
22. Известия Валковского общественного уездного комитета. – 1917. – 5 ноября.
23. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Іннсбрук, 1960. – 720 с.
24. Копиленко О. „Сто днів» Центральної Ради / О. Копиленко. – К.: Україна, 1992. – 204 с.
25. Лебединский вестник. – 1917. – 4 ноября.
26. Лебедева І. М. Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.) [Текст]: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М. Лебедева. – Запоріжжя. – 2003. – 230 с.
27. Липовецькі вісті. – 1917. – 22 листопада.
28. Лозовий В. С. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Текст]: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / В.С. Лозовий. – К., 2010. – 466 с.
29. Народное дело. – 1917. – 21 ноября.
30. Народная жизнь – 1917. – 27 октября.
31. Народная жизнь. – 1917. – 28 ноября.
32. Одесский листок. – 1917. – 19 декабря.
33. Полтавський день. – 1917. – 28 жовтня.
34. Последние новости. – 1917. – 9 ноября.
35. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1997. – 401 с.
36. Старцев В.И. Внутренняя политика Временного Правительства первого состава / В.И. Старцев. – Л.: Наука, 1980. – 256 с.

37. Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 01 „Історія України» / В. Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.
38. Турченко Ф.Г. Українська самостійницька ідея на зламі епох (середина XIX ст. – 1917 р.) / Ф.Г. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – 204 с.
39. Холяев С.В. Три февраля 1917 года / С.В. Холяев // Вопросы истории. – 2003. – №7. – С. 26-38.
40. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Відень, 1921. – Т. 2. – 200 с.
41. Черниговский край. – 1917. – 11 ноября.
42. Чернігівська земська газета. – 1917. – 17 листопада.
43. Чернігівська земська газета. – 1918. – 19 січня.
44. Чернігівська земська газета. – 1917. – 8 грудня.
45. Чернігівська земська газета. – 1918. – 12 січня.
46. Чернігівська земська газета. – 1918. – 5 січня.
47. Чигиринські вісті. – 1917. – 18 грудня.
48. Южный край. – 1917. – 3 ноября.
49. Южный край. – 1917. – 25 ноября.

Т. А. Матвиенко

РЕАКЦИЯ ЗЕМСТВ УКРАИНЫ НА ОКТЯБРЬСКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1917 ГОДА

Анализируется реакция земских органов Украины на большевистский переворот в октябре 1917 года в Петрограде. Он вызвал растерянность земцев, обусловленную пестрой политической ситуацией в Украине в конце 1917 года. Подавляющее большинство земств Украины не поддержали большевистский переворот и продолжали ориентироваться на Временное правительство. В то же время руководители Центральной Рады стабильную демократическую политическую систему Украины видели именно в крепких органах местного самоуправления. Такая позиция украинского правительства импонировала земцам. Окончательный крах попыток Временного правительства восстановить своё влияние и стремление большевиков распространить советскую власть на местах обусловили поддержку земскими органами Центральной Рады и провозглашенной ею 7 ноября 1917 года Украинской Народной Республики программы демократизации общественной жизни. Таким образом, созданная большевиками в декабре 1917 года в Харькове Украинская социалистическая советская республика в глазах земцев не стала альтернативой Украинской Центральной Раде. Земцы не поддержали большевистскую идею диктатуры пролетариата.

Ключевые слова: октябрьский переворот, большевизация, земства, земские управы, земские собрания, универсал, комиссары, советы рабочих, солдатских и крестьянских депутатов.

Т. А. Matviyenko

UKRAINIAN MUNICIPAL COUNCILS REACTION TO THE OCTOBER REVOLUTION OF 1917

The object of the research in the article is the reaction of municipal organs (zemstvo) of Ukraine to the Bolshevik Revolution in Petrograd in October 1917 and its influence on the political situation in Ukraine. Having seized the power, the Bolsheviks tried to

subordinate the organs of municipality and then to cancel them in order to transfer the power to the Councils of Workers, Peasants and Soldiers. Therefore the main parts of municipal councils in Ukraine did not support the Bolshevik Revolution and continued orienting at the Provisional Government and intended to solve the problems of organization and power in the center and in other cities with the help of All Russian and Ukrainian Constituent Assembly. But shortly after the time when the work of the Provisional Government was stopped, municipal officers could choose between the Bolsheviks and the Central Council of Ukraine. The leaders of the Central Council of Ukraine based their politics according to the democratic political system and believed that it could be reached through the strong municipality. Most municipal councils in Ukraine decided to choose democracy and shared the views of officials in accordance with the democratic political system in the country. At the background of Bolsheviks' attempts to seize the power at municipal offices, the municipal officers began to support more the Central Council and declared by it the Ukrainian Republic and its program of democratizing social life where the municipal council would have the highest administrative power in the cities. At the same time the municipal officers still had an idea to be the part of Russia, but only in the case of having democracy in Ukraine. That's why the municipal officers hoped to have the Constituent Assembly, which was promised by the Provisional Government, and the problem of organs of municipal government had to be solved and its place in the system of the Central Council had to be found. Supporting the Central Council of Ukraine as the tool of implementation of democratic values, the municipal officers rejected the Bolsheviks' suggestions and the Bolsheviks did not have any more power in Ukraine and received condemnation in all parts of Ukraine. So, the Ukrainian Socialist Soviet Republic formed by the Bolsheviks in Kharkiv in December 1917 was not perceived by municipal officers as the alternative for the Central Council of Ukraine. The municipal officers did not support the Bolshevik idea of dictatorship of the proletariat.

Key words: *Bolshevik Revolution, zemstvo (municipal councils), zemstvo boards, zemstvo meetings/ assemblies, universal, commissars, the Councils of Workers, Peasants and Soldiers.*

Надійшла до редакції 29 грудня 2014 року

* * *

Освіта і культура

УДК 738(477.53)»1884/1899»

Л. М. Овчаренко

ОПІШНЯНСЬКА ЗРАЗКОВА ГОНЧАРНА НАВЧАЛЬНА МАЙСТЕРНЯ У 1894–1899 РОКАХ

З'ясовано обставини, які передували заснуванню в Опішному першої в Лівобережній Україні зразкової гончарної навчальної майстерні. Визначено основні завдання і напрями діяльності навчального закладу. Встановлено, що майстернею було проведено успішні дослідження глини та численні експерименти з пошуку нових рецептів для приготування ангобів, полив, формувальної маси. У числі причин закриття гончарної майстерні названо перевагу виробничої функції над навчальною, надмірне захоплення експериментальною діяльністю, запровадження виробництва, невластивого для кустарного виробництва фаянсового посуду, відсутність фахового керівника, здатного поєднати свої знання й пропонувані нововведення із навчальним процесом та місцевими умовами гончарного виробництва. Зроблено висновки про те, що гончарна майстерня спонукала майстрів запровадити в своєму домашньому виробництві деякі технологічні нововведення, суттєво вплинула на якість та асортиментний склад їхньої глиняної продукції, заклала в опішнянське гончарство основи для формування нового художнього стилю в оздобленні глиняних виробів.

Ключові слова: Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня, гончар, гончарство, Полтавське губернське земство, учні, глина, ангоби, полива, І. Зарецький.

Автором єдиної досі монографії про гончарство Опішного кінця XIX століття є І. Зарецький, який подав відомості про діяльність Опішнянської зразкової гончарної навчальної майстерні [9, с. 117]. Окремі питання функціонування цього закладу частково висвітлено у дисертаціях Ю. Лащука [12] та О. Клименко [10]. Про Опішнянську гончарну навчальну майстерню згадано у роботі О. Пошивайла [23, с. 181]. У праці Р. Шмагала теж згадано про діяльність гончарного навчального закладу, але автор помилково вказав рік відкриття гончарної майстерні в Олешні (1885 рік) роком відкриття земської майстерні в Опішному [29, с. 119-120]. Єдиним досі найбільш ґрунтовним дослідженням діяльності Опішнянської зразкової гончарної навчальної майстерні Полтавського губернського земства є праця О. Пошивайла, яка побачила світ 1989 року [22]. У статті О. Щербань проаналізовано основні етапи становлення гончарного навчального закладу [30].

Метою цієї наукової студії є з'ясування передумов відкриття, основних напрямів діяльності, причин закриття та значення першої на Лівобережжі України зразкової гончарної навчальної майстерні.

Остання чверть XIX століття позначилася прискореним розвитком фабрично-заводського виробництва фаянсового й порцелянового посуду. Гончарям усе складніше було конкурувати з цією продукцією, заняття промислом ставало

невигідним. Наприкінці століття в українському гончарстві почали проявлятися ознаки кризи. Із числа заходів, які Полтавське губернське земство застосовувало для підтримки кустарного промислу, чільне місце посіло відкриття гончарних навчальних закладів. За задумом земських діячів, навчальна майстерня повинна була підтримати кустаря, дати йому кращий заробіток і цим стримати від необхідності поспішати у виготовленні глиняних виробів, сприяти збереженню в роботах спадкової художньої творчості [15, с. 7]. Для відкриття першого на території Лівобережжя України гончарного навчального закладу губернське земство вибрало Опішне – «Коринф і Афіни української народної кераміки», метрополію гончарного виробництва всієї губернії, «столицю» гончарства [7, с. 109-110; 19, с. 13]. Вироби тамтешніх гончарів вирізнялися різноманіттям, красою, міцністю [27, с. 25] та для реалізації розвозилися до берегів Чорного моря. В асортименті виробів опішнянських гончарів були різних розмірів горщики й глечики, миски, кружки, горщики для квітів, вази, куришки, чашки, попільниці з зображенням звірів [14, с. 181-182]. Технічні й художні характеристики цих виробів ставили його на кілька порядків вище від виробів, виготовлених в інших гончарних осередках. У 1893 році в Опішному налічувалося 429 гончарів [11, с. 27]. Майстерність декого з них заслуговувала найвищих винагород [9, с. 101]. П. Солонина, який 1895 року приїхав до Опішного за досвідом у справі організації гончарного навчального закладу, стверджував: «в полтавських горщиках, а особливо мисках та тарелях, багато свого, оригінального, чисто малоросійського – як у формі посуду, так і в його оздоблені – багато смаку й вишуканості; деякі речі прямо-таки вражають нас правильністю і оригінальністю форми, надзвичайною чистотою свого оздоблення, різноманіттям і самобутністю рисунку та чисто художнім розташуванням фарб на поливі» [26, с. 39]. Водночас кризові явища вже почали проявлятися і в гончарстві Опішного. Значна кількість майстрів виготовляла малоцінні вироби грубих форм й орнаменту, мали технічно відстале виробництво [4, с. 31]. Таким чином, маючи потужне етнічне коріння, опішнянське гончарство мало всі перспективи для подальшого розвитку, але для цього потрібна була підтримка з боку державних відомств та установ.

Заслухавши доповідь губернської управи «Про потреби гончарної справи в Полтавській губернії», губернські збори 1893 року ухвалили рішення влаштувати в Опішному «зразкову гончарну майстерню, яка могла б ознайомити гончарів із властивостями місцевих глин, способами їх обробки, із приготуванням з них різних виробів» [4, с. 31]. Улаштування цього закладу було доручено І. Зарецькому, який 1893 року здійснив комплексне дослідження опішнянського гончарства (технологію, асортимент, умови побутування промислу). Археолог І. Зарецький був чи не єдиним фахівцем, найбільш обізнаним із опішнянським гончарством. Земство поставило вимогу, щоб він на практиці оволодів усіма прийомами гончарного виробництва, став майстром, у якому гончарі бачили б рівного їм у ремеслі побратима [26, с. 39-40]. На потреби навчальної майстерні губернське земство виділило 2500 руб. [4, с. 50], а Зінківське повітове – надало ділянку землі. 8 червня 1894 року розпочалося будівництво майстерні, восени – відбулося її відкриття. Свою діяльність Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня Полтавського губернського земства зосередила на таких напрямках: 1) улаштування й обладнання майстерні; 2) дослідження місцевого гончарного матеріалу; 3) виготовлення гончарних виробів [4, с. 32-34]. Будівля знаходилася в

центрі містечка. Зберігся її опис [26, с. 47-48]. Гончарня мала спеціальне навчальне обладнання: гончарні круги (7 шт.), жорна для розмелювання маси, велику кількість полиць для сирого посуду, простий горен, піч для випарювання глини і випалювання алебастру, невелику піч для приготування поливи й проведення проб. Планувалося спорудження лабораторії та житла для завідувача.

Метою земської гончарної майстерні було навчання гончарів удосконаленням прийомам обробки глини, приготування й оздоблення глиняних виробів шляхом шкільної підготовки в Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя та наочного навчання в зразковій гончарній майстерні в Опішному. Досягнувши певних результатів в одній місцевості, майстерня мала змінювати місце свого перебування й продовжувати навчальну функцію. Пересувна майстерня повинна була «вивести гончарний промисел із стану рутини і застою, пожвавлюючи його сильні економічні інтереси» [26, с. 50]. Згідно з правилами, якими майстерня керувалася у своїй діяльності: викладання повинно було мати суто практичний характер і спрямовуватися на повідомлення вдосконалених прийомів роботи, ознайомлення з поліпшеними знаряддями виробництва; до викладання в майстерні мусили запрошувати лише майстри-фахівці; завідувачем міг бути тільки спеціаліст-кераміст; загальне керівництво діяльністю здійснювало губернське земство; навчання декларувалося безкоштовним; окрім постійних учнів, майстерня ознайомлювала з удосконаленнями гончарного виробництва; учні отримували від майстерні щомісячну матеріальну допомогу і це було потужним стимулюючим до навчання у майстерні фактором [8, с. 121; 26, с. 49]. Учнями могли бути і діти, і дорослі. Після повного курсу однорічного навчання видавали свідоцтво [26, с. 50]. 1894 року в майстерні працювали завідувач І. Зарецький, майстер (?) Жадін, цегляр і сторож Д. Шульга, стипендіат Лохвицького земства (?) Гончаренко [4, с. 48]. Уже в листопаді 1894 року майстра Жадіна було звільнено, бо його знань було не достатньо для того, щоб підібрати поливу до невідомих йому опішненських глин, а за надані кустарям поради він брав гроші. У травні до майстерні прибув живописець і гравіювальник Волгін, із серпня 1895 до березня 1896 року в майстерні працював майстер Куликов [4, с. 44]. Для виконання певних робіт наймали мешканців Опішного.

Завідувач зараховував учнів, розподіляв роботу та розпоряджався коштами, організовував придбання матеріалів, здійснював оцінювання набутих учнями навичок. Майстерня безкоштовно надавала роз'яснення щодо виготовлених глиняних виробів, які переходили у розпорядження губернського земства, а кошти від їхнього продажу використовували для розширення діяльності Опішнянської майстерні, виділення допомоги її учням чи для влаштування гончарної майстерні в іншій місцевості губернії [26, с. 49]. Складні технічні вдосконалення гончарного виробництва пояснювали у простій і зрозумілій гончарям формі, зразками слугували гончарні вироби різного ступеня складності [4, с. 35].

У перші роки діяльності гончарною майстернею було проведено дослідження місцевих глин і численні експерименти, пов'язані з приготуванням полив та ангобів. Кінцевим результатом досліджень повинно було стати чітке визначення – якого роду вироби найповніше відповідали тій чи іншій глині, якими способами обробляти глину і якою поливою склити. Увагу земців привернула фаянсова й вогнетривка глини. На їхню думку, фаянсова маса була ідеальним матеріалом для навчання, бо давала змогу застосовувати до неї всі прийоми гончарного

виробництва; характеризувалася пластичністю, еластичністю; була невибагливою при випалюванні; до неї легше добиралися поливи й ангоби. Майстернею було розроблено декілька фаянсових та напівфаянсових мас для виготовлення виробів різного призначення [4, с. 38]. Проте керівництво майстерні не врахувало, що фаянсові чи порцелянові вироби не могли бути предметом кустарного виробництва [22, с. 14]. Зі звіту П. Солонини довідуємося, що стипендіат Лохвицького повіту вчився у майстерні виготовляти фаянсовий посуд (чашечки і блюдця) [26, с. 48-49]. Успішними виявилися пошуки рецептів ангобів, прозорої та кольорової полив [17, с. 41-43, 49], експерименти із вогнетривкою глиною мали результатом цеглу, що за якістю прирівнювалася до продукції цегельного заводу Бергенгейма (Харків). Якісну черепицю вдалося виготовити із червоної глини. Проведені дослідження довели придатність місцевих глин для приготування: 1) кам'янкової маси (її характеристики наближені до порцелянкової маси); 2) веджувтівської маси, придатної для виготовлення дорогих декоративних речей. На прохання заводу Бергенгейма експедиційним методом у Миргородському повіті було виявлено глини схожі із богемськими, а на околицях Опішного виявлено пісок, який міг би замінити кварц (що виписувався із Москви), і глухівську глину [4, с. 38-42].

Приготування виробів розпочали, не завершивши тривалі експерименти, бо їх виготовлення служило найкращим способом перевірки результатів вивчення місцевого матеріалу й утвердження престижу закладу [4, с. 42-43]. І. Зарецьким було запроваджено низку вдосконалень, які поступово могли бути запозиченими кустарями для застосування у власному виробництві [4, с. 35-36].

Щодо здійснення земською гончарною майстернею освітньої функції відомо таке: у перший рік діяльності в ній навчалися 10 учнів [17, с. 43-44]. Вони формували вироби з гіпсу, відливали їх з фаянсової маси у формах та обточували [20, с. 20-22; 26, с. 48-49], самостійно виготовляли капи (моделі для відливання виробів), за допомогою яких виробляли різні складові сервізів. За три місяці 1896 року їх виготовили близько 1000 штук [18, с. 36-38]. Було випалено 5 горнів напівфаянсового посуду, але результати випалів виявилися не дуже втішними й дали підстави стверджувати, що діяльність гончарні ще не перебувала на належному рівні [4, с. 42-43]. Основною причиною невдач було горно, яке за конструкцією повторювало кустарне і не давало можливості утримувати температуру, необхідну для випалювання фаянсового посуду.

Місцеві гончарі ставилися до діяльності гончарної майстерні неоднозначно. Одні виявили неабияку зацікавленість, інколи місяцями старанно її відвідуючи, опановували окремі вдосконалень майстерні. Найбільший інтерес викликали: відливання гіпсових форм, застосування яких могло зробити хлопчика 13-14 років помічником кустаря; вдосконалений полегшеної конструкції гончарний круг, який дав можливість кустарю гончарювати, сидячи до вікна обличчям (раніше, щоб розкрутити важкого круга він повинен був вператися спиною в стіну); різці для обточування готових гончарних виробів; застосування сурику в виготовленні поливи замість шкідливого свинцю; виготовлення вогнетривкої шамотної цегли [4, с. 44-47]. Однак більшість кустарів ставилися до нововведень дуже обережно і стримано, бо не вбачали в них ніякої користі для свого виробництва або вважали, що вдосконалень спричинять додаткове оподаткування з боку держави чи зроблять їхню продукцію менш конкурентоспроможною, тому

вдосконалення у власному гончарному виробництві вони тримали у таємниці. Були й такі гончарі, які ставилися до майстерні з іронією. Гончарі не поспішали віддавати своїх дітей на навчання до гончарної майстерні: «Якби нашому брату капітал, дак воно б можна віддати, а без капіталу нічого не зробиш, хоч і будеш багато чого знати» [26, с. 53].

У цілому діяльність земської гончарної майстерні впродовж перших років, як уже зазначалося, була спрямована більше на підготовчі та експериментальні роботи, ніж на навчання кустарів. Земство припустилося помилки, вважаючи, що майстерня повинна бути перш за все промисловою, а вже потім навчальною. Не ставши навчальним закладом, гончарня набула ознак промислового підприємства, поставила собі за мету виготовлення невідомого в цій місцевості фаянсового посуду. Запроваджуючи новий вид виробництва, гончарний заклад ризикував підірвати довіру до земської майстерні з боку місцевих гончарів. Факторів ризику було кілька: незначна чисельність учнів, конкуренція із заводами Кузнєцова, відсутність необхідних матеріалів та оборотних коштів [26, с.51-52].

Хоча серед виробів гончарної майстерні були посуд і предмети господарського призначення, захоплення її керівників фабрично-заводською продукцією все більше давалося взнаки. До цього їх заохочували настанови Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя (далі – МХПШ), яка прагнула перетворити Опішнянську гончарну майстерню у свій структурний підрозділ, що допомагав би заробляти гроші на виконанні замовлень. З цією метою було придбано локомотив і виписано жорна із Франції [22, с. 14-15]. З вересня 1896 року роботою гончарної майстерні керував колишній працівник фаянсової фабрики М. Кузнєцова в Будах В. Маркін. За цей час привізний глиняний компонент у фаянсовій масі було замінено на місцевий, замість крейди почали додавати пісок. Експерименти з формувальною масою були успішними, віднайдене оптимальне співвідношення її складових частин дало можливість виготовляти якісні вироби. Наприкінці року було успішно випалено одне горно посуду [28, с. 36-37]. Так само успішним виявився експеримент з виготовлення виробів з відмуленої глини [3, с. 36-37; 28, с. 36-38].

Значні капіталовкладення в майстерню (5000 руб. за два роки) і в той же час відсутність придатної для продажу продукції (отримали 38 руб. прибутків) були головною причиною приїзду ревізійної комісії Полтавського губернського земства на початку 1896 року [17, с. 50; 24, с. 120-121]. Борги навчальної майстерні зростали. 1897 року рішенням губернських зборів гончарну майстерню в Опішному було передано МХПШ на правах філіального відділення. Безпосереднім її керівником став директор МХПШ С. Масленников та Рада школи. Вони спрямували діяльність майстерні на практичне пристосування до ринкових умов, залучили до майстерні значний контингент місцевих кустарів, яких зацікавила комерційна сторона справи [3, с. 34]. Гвинтовий черепичний прес Опішнянської майстерні за вимогою С. Масленникова було відправлено до Миргорода. Гончарна майстерня в Опішному перетворилася на місце заробляння МХПШ та кількох опішнянських майстрів. Керівництво МХПШ намагалося перетворити навчальну майстерню в Опішному в невелику фабрику, на якій виготовляли продукцію, характерну для фабрично-заводського виробництва [22, с. 14]. Роботою в майстерні керував майстер, який давав кустарям пояснення як у майстерні, так і вдома; вказував на питання приготування глиняної маси,

відливання форм, ліплення, поливання і випалювання виробів. Особливо кустарів цікавило виготовлення гіпсових форм за їхніми моделями чи за зразками, надісланими з МХПШ, та приготування кольорових полив. Гончарі, що виявляли бажання опанувати якийсь процес гончарного виробництва безпосередньо під керівництвом майстра, допускалися в майстерню безкоштовно. Результатом такої співпраці стало поліпшення якості виробів окремих кустарів [3, с. 35]. При гончарні постійно перебували два робітники: один виготовляв капсулі; другий – гіпсові форми; всі інші – наймалися лише на період виконання певної роботи. У розмелювальному відділенні працювали машиніст та кілька робітників, які постійно виготовляли фаянсові маси, поливу, «відмучували» червону глину [3, с. 35].

Експерименти із місцевими глинами тривали: шукали нові рецепти формувальної маси, полив, з'ясовували їхню придатність у виготовленні тих чи інших виробів. Навчання учнів, як і раніше, відводили другорядну роль. Налагодженню дружніх зв'язків із місцевими кустарями сприяло те, що з липня 1898 року майстерня здійснювала продаж та надавала в кредит необхідні для «осучасненого» гончарного виробництва обладнання й матеріали; сприяла збуту виробів опішнянських гончарів і забезпечувала їх замовленнями [2, с. 31-32].

У виконанні замовлень брали участь як кустарі, так і учні. Проте комерційна діяльність не розв'язувала фінансових проблем майстерні, тому її керівництво припинило виплату грошової допомоги учням, а це, своєю чергою, спричинило їхню плінність. За найкоротший термін вони прагнули опанувати мінімумом виробничих прийомів та залишали майстерню. 1896 року через навчання в земській майстерні пройшло 30 чоловік [6]. 1897 року в ній рахувалося всього два чоловіки, 1898 року – від чотирьох до шести [18, с. 31], а 1899 року в майстерні навчалось дев'ять учнів і працювало два робітники. Така кількість була зумовлена виготовленням кахель на замовлення [30, с. 403].

Завдяки вказаним заходам чітко окреслився суто комерційний характер гончарної майстерні в Опішному, тим часом популярність і фінансові потужності МХПШ зростали. У 1898 році Зіньківське повітове земство асигнувало 50 руб. на відрядження дорослих гончарів до цієї школи [1, с. 67]. Для виконання замовлень, які отримувала Опішнянська земська гончарна майстерня, було розширено її технічні потужності: збудовано муфель і піч для приготування полив, встановлено 15 нових гончарних кругів, розпочато ремонт старого приміщення [3, с. 36-37].

Однак однобокості діяльності Опішнянської майстерні, неправильний вибір характеру демонстрованої продукції показали неспроможність майстерні суттєво вплинути на місцеве гончарство [13, с. 126]. У грудні 1899 року відбулося засідання губернських земських зборів, на якому було прийнято рішення про закриття майстерні [3, с. 37]. Причиною такого кроку стала збитковість майстерні та відсутність її функціонування як гончарного навчального закладу [22, с. 16]. Витрати на утримання майстерні в 1899 році становили 4678 руб. 15 коп. Також майстерня мала 11454 руб. 22 коп. боргів. Їй були винні 371 руб. 58 коп. Усе майно майстерні на 1 січня 1900 року оцінювалося в 14254 руб. 83 коп. [3, с. 38]. Діяльність розмелювального відділення теж не виправдала затрачених на нього коштів, бо кустарі віддавали перевагу матеріалам із крамниці, де вони були дешевшими, більшість матеріалів відпускалася гончарям у борг [21, с. 56]. Згідно з доповіддю ревізійної комісії (1899 року), Опішнянська земська гончарна

навчальна майстерня не мала ніяких ознак навчального закладу, бо учнів у ній фактично не було. Кустарі відвідували гончарню менше – з навчальною метою, бо вдома вони виготовляли переважно гончарний посуд, а в майстерні давали поради з виробництва в основному фаянсових речей, більше – з метою заробити на виготовленні замовлень. Тож земська гончарна майстерня швидше нагадувала завод, аніж гончарний навчальний заклад [21, с. 58].

Місцеві кустарі з цікавістю ставилися до діяльності навчальної майстерні, спостерігаючи за технологічними новинками, дослухаючись до вказівок майстрів. Дехто з них почав виготовляти кахлі, труби, шамотну цеглу [18, с. 31]. Багато гончарів купували в майстерні мелений пісок, глину, формувальну масу, сурик, свинець тощо; брали зразки нових форм гончарних виробів. Були гончарі, які навчилися в земській майстерні формувати глиняні вироби в гіпсових формах. Деякі запрошували майстрів із майстерні оглянути їхні вироби вдома, дати поради щодо їхнього поліпшення [28, с. 41].

Оскільки навчальна діяльність майстерні мали другорядний характер, учнів було дуже мало, а тих, хто закінчив курс навчання, – ще менше. Відомості про випускників Опішнянської зразкової гончарної навчальної майстерні мізерні й розпорошені. Відомо, що із шести випускників 1898 року двоє працювали на порцеляновій фабриці в Москві, четверо залишилися в місцевих кустарних майстернях [18, с. 33]. Підготовку в земській майстерні отримали відомі опішнянські гончарі І. Гладиревський, Ф. Чирвенко, Ю. Різник, В. Поросний та інші. Їхні роботи та вироби учнів Опішнянської зразкової гончарної майстерні були широко представлені на Всесвітній виставці у Парижі (1900 рік) [22, с. 16-17]. Саме ці майстри отримували численні винагороди на різного рівня виставках [26, с. 44-46; 9, с. 117; 5, с. 160].

Щодо подальшої діяльності гончарної навчальної майстерні ревізійною комісією було прийнято рішення: «Опішнянську майстерню зі всім інвентарем передати на загальних підставах у відання Зіньківського повітового земства; на випадок відмови останнього, майстерню закрити, а весь інвентар її передати іншому повітовому земству, яке побажало б відкрити в себе гончарну майстерню» [1, с. 60; 31, с. 48-49]. Ураховуючи висновки ревізійної комісії, губернські збори постановили: 1) надати Зіньківському повітовому земству субсидію на утримання Опішнянської майстерні; 2) питання включення для кошторису 7918 руб. 65 коп. на покриття витрат, здійснених із оборотного капіталу на дану майстерню, було відкладено до ліквідації майстерні [1, с. 60]. Зіньківське земство могло отримати і заплановані для майстерні губернським земством 2500 руб. на 1900 рік, бо такі кошти до повітового бюджету не було закладено [21, с. 216-217]. Зауважимо, що таке рішення було прийняте після тривалих дебатів, під час яких голоси розділилися: одні вважали, що заклад не виправдав сподівань і його потрібно ліквідувати, інші були схильними до того, що майстерня мала існувати, доки не досягне поставленої мети, необхідно лише усунути причини інертності. На думку земських діячів, таких причин було кілька й основною помилкою було призначення на посаду завідувача не фахівця з гончарного виробництва, а археолога, який захопився хімічними експериментами, «зробив багато давно відкритих відкриттів, але толку не було ніякого» [21, с. 57].

Доленосні для Опішнянської земської гончарної навчальної майстерні земські збори 1899 року проходили бурхливо: одні учасники закликали здешевити

поширювані для гончарного виробництва матеріали; інші – пропонували зачекати, оскільки сподівалися на позитивний вплив з боку МХПШ на діяльність навчального закладу в Опішному; треті, навпаки, сумнівалися в результативності такого підпорядкування, адже сама школа мала промислово-заводський характер; а четверті, окрім забезпечення місцевих кустарів додатковими заробітками, вбачали позитив у тому, що їх залучали і привчали до виготовлення глиняних виробів, якість яких була кращою за відповідні англійські товари.

Зіньківське земство, яке було найбільш бідним і найоподаткованішим в губернії, не хотіло брати на своє утримання майстерню, «об яку губернське земство зламало ногу» [21, с. 61-62]. Рішення було проголосоване не на користь майстерні. На цей рахунок існувало кілька думок. Зіньківське повітове земство було переконане, що закриття Опішнянської майстерні відбулося «виключно через те, що земство не мало керівної ідеї, не знало, як спрямувати справу, в якій формі виявити свою допомогу» [16, с. 81]. Дослідник гончарного промислу, професор О. Соколов уважав, що майстерня закрита «...із незовсім зрозумілих причин, основним чином, очевидно, внаслідок недовірливого ставлення земства до нової справи» [25, с. 51]. Насправді, одними з основних недоліків у діяльності більшості гончарних навчальних майстерень України була відсутність керівника, всебічно знайомого із гончарним виробництвом і здатного здійснювати самостійне керівництво навчальною діяльністю, хибні пріоритети у діяльності. Майстерню в Опішному було закрито через відсутність досвідченого, вмілого технолога, який зумів би організувати її навчальну діяльність і пристосував би свої знання до місцевих умов [27, с. 26]. Помилковим було й пропагування виготовлення виробів, невластивих народному гончарству: «Заповзявшись покращенням кустарного гончарства... не варто захоплюватися невиконуваними пропозиціями, а обмежитися межами можливого... ні фаянсовий, ні тим більше порцеляновий посуд не можуть бути предметом кустарного виробництва, тому що не по коштах кустарів» [26, с. 52]. Хоча в Опішному вже були гончарі, які влаштували свої майстерні по-новому і випускали «оновлені» глиняні речі, а для бажаючих відкрити такі майстерні пропонувалося надання промислових кредитів, все-таки їхня частка у загалі гончарів була мізерною. Більшість майстрів залишалась осторонь від удосконалень, які популяризувала гончарна майстерня й продовжували виготовляти звичний для них посуд у традиційній обстановці.

Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня була першим на території Лівобережної України земським гончарним навчальним закладом, метою якого була допомога гончарям, поліпшення технічної сторони їхнього виробництва, підняття художності глиняних виробів, сприяння розширенню асортименту гончарської продукції. У земській гончарні успішно було проведено численні дослідження місцевих і привізних глин, винайдено рецепти ангобів, полив та склад фаянсової маси, здійснювалося постачання гончарів необхідною сировиною, проте Полтавське губернське земство припустилося помилки, орієнтуючи гончарів на виготовлення фаянсових виробів, оскільки в умовах кустарного промислу організувати таке виробництво було неможливо. Не ставши гончарним навчальним закладом, майстерня набула ознак промислового підприємства, яке було далеким від потреб гончарів. Але навіть за п'ять років своєї діяльності Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня спонукала частину опішнянських майстрів запровадити в своєму домашньому виробництві

деякі технологічні нововведення, які суттєво вплинули на якість та асортиментний склад їхньої глиняної продукції. Саме в цей період зусиллями Полтавського губернського земства в опішнянське гончарство було закладено основи для формування нового художнього стилю в оздобленні глиняних виробів [22, с. 31].

Список використаних джерел

1. Главные экономические мероприятия Полтавского земства в 1898 и 1899 гг. в связи с экономической его деятельностью за все время существования земства // Статистический ежегодник Полтавского Губернского Земства. – Полтава: Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1901. – Год пятый. – С. 11-70.
2. Гончарная мастерская в м. Опoшне // Отчёт о деятельности Полтавской Губернской Земской Управы за 1898 год. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1899. – Вып.1. – С. 31-33.
3. Гончарная мастерская в м. Опoшне // Отчёт о деятельности Полтавской Губернской Земской Управы за 1899 год. – Полтава: Типо-литография Л. Т. Фришберга, 1900. – С. 34-38.
4. Гончарная мастерская Полтавского губернского земства в м. Опoшне Зеньковского уезда // Образцовые мастерские Полтавского губернского земства / Приложение к отчёту Полтавской Губернской Земской Управы за 1895 год. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1896. – С. 31-50.
5. Доклад об улучшении гончарного производства в селе Макаровом Яре // Журналы и доклады Славяносербского Уездного Земского Собрания 45-й очередной сессии 1910 года и экстренных заседаний 10 февраля и 20 мая 1910 года с приложениями. – Луганск: Типография С.М. Гаммерштейн, 1911. – С. 160-163.
6. Доклад ревизионной комиссии 1897 года Полтавскому Губернскому Земскому Собранию XXXIII-го очередного созыва. – Полтава: Типо-литография И. А. Дохмана, 1897. – С. 51.
7. Ежегодник Полтавского Губернского Земства на 1895 год. – Полтава: Типо-литография И. А. Дохмана, 1895. – 187, 81 с.
8. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1897 год. – Полтава: Типо-литография И. А. Дохмана, 1897. – 176 с.
9. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И. А. Зарецкий. – Полтава: Типография Л. Фришберга, Издание Полтавского губернского земства, 1894. – 126, XXIII, VI с.
10. Клименко О. Народна кераміка Опішні (до проблеми традицій та інновацій в народних художніх промислах): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства / О. Клименко. – К., 1995. – 189 с. // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп. 2. – Од. зб. 36.
11. Кустари и ремесленники Полтавской губернии. Цифровые данные по уездам и волостям губернии. Полтава: Типо-литогр. Л. Фришберга, 1913. – 286 с.
12. Лащук Ю. П. Українська народна кераміка XIX–XX ст.: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства. (Машинопис) / Ю. П. Лащук. – Львів, 1971. – 625 с. // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1-2. – Од.зб.16/І. – 625 с.

13. Лысенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. Роменский, Лохвицкий и Прилуцкий уезды / С. И. Лысенко. – Одесса: Славянская типография Н.Хрисогелос, 1900. – Выпуск 2-й. – Часть 1. – С. 126.
14. Морачевский В. В. Промыслы и занятия населения / В. В. Морачевский // Россия. Полное географическое описание нашего отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В. П. Семёнова. – СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1903. – Т. VII. – С. 127-217.
15. О постройке земского дома // Доклад Управы за 1904 год Земскому собранию XL очередного созыва. – Полтава: Электр. типо-литогр. торг. дома «Л.Фришберг», 1904. – 30 с.
16. Об участии Зеньковского земства во Всероссийской кустарно-промышленной выставке // Зеньковскому Уездному Земскому Собранию Уездной Земской Управы доклады. – Зеньков: Типография Г. Н. Подземского, 1900. – Выпуск второй. – С. 81.
17. Образцовые мастерские Полтавского губернского земства: Приложение к отчёту Полтавской губернской земской управы за 1895 год. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1896. – С. 31-50.
18. Отчёт Полтавской губернской земской управы за 1898 год. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1899. – Вып. 1. – 202 с.
19. Отчёт Полтавской губернской земской управы за 1914 год. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1915. – Вып. первый. – 22 с.
20. Очерк деятельности Полтавской губернской земской управы в 1894 г. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1895. – 78 с.
21. Полтавское Губернское Земское Собрание XXXV-го очередного созыва (9-18 декабря) 1899 года. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1900. – 423 с.
22. Пошивайло О. М. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть / О. М. Пошивайло. Опішня: видання Музею гончарства в Опішні, 1989. – 62 с.
23. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / О. М. Пошивайло. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
24. Содействие кустарной промышленности // Ежегодник Полтавского губернского земства на 1897 г. – Полтава: Типо-литография И. А. Дохмана, 1897. – С. 119-121.
25. Соколов А. М. Гончарные кустарные учебные заведения. (Отчёт 1900-1901 гг.) / А. М. Соколов // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – Т. VII. – С. 51-68.
26. Солонина П. Гончарная мастерская Полтавского земства (Отчёт по командировке) / П. Солонина // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской Губернской Земской управы, 1895. – №10, 11, 12. – С. 34-53.
27. Украинское народное искусство. Серия VI. Гончарные изделия. Типы украинской посуды. – Полтава: Издание кустарного склада Полтавского губернского земства, 1913. – Вып. 1-й. – 28 с.

28. Учебная гончарная мастерская в м.Опошне Зеньковского уезда // Отчёт Полтавской губернской земской управы за 1896 г. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1897. – Вып.1. – С. 36-41.
29. Шмагало Р. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – ХХ ст.: структурування, методологія, художні позиції / Р. Шмагало. – Львів: Українські технології, 2005. – 528 с., 742 іл.
30. Щербань О. Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня Полтавського губернського земства (1894–1899) / О. Щербань // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2008 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – Вип.IV. – Кн.1. – С. 390-413.
31. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Приложение к журналу «Хуторянин». – Полтава: Типо-литография М. Л. Старожицкого, 1901. – №1. – 64 с.

Л. Н. Овчаренко

ОПОШНЯНСКАЯ ОБРАЗЦОВАЯ ГОНЧАРНАЯ УЧЕБНАЯ МАСТЕРСКАЯ В 1894–1899 ГОДАХ

Выяснены обстоятельства, которые предшествовали основанию в Опошне первой в Левобережной Украине образцовой гончарной учебной мастерской. Определены основные задачи и направления деятельности учебного заведения. Установлено, что мастерской были проведены успешные исследования глины и многочисленные эксперименты по поиску новых рецептов для приготовления ангобов, полив, формовочной массы. В числе причин закрытия гончарной мастерской названы преимущество производственной функции над учебной, чрезмерное увлечение экспериментальной деятельностью, внедрение производства несвойственной для кустарного производства фаянсовой посуды, отсутствие профессионального руководителя, способного объединить свои знания и предлагаемые нововведения с учебным процессом и местными условиями гончарного производства. Сделаны выводы о том, что гончарная мастерская побудила мастеров ввести в своем домашнем производстве некоторые технологические новшества, существенно повлияла на качество и ассортиментный состав их глиняной продукции, заложила в опошнянское гончарство основы для формирования нового художественного стиля в отделке глиняных изделий.

Ключевые слова: *Опошнянская образцовая гончарная учебная мастерская, гончар, гончарство, Полтавское губернское земство, ученики, глина, ангобы, полива, Иван Зарецкий*

L. N. Ovcharenko

OPISHNYA EXEMPLARY POTTERY EDUCATIONAL WORKSHOP IN 1894-1899

The reasons that contributed to foundation in Opishnya of Poltava Province the first exemplary pottery educational workshop in Left-Bank Ukraine have been studied according to printed editions of the late 19th – early 20th centuries. It is noticed that pottery of Opishnya handicraftsmen was special due to its variety, artistic and technical characteristic on a general basis. The basic tasks of educational establishment have been determined. The main directions of its activity have been analyzed. The influence of Province Zemstvo on choosing priority ways of workshop developing has been studied. Information about teachers and students of workshop has been given. It has been figured out that educational workshop studied local clays and made numerous experiments in the first years of its activity. These experiments resulted in inventing new recipes for

preparing engobes, transparent and coloured watering, and composition of forming mass for making quality fire- bricks and glazed pottery. Some researches prove that the pottery educational workshop cooperated with independent Opishnya potters. It has been found out why the other masters rejected the innovations popularized by the educational establishment. The role of Myrhorod Artistic and Industrial School Named after Mykola Gogol in the transformation of exemplary pottery educational workshop into the School subdivision that made the orders has been considered. Some reasons of closing pottery workshop were: advantage of production above studying, great passion of experimental activity, input production of glazed earthenware unusual for handmade production, and absence of professional guidance that could combine the knowledge and offered innovations with educational process and local conditions of pottery production. Conclusions about effectiveness of initiatives suggested by the pottery educational establishment have been made. This activity inspired some Opishnya handicraftsmen to use in their home production some technological innovations that substantially influenced the quality and assortment of their clay products. It helped to form a new artistic style in decoration of clay wares.

Keywords: *Opishnya exemplary pottery educational workshop, potter, pottery educational workshop, pottery, Poltava Province Zemstvo, pupils, clay, engobe, Ivan Zaretskiy.*

Надійшла до редакції 12 січня 2015 року

* * *

УДК 271.2:005.742(477):[37.091.5:347.924]»17/18»

Л. Ю. Посохова

ПРОВИНА ТА ПОКАРАННЯ: ВИХОВНІ ПРАКТИКИ В ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМАХ УКРАЇНИ (XVIII – ПОЧАТОК XIX СТОЛІТТЯ)

У статті досліджуються виховні практики, які були характерними для православних колегіумів України у XVIII – на початку XIX століття. Акцент зроблено на вивченні покарань, що застосовували до учнів, співвіднесення їх з традиціями європейської гуманістичної школи. В сучасній науковій літературі відсутній аналіз прийомів виховання, які використовували в Києво-Могилянській академії та православних колегіумах. Реконструкція виховних практик здійснюється в статті на підставі дослідження знайденої автором ділової документації колегіумів (нормативної, розпорядчої й звітної) та джерел особового походження. Зроблено висновок про те, що методи виховання, прийняті у православних колегіумах України у XVIII – на початку XIX століття, спиралися як на усталені традиції релігійно-церковного виховання, так і на певні новації, притаманні ранньомодерній добі. У статті показано, що у цих навчальних закладах відбувалася активна творча адаптація здобутків системи виховання європейської гуманістичної школи та пристосування її методів до місцевих умов.

Ключові слова: *методи виховання, православні колегіуми, історія освіти, гуманістична школа, єзуїтські колегіуми, фізичні покарання, ранньомодерна доба, релігійне виховання.*

У XIX столітті українські письменники створили яскраві літературні образи семінаристів-бурсаків. Це Неон із повісті «Бурсак» В. Наріжного, Хома Брут із повісті «Вій» М. Гоголя. Після доброзичливих типажів великий резонанс серед читаючої публіки Російської імперії викликали герої та ситуації, описані

М. Пом'яловським у повісті «Нариси бурси». Чимало людей десятки років уявляли атмосферу російських семінарій, а докупи з ними й православних колегіумів України (Чернігівського, Харківського, Переяславського), спираючись виключно на ці нариси. Наприкінці XIX століття деякі історики активно виступали проти оцінок Пом'яловського, наголошуючи, що письменник підніс до типових образів окремі явища бурсацького життя [24, с. 3]. Однак реконструкція виховних практик і передовсім методів покарання й сьогодні залишається складною проблемою для дослідників. Брак джерел підштовхує науковців писати не про конкретні засоби виховання, які застосовувалися в навчальних закладах, а про педагогічні погляди, освітні ідеї певних видатних осіб. Такі підходи призводять до того, що на тлі «передових педагогічних ідей» виховні практики колегіумів оголошуються «архаїчними», «жахливими», «протиприродними». Достатньо звернутися до робіт, присвячених педагогічним поглядам Г. Сковороди, у яких згадується діяльність у Переяславському та Харківському колегіумах. У більшості праць XX століття можна прочитати, що Сковорода, «як гуманіст, рішуче відходить від тогочасної педагогічної практики» [26, с. 109], він піднявся проти того, аби «школа перетворювалася на дитячу в'язницю» [21, с. 126, 127]. Висновки, котрі зустрічаються у сучасних наукових розвідках, мало відрізняються від тих, які зроблені радянськими педагогами. Приміром, в одному з підручників з історії педагогіки України йдеться про те, що викладена у працях Сковороди «концепція моралі принципово розходилася з церковними догматами», тому його звільнили від викладання в Харківському колегіумі [2, с. 127]. Водночас сучасній науковій літературі, разом із нищівною критикою прийомів виховання, які застосовували в Києво-Могилянській академії та православних колегіумах, трапляються варіанти й відвертої глорифікації.

Метою цієї розвідки є дослідження виховних практик, які були характерними для православних колегіумів України XVIII століття із зосередженням уваги на покараннях, які використовувалися щодо учнів. Попри складнощі з пошуком джерел, нам удалося віднайти певну кількість діловодної документації колегіумів (нормативної, розпорядчої та звітної), джерел особового походження, спираючись на які можна реконструювати ці практики.

Виховання у православних колегіумах являло собою комплекс принципів, підходів та методів, основою якого були традиції релігійно-морального виховання, які склалися впродовж багатьох століть [25]. Спорідненість православних колегіумів України XVIII століття з типом гуманістичної школи означала, що в їхній основі, так само як і в тогочасних єзуїтських колегіумах чи протестантських гімназіях, був принцип поєднання гуманітарно-філологічної освіти із релігійно-моральним вихованням. В європейській гуманістичній школі метою навчання було формування благочестя, а теоретичним підґрунтям виступав принцип *pietas litterata*, виховним ідеалом якого були знання латини, побожність та вміння поводити себе належно [40, с. 44].

Києво-Могилянська академія і православні колегіуми з досвіду єзуїтської педагогіки запозичили продуману й розгалужену систему заохочень та покарань учнів. Однак у XIX столітті дослідники лише у загальних рисах описали систему покарань, нерідко свідомо намагались уникати цих аспектів. Приміром, у розвідці М. Лінчевського описанню покарань відведено дві сторінки [20, с. 586–587]. Проте повноцінний аналіз виховного процесу неможливий без ретельного

розгляду як системи заохочень, так і системи покарань. Сьогодні можна побачити наслідки ігнорування вивчення практик покарання в тому, що дослідники не звертають уваги на загальноприйняті у XVIII столітті педагогічні уявлення про необхідність та користь певних видів фізичного впливу на дитину.

Тілесні покарання, які застосовувалися в Києво-Могилянській академії та православних колегіумах, були поширеними в єзуїтських колегіумах, інших гуманістичних школах, домашньому вихованні. Покарання в єзуїтських школах були різними: виконання додаткових класних завдань, триваліші молитви, тілесні покарання [40, с. 79]. До порушників використовували різки та інше (били лінійкою по руках, ставили на коліна). Різки зазвичай застосовували тільки для учнів молодших класів. Така практика існувала й у Києво-Могилянській академії й колегіумах. Деякі покарання, які сучасна людина сприймає як жахливі, у XVIII столітті відповідали системі тогочасного виховання, для якої шмагання різками було звичним, часто вживаним покаранням [5, с. 750; 19, с. 433].

У Переяславському колегіумі покарання різками виконували найгірші за успіхами учні, яких називали «сікарями»; за тяжкі провини шмагали двоє хлопців, під дзвін колегіумського дзвону [19, с. 433]. Шмагали нерідко до крові, що називалося загальновідомим тоді визначенням «березова каша». За спогадами колишніх учнів колегіумів, така езекуція призначалася лише за надзвичайні вчинки: крадіжку, пияцтво, буйство [14, с. 98]. Подібна практика існувала і в Чернігівському колегіумі [31, с. 713]. Серед покарань, які застосовували у колегіумах, згадуються «палі» (удари лінійкою по руках), поклони, стояння на колінах (іноді на гречці). При цьому необхідно враховувати, що удари «палями», деякі інші покарання, використовували як певний ритуал, укорінений у колегіумах (особливо для тих, хто тільки вступив до закладу). В автобіографічній повісті «Бурсак» В. Наріжний показав це на прикладі головного героя Неона, якого покарали «палями» у перший же день занять у Переяславському колегіумі. Пояснення цієї несправедливості надав досвідчений учень, розказавши, що в колегіумі так привчають до покірливості та терпіння, й порадив Неону трошки потерпіти, запевнивши, що, коли той буде добре вчитися, кривди швидко закінчатся [22, с. 12]. Переживання літературного героя перегукуються із спогадами історика М. Каченовського, який учився в Харківському колегіумі. Він згадував відому з історії всіх колегіумів традицію шмагати всіх без винятку учнів щосуботи. Ця акція була більше традицією, аніж безглуздою розправою, адже для старанних учнів вона означала «одну лишь формальність поднимання и опускання розги» [13, с. 260].

За згадками колишніх вихованців Чернігівського колегіуму, в класі інфіми в кутку біля печі стояли березові різки й сидів учень, який за наказом учителя шмагав різкою [15, с. 189]. Різки застосовували залежно від оцінок, які учні отримували від аудиторів за виконані завдання. За погані наслідки вчитель спочатку декілька разів висловлював догану, а езекуція назначалася тоді, коли школяр не виправляв оцінку. В спогадах неодноразово підкреслювалося, що покарання різками використовували лише до класу поетики [15, с. 192].

У всіх колегіумах загальноприйнятою була практика застосування різок до учнів-утікачів. Більшість їх була учнями молодшого віку, а втеча вважалася серйозним вчинком. Резолюції про те, щоб утікача повернули до колегіуму та відшмагали, припадали на XVIII століття [39, арк. 1]. В указі переяславського

єпископа Йова Базилевича йшлося про те, що за першу втечу учня мають карати різками, якщо це трапиться вдруге, карати у шкільних сінях, за третю – «при соборании всех учеников публично перед школами» [35, арк. 27].

Джерела свідчать, що викладачі намагалися обмежити покарання різками тому, що, окрім фізичних, вони завдавали моральних страждань. Примітне листування між префектом Чернігівського колегіуму С. Новопольським і префектом Києво-Могилянської академії Г. Кониським щодо учня колегіуму П. Мінца (1749 рік). Учень увів в оману керівництво академії, адже, не довчившись у класах поетики та риторики колегіуму, пішов до класу філософії в академії. Виявивши неправду, Г. Кониський покарав учня, але, як він написав, «по увещании наказал его довольно розгами приватно, а не публично, ...чтобы публичная конфузия не могла быть ему препятствием к науке, ежели схочет наперед где обучатись» [1, с. 400-407].

Дослідники історії освіти та педагогіки Російської імперії XVIII століття, описуючи жорстокі покарання, називали «пересічні» розправи у деяких духовних семінаріях, як-от: саджання на ланцюг, биття батогами, кішками тощо [6, с. 126]. Саме тому на навчання в семінарії дивилися як на військову службу або місце катування [7, с. 28]. Однак подібні кари не згадують у джерелах, які стосуються православних колегіумів.

Щоб визначити ступінь поширеності покарання різками в навчальних закладах Російської імперії у XVIII столітті, зазначимо, що вони застосовувалися до учнів Петербурзької академічної гімназії та студентів академічного Петербурзького університету [33, с. 28; 34, с. 36, 38]. Є свідчення, що учнів Московської академії за тяжкі провини карали не тільки різками, а й ударами палиць по спині, саджали на ланцюг [29, с. 407].

Відомо, що до студентів вищих класів колегіумів (філософського та богословського) покарання різками не застосовували. Хоча чернігівський єпископ В. Садковський тільки в 1803 році заборонив тілесні покарання для учнів старших класів [31, с. 713], вочевидь, таких поглядів дотримувалися і раніше. А. Лебедев навів указ белгородського єпископа П. Смеліча 1738 року до Белгородської слов'яно-латинської школи, в якому містилася вимога «детей жестоко ни за что не наказывать» [17, с. 57]. Подібні укази у цей час надходили й до Харківського колегіуму. Джерела свідчать, що наприкінці XVIII століття у Переяславському колегіумі за ректора Й. Козачківського, зятого противника покарання різками, це траплялося лише у крайніх випадках (і не більше п'яти-десяти ударів) [12, арк. 4]. Наприкінці XVIII століття й у Харківському колегіумі різки застосовували тільки в надзвичайних ситуаціях [30, с. 655]. У спогадах вихованців така поблажливість до учнів навіть критикувалася. Є. Тимківський писав, що у Переяславському колегіумі недостатньо суворий нагляд за вихованцями приводив до того, що у деяких виявлялась «излишняя преданность Бахусу» [32, с. 77].

Для дослідження виховних практик важливо не тільки аналізувати наявні інструкції чи накази, але й виявляти факти їх порушень, вивчати реакцію керівництва на недотримання вимог, жорстоке поведіння з учнями (неправомірне застосування різок тощо). Є чимало фактів, які свідчать, що за подібні порушення педагоги не тільки отримували догану, але й звільнялися з посади. У 1802 році чернігівський єпископ В. Садковський в указі ректору семінарії вимагав не наказувати «тілесно» учнів богословського класу, особливо

за незначні вчинки. В наступному році ректора було звільнено з посади саме за порушення цього указу [11, с. 728].

В інструкції інспекторам Харківського колегіуму (1796 рік) зазначалося, що необхідно виправляти учнів не стільки покаранням, скільки напученням, а карати вельми помірно, «учеников никогда не бить по щекам, за волосы не рвать, не бить по спине, не штрикать ничем в глаза, в зубы и в груди, также по рукам палкою или толстою палею так, чтобы паля от удара разбилась, как то делают запальчивые» [цит. за: 18, с. 82]. Випадки побиття інспекторами підопічних ставали предметом докладного розгляду. Наприклад, у листопаді 1793 року у Харківському колегіумі обговорювався випадок побиття інспектором М. Максимовичем учня П. Волошинова. Після пояснень Максимовича (він указав на запальність свого характеру) колегіумське правління вирішило врахувати, що інспектор був недосвідчений і залишило його при учнях за умови, якщо подібне повториться, той сплатить штраф. Покаранням було визначено 50 поклонів перед іконою Богоматері в монастирській церкві, наказано переписати правила для інспекторів на своєму папері для себе й для інших інспекторів [39, арк. 1 зв.]. Цікаво, що учням Волошинова веліли ставитися до нього так само, як і раніше, аби не було ворожнечі.

Текст інструкції (1796 рік) дає можливість стверджувати, що інспекторів намагалися стримати не тільки від тілесних покарань, але й від моральних принижень учнів. Заборонялося примушувати школярів знімати з інспекторів чоботи та чистити їх (тобто використовувати вихованців як слуг), давати прізвиська, лаяти їх недобропристойно («не называть каналаями, бестіями, сукиными сынами и другими язвительными словами») [цит. за: 18, с. 83].

Джерела свідчать про те, що вчителів звільняли з посад не тільки за тілесні покарання, а й за погане ставлення та приниження учнів. І. Крамаренко згадував про вчителя граматичного класу Переяславського колегіуму С. Андрущенко, який ображав учнів уїдливіми словами («пень, колода, чурбан, чемодан»), або міг сказати таке: «эх ты, грязный бурсачище! Тебе бы только копысткой мешать галушки в котле бурсацком» [14, с. 97, 98]. Після скарг учнів учителя звільнили. Привертає увагу формулювання скарги сеньйора чернігівської бурси Ф. Григоровича на вчителя граматичного класу К. Осокова (направлена ректору 12 червня 1798 року). Григорович писав, що вчитель назвав його «дураком, ничего не смыслящим», але обурення викликало те, що це відбувалося у присутності учнів, отже, йому було завдано «крайнее посрамление» [10, арк. 256]. Примітно, що такі нарікання стосувалися завжди вчителів нижчих граматичних класів. Вочевидь, осіб, які виявляли якості, несумісні з учительською посадою, керівництво звільняло, тому ми не зустрічаємо їх серед викладачів вищих класів.

У спогадах колишніх учнів неодноразово згадувалися професори, які були противниками фізичних покарань. Так, про викладача Переяславського колегіуму Й. Козачківського згадували, що він рідко застосовував різки, завжди намагався впливати на учнів різними словесними повчаннями [12, арк. 4-5].

Оскільки у колегіумах не було чітко визначено, які покарання призначалися за певні порушення, їх використовували по-різному. Скажімо, на «чорну роботу» було відправлено учня за втечу з колегіуму [38]. Те саме архієрей С. Лебединський призначив студенту філософського класу Переяславського колегіуму, який прийшов просити вільного священицького місця «во французском

жилете, а равно с таковою же палкою» [27, с. 775]. Відомі випадки, коли учнів старших класів штрафували за певні вчинки. Ця міра впливу, наприклад, була передбачена інструкцією С. Лебединського (1801 рік) для студентів філософського класу Переяславського колегіуму [28, с. 84].

Із спогадів І. Крамаренка відомо про існування карцеру в Переяславському колегіумі, куди за тяжкі провини саджали на декілька діб на хліб та воду [14, с. 98]. Однак у разі скоєння учнем деяких серйозних учинків (крадіжка, підробка документів) покарання здійснювали державні органи влади. Коли в 1802 році учень синтаксичного класу Харківського колегіуму П. Котляревський украв гроші у ченця Іустина, палата карного суду губернського правління ухвалила рішення віддати винного в солдати [8, арк. 8].

У православних колегіумах дуже рідко застосовували таку крайню міру покарання, як відрахування. Для дітей духовенства це означало виключення зі свого стану й віднесення до податкового. У таких випадках зазвичай приймалися два рішення: про відрахування й передачу учня до відомства військового начальства [27, с. 774-775]. Тому, навіть коли вчинки були серйозними, керівництво колегіумів намагалось знайти їм пояснення чи виправдання. Наприклад, коли чотирьох учнів риторики Харківського колегіуму було зупинено на міській заставі за те, що вони намагалися пронести у місто чверть горілки, їм загрожувало виключення з колегіуму. Однак єпископ Х. Сулима заступився за учнів, випросив у губернатора помилування, мотивуючи його тим, що студенти вчинили це не через зіпсованість характерів чи прихильність до пияцтва (викладачі характеризували їх позитивно), а через юний вік та необережність. Учні було покарано різкими й узятю підписку, що у подальшому вони такого не чинитимуть [16, с. 167-168]. Навіть коли йшлося про пропуски занять, спроби вплинути на порушника тривали декілька місяців, лише потім його відраховували [9, арк. 1-19].

Вид покарання певною мірою залежав від соціального статусу учня. Шляхетських синів, які навчалися в колегіумах за власним бажанням, викладачі намагалися наставляти передовсім напученнями та вмовляннями. Збереглося декілька листів учителів православних колегіумів до учнів із проханнями змінити негідне життя, почати вчитися й поводити себе порядно. У літературі неодноразово згадувалося листування Г. Сковороди зі своїми учнями, з якими він спілкувався, як із друзями, надавав поради [23, с. 199]. Адресати філософа були старанними і талановитими. Зовсім інші проблеми стояли перед викладачами, які писали до юнаків, котрі постійно відзначалися недостойними вчинками. Такі листи не менш цікаві, оскільки в них відбилися методи впливу на «важких» у педагогічному розумінні учнів. Подібних пам'яток збереглося вкрай мало, але саме вони надають можливість виявити педагогічні погляди пересічних викладачів православних колегіумів XVIII століття. Звертаємо увагу на те, що листи до учнів писали не тільки викладачі, але й очільники колегіумів (можна припустити, що передовсім до учнів із знатних родин). Так, у лютому 1764 року ректор Харківського колегіуму Й. Базилевич написав лист до учня С. Шабельського (представника відомої на Слобожанщині дворянської родини). Лист був написаний латиною (опублікований А. Лебедевим [18, с. 91-92], а також А. Войтковим у перекладі російською). У перших же рядках ректор рекомендував учневі «благочестіє, страх Божій і прилежаніє к наукам». Й. Базилевич закидав

Симеону, що той постійно буває у товаристві недостойних людей, «призрев науки, к изучению которых сюда послан» [4, с. 324]. Учитель показав свою обізнаність щодо вчинків студента, що його житло стало місцем збору шахраїв та гультьяїв. Ректор писав, що, якщо учень не зміниться, він буде «безславно удален и от студенческого братства, и от моей науки» [4, с. 324]. І все-таки загальна тональність листа була ближчою до піклування та турботи, що підкреслив і підпис: «от души тебе благожелающий».

Дослідження методів виховання учнів не може бути повним без розгляду виховних прийомів, які застосовували до учнів, котрі проживали в бурсі. Для православних колегіумів XVIII століття було характерним те, що в бурсах проживало невелике число осіб щодо загалу учнів. М. Петров (полемізуючи з Пом'яловським) назвав це важливим фактором, який впливав на внутрішнє життя семінарій, оскільки проживання на «вільних квартирах» породжувало типи та побут, яких не було у «закритих» навчальних закладах [24, с. 3]. «Відкритість» колегіумів, вочевидь, впливала на педагогічні прийоми.

Організація бурси та самоорганізація учнів, їх почесні титули, взаємоконтроль, які там утвердилися, добре описано у повісті «Бурсак» [22, с. 4]. Із розповідей героїв Наріжного та з діловодної документації стає зрозумілою картина життя в бурсі, з її продуманою системою нагляду та підтримання порядку. Важливо відмітити, що у бурсі закріпилися практики застосування дисциплінарних стягнень, коли певні вчинки учнів розглядалися керівництвом колегіуму, а деякі покарання виносилися самими «сенаторами» (до речі, найбільшим злочином бурсаки вважали крадіжку).

Важливою пам'яткою, яка демонструє, що й наприкінці XVIII століття у православних колегіумах існували порядки, запозичені із подібної практики єзуїтських колегіумів, є «Учреждение о содержании бурсы» 1792 року, створене для бурси Чернігівського колегіуму [3, с. 152]. Дисциплінарним стягненням у інструкції приділялася традиційно велика увага. Зокрема, суперінтендант мав «штрафовать выговорами» інспекторів, які погано доглядали за своїми учнями, коли це не допомагало, він позбавляв їх кондицій. Як у інших подібних інструкціях, у документі називалися непристойні форми дозвілля, які наглядачі мали не допускати. Учням заборонялося ходити «по шинкам, трактирам, свадьбам и другим зазорным местам», «а бродящих удерживать и совсем бродяжничество запрещать и искоренять», стосовно нагляду за студентами старших класів було відзначено, «чтобы никто трубки не курил, в карты не играл и чтоб не было никакого шума» [3, с. 154].

Відомо декілька подібних інструкцій кінця XVIII століття. Так, у листі єпископа Ф. Мочульського керівництву Харківського колегіуму 28 вересня 1793 року наголошувалося, що нагляд за вихованцями має відбуватися з метою «отвращения безчиния и неблагопристойности» [36, арк. 45].

Отже, дослідження методів виховання, які були прийняті у православних колегіумах України XVIII століття, свідчить, що ці заклади спиралися як на усталені традиції релігійно-церковного виховання, так і здійснювали певні пошуки та модифікації, які стали притаманні ранньомодерній добі. Перші ознаки трансформацій засобів виховного впливу на учнів у православних колегіумах позначилися в середині XVIII століття, а особливо виявилися в останні десятиліття XVIII століття. Можна стверджувати, що у православних колегіумах

відбувалась активна творча адаптація здобутків системи виховання європейської гуманістичної школи й пристосування її методів до місцевих умов.

Список використаних джерел

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721-1795). Т. I (1721–1750 гг.); Ч. I. / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1904. – 464 с.
2. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: підручник / Л. В. Артемова. – К.: Либідь, 2006. – 424 с.
3. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии / М. Благовещенский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная (далі – ЧЕИ). – 1904. – № 4. – С. 143–158.
4. Войтков А.Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) / А.Н. Войтков // Труды Киевской духовной академии. – 1903. – №6. – С.320–332.
5. Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания её (1738 г.) до преобразования в 1817 г. / В. Демидовский // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная (далі – ПЕВ). – 1888. – № 20. – С. 735–776.
6. Демков М.И. История русской педагогики. Ч. 2. Новая русская педагогика / М. И. Демков. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. – 691 с.
7. Демков М. И. Очерки по истории русской педагогики / М.И. Демков. – М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1909. – 144 с.
8. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 40. – Оп. 2. – Спр. 571.
9. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 5. – Спр. 321.
10. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. – Казань: Тип. имп. ун-та, 1881. – 806 с.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. I. – Спр. 47216 (2 зошит).
13. Каченовский В.М. Михаил Трофимович Каченовский / В.М. Каченовский // Библиографические записки. – 1892. – № 4. – С. 259–269.
14. Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия / И. Крамаренко // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 89–102.
15. Кулжинский И.Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста / И. Г. Кулжинский // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 187–196.
16. Лашенков Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский / Н. Лашенков // Харьковский сборник. – 1893. – Вып. 7. – С. 121–262.
17. Лебедев А.С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности / А. С. Лебедев. – Харьков: Печатное дело, 1902. – 286 с.
18. Лебедев А.С. Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А.С. Лебедев. – М.: Университет. тип, 1886. – 103 с.
19. Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища / П. Левицкий // Киевская старина. – 1889. – № 2. – С. 424–444.

20. Линчевский М. Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии / М. Линчевский // Труды Киевской духовной академии. – 1870. – Т. 3. – № 9. – С. 535–588.
21. Мазуркевич О. Р. Література як засіб виховання в учительській діяльності і творчій спадщині Г. С. Сковороди / О. Р. Мазуркевич // Педагогічні ідеї Г.С. Сковороди: зб. статей. – К., 1972. – С. 117–145.
22. Нарезный В. Т. Бурсак : малорос. повесть / В.Т. Нарезный // Сочинения : в 2 т. / В. Т. Нарезный.– М., 1983. – Т. 2 : Романы и повести. – С. 8–286.
23. Ніженець А.М. Діяльність Г.С. Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах / А.М. Ніженець // Педагогічні ідеї Г.С. Сковороди: зб. ст. – К., 1972. – С. 185–212.
24. Петров Н.И. К истории внутренней жизни духовных семинарий (значение поэзии А.С.Пушкина в сей жизни) / Н.И.Петров. – М.: Унив. тип., 1899. – 23 с.
25. Посохова Л.Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л.Ю. Посохова. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – 400 с.
26. Пуха І. В. Деякі питання теорії навчання в спадщині Г.С. Сковороди / І. В. Пуха // Педагогічні ідеї Г.С. Сковороди: сб. ст. – К., 1972. – С. 103–116.
27. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлечённые из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 21. – С. 757–780.
28. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлечённые из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 2. – С. 66–98.
29. Смолич И. К. История русской церкви, 1700–1917. Ч. 1. / И.К. Смолич. – М.: Изд-во Спасо-Преображ. Валаам. монастыря, 1996. – 798 с.
30. Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году / Н. Стеллецкий // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 632–658.
31. Страдомский А. Переписка префектов Черниговского коллегиума иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской Академии иеромонаха Георгия Конисского / А. Страдомский // ЧЕИ. – 1866. – № 22. – С. 705–722.
32. Тимковский Е. Ф. Воспоминания о моей жизни / Е. Ф. Тимковский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 364–381.
33. Толстой Д. А. Академическая гимназия в XVIII столетии / Д.А. Толстой // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – 1886. – Т. 38, № 5. – С. 1-114.
34. Толстой Д. А. Академический университет в XVIII столетии / Д.А. Толстой // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – 1886. – Т. 38. – №6. – С. 1-67.
35. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 837.
36. ЦДАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 368.
37. ЦДАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 1295.
38. ЦДАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 1889.
39. ЦДАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 1925.
40. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. / Т. Шевченко. – Львів: Свічадо, 2005. – 340 с.

Л. Ю. Посохова

ПРОСТУПОК И НАКАЗАНИЕ: ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ПРАКТИКИ В ПРАВОСЛАВНЫХ КОЛЛЕГИУМАХ УКРАИНЫ (XVIII – НАЧАЛО XIX ВЕКА)

В статье исследуются воспитательные практики, характерные для православных коллегіумов Украины в XVIII – начале XIX века. Акцент сделан на изучении наказаний, применявшихся к ученикам, соотнесении их с традициями европейской гуманистической школы. В современной научной литературе отсутствует анализ приёмов воспитания, которые применялись в Киево-Могилянской академии и православных коллегіумах. Реконструкция воспитательных практик осуществляется в статье на основании исследования найденной автором делопроизводственной документации коллегіумов (нормативной, распорядительной и отчётной) и источников личного происхождения. Делается вывод о том, что методы воспитания, принятые в православных коллегіумах Украины, базировались как на традиции религиозно-церковного воспитания, так и на новации, присущей раннему Новому времени. В статье показано, что в этих учебных заведениях происходила творческая адаптация достижений системы воспитания европейской гуманистической школы и приспособление её методов к местным условиям.

Ключевые слова: *методы воспитания, православные коллегіумы, история образования, гуманистическая школа, иезуитские коллегіумы, физические наказания, раннее Новое время, религиозное воспитание.*

L. Yu. Posokhova

GUILT AND PUNISHMENT: EDUCATIONAL PRACTICES IN ORTHODOX COLLEGES OF UKRAINE (18TH – EARLY 19TH CENTURY)

The article examines the educational practices that are typical for Orthodox colleges of Ukraine of the 18th – early 19th centuries. Emphasis is placed on the study of penalties that applied to students, and their correlation with the traditions of European humanistic school. In modern research literature, there is no analysis of education methods in Orthodox colleges, which complicates the study of the history of educational methods in Eastern Europe. The reconstruction of educational practices is based on keeping documentation records of colleges (instructions, reports) and sources of personal origin (memoirs, epistolary).

Since the Orthodox college model is close to European humanist school, they are based, as well as Jesuit colleges or Protestant schools, on the principle of combining humanitarian and literary education with religious and moral instruction. Orthodox colleges borrowed elaborate and extensive system of student's incentives and punishments from Jesuit pedagogy.

The author concludes that the methods of education adopted in Orthodox colleges of Ukraine relied on the traditions of religious education as well as innovations inherent in the Early Modern Times. The article studies the practices of corporal punishment for students. The documents show that the corporal punishment was inflicted only on the younger students, for the second or serious offenses. In other cases, the instructions for teachers are focused on using methods of persuasion and exhortation. The article also studies the response of college management to teachers' violations of the requirements of humane attitude to the students and taking actions of influence on teachers too. The article concludes that in the Orthodox colleges during the 18th century the achievements of European humanistic school's education system were applied creatively and their methods were adapted to local conditions.

Keywords: *Orthodox colleges, history of education, humanistic school, education methods, Jesuit colleges, corporal punishment, Early Modern Period, religious education.*

Надійшла до редакції 19 лютого 2015 року

Питання зарубіжної історії

УДК 94(520)»07/11»:008

Н. В. Бесєдіна

АРИСТОКРАТИЧНА КУЛЬТУРА ЯПОНІЇ ЕПОХИ ХЕЙАН

Статтю присвячено одному з найцікавіших періодів у розвитку японської культури – періоду Хейан (794 – 1185 роки), оскільки саме тоді вона не тільки досягла свого найвищого рівня, а й стала важливою передумовою формування цілісної культури Країни Вранішнього Сонця. Увагу приділено з'ясуванню передумов «японського ренесансу», співвідношенню власних культурних набутків і запозичених китайських. Проаналізовано мозаїчний характер японської культури напередодні встановлення самурайського режиму й, насамперед, суперечливу взаємодію аристократичної, самурайської та народної її складових. Підкреслено багатогранність культурних набутків епохи правління могутнього роду Фудзівара, коли, поза всяким сумнівом, був досягнений блискучий розквіт японської цивілізації – як рідкісної перлини, утвореної з чужородних елементів. Цей вражаючий скарб виник з нищості, апатії та ізоляції, надзвичайного сприйняття, народженого відчуттям одноманітності життя і незворотності плину часу.

***Ключові слова:** естетика Японії, Хейан, Істинна Краса, кокоро, дзуйхіцу, моно-но аваре, моногатарі, окасі.*

Епоха Хейан в історії Японії – не тільки завершення досьогунської моделі розвитку, а й досягнення найвищого рівня традиційної аристократичної культури. Її набутки не розчинилися в кривавих самурайських міжусобицях, не зникли у вирі історії, а стали важливим компонентом формування цілісної японської культури, і передусім такої її унікальної риси, як естетизм, поняття Істинної Краси. Духовна спадщина епохи Хейан, як найблискучішої сторінки в культурній історії Країни Вранішнього Сонця, до наших днів уважається неперевершеним зразком витонченого розуміння чарівності простих буденних речей, відображенням японської душі (кокоро).

Запропоновану статтю присвячено з'ясуванню передумов виникнення і розвитку культури «японського ренесансу», особливостей творчого засвоєння японською придворною аристократією культурної спадщини сусіднього Китаю на засадах гармонійного поєднання власного і запозиченого, або закону рухливої рівноваги («дзюн – гяку»).

Дослідженню хейанської культури присвячена низка праць російських японістів – О. Лепехової, Т. Григор'євої, А. Глускіної, М. Конрада, В. Маркової та інших. Увага науковців здебільшого приділена таким аспектам проблеми, як поєднання японського субстрата і китайського впливу впродовж IX століття, посилення аристократичного характеру японської культури та виникнення національної культури Японії у X – XI століття на основі синтезу раніше існуючих паралельно китайської й місцевої культур, розмежування світської та релігійної літератури, виокремлення різних жанрів усередині окремих видів мистецтва, формування мозаїчної культури Японії напередодні першого сьогунату, коли

взаємодіяли її аристократичний, самурайський і народний елементи, а їхні носії усвідомили власну культуру як незалежну національну, на основі якої почала формуватися культурна єдність японського народу.

«Періодом Хейан» вважається час від 794 року, тобто від перенесення столиці країни з Нари до Хейанкьо («Столиці миру та спокою»), до 1185 року, тобто до фактичного утвердження при владі самурайського клану Мінамото та виникнення сьогунату Камакура [2, с. 16]. У політичному сенсі Хейан розподіляють на три фази: першою була епоха монархічного правління (794 – 858), коли зберігалася видимість участі імператора в державних справах. Другою (858 – 1068) була епоха регентства Фудзівара, впродовж якої, по суті, правила олігархія роду Фудзівара, і третьою фазою (1068 – 1185) стала епоха індзей («монашеське» правління) відставних імператорів [7, с. 70].

Незважаючи на свою назву, період Хейан загалом не був мирним і спокійним. Періодично виникали змови, заколоти, суперечності всередині всесильного клану Фудзівара, оскільки основними творцями політики впродовж VIII – XII століть були імператорська сім'я, клан Фудзівара та інші кіотські аристократи. Водночас на історичному горизонті з'явився новий чинник – у віддалених від столиці провінціях посилювався вплив войовничих самурайських родів, які згодом перетворилися не тільки на автономних правителів своїх володінь, а й стали головними претендентами на владу в країні, де «імператор грає на скрипці, держава вислизає з рук» [4, с. 275].

Разом із тим, японську державу епохи Нара (710 – 794) та Хейан (794 – 1185) прийнято називати рицурьо кокка, що буквально означає державу, засновану на законах, оскільки у той час японці прагнули створити централізовану державу, всі сфери життя якої регламентувалися б законодавчими зводами. Зразком для цього слугував Танський Китай (618 – 907). Однак японський досвід створення такої держави у VIII столітті був безуспішним, адже для подібної моделі суспільного розвитку Японія не мала не тільки достатніх потенцій, а й передумов [13, с. 36]. Державний лад, створений унаслідок реформи Тайка 40-их років VII століття, суттєво відрізнявся від класичного китайського зразка, був адаптованішим до японських умов. На початку X століття відбувалось ослаблення китайського впливу в духовній сфері: із Піднебесної, як і раніше, запозичують культурні форми, але в них вкладають інший, ніж у Китаї, зміст. Поетичні твори відтепер складають японською мовою. У сфері живопису китайські сюжети змінюють на японські. Набуває популярності японський архітектурний стиль синдендзукурі.

Водночас відбувається посилення аристократичного характеру культури, осередком якої стає імператорський палац у Хейані. Впродовж усієї епохи він був серцем Японії, втіленням політичної, інтелектуальної, художньої та релігійної спадщини великої цивілізації [6, с. 27]. Головними «носіями культури» тоді стали аристократія й духовенство, хоча їхні погляди з окремих питань не завжди збігалися. Відмітними ознаками аристократії в період Хейан уважалися: 1) родовід; 2) придворний ранг; 3) економічна влада; 4) освіта. При імператорському палаці усталеною була думка, що вміння складати вірші дає змогу оцінити розум, освіченість і таланти людини. Якщо людина здатна до такої складної інтелектуальної роботи, як написання віршів вака («японські пісні»), то вона без зайвих зусиль зможе виконувати такі буденні обов'язки, як управління країною або командування грубими солдатами [14, с. 34].

Саме в цей час виникла класична японська поезія і проза, каліграфія, живопис ямато-е, буддистська дерев'яна скульптура, традиційна палацово-храмова архітектура. При дворі імператора придворні змагалися в умінні віршування й каліграфії, а поетична та музична обдарованість правителя цінувалася більше, ніж його державні таланти, куртуазна витонченість уподобань і смаків переважала військову доблесть. Зніжені столичні аристократи зневажали провінційних воїнів та глузували з їхньої недосвідченості у справах світських, ставили їх на один рівень із неотесаними селяками й навіть «варварами».

На тлі грубості та вульгарності важкого повсякденного життя аристократія жила при дворі, куди спрямовувалися багатства і таланти, існувала без турбот, хоча й там траплявся смуток і переживання, і віддавалася мистецтву.

Стиль життя столичної аристократії неможливо уявити без таких естетичних традицій, як вишуканість ритуального спілкування, культове милування природою: ханамі (милування квітами), цукімі (милування місяцем), момідзими (милування червоним листям клена), участь у поетичних турнірах (утаавасе). Основи японської краси, закладені в епоху Хейан, найвиразніше відобразилися в класичній прозі придворних дам Мурасакі Сикібу та Сей Сьонагон [5, с. 412].

У «Повісті про принца Гендзі» (Гендзі – моногатарі) Мурасакі Сикібу описані пишній естетизм, церемоніальна строгість дворянських звичаїв, пом'якшена багатьма любовними інтригами героїв. Дух Краси твору втілений через ствердження тези «некрасиве є неприпустимим», красою, неповторністю, унікальністю та здатністю хвилювати серце націлені всі речі (моно-но аваре – «зачарування речами»).

Придворні дами – дочки аристократів – повинні були жити у палаці імператриці, знати ієрогліфи, вміти складати вірші, грати на музичних інструментах, мати довге волосся й підтримувати добрі стосунки з оточуючими. У 54 частинах «Повісті про принца Гендзі» яскраво описані побут і звички аристократії, її почуття, духовне життя. При цьому зазначимо, що придворне життя вирізнялося регулярними релігійними обрядами, офіційними церемоніями, банкетами, поетичними змаганнями, милуванням квітами, рослинами, снігом або прогулянками при місяці, які чергувалися з містечковими лайками, інтригами щодо титулів та посад, елегантною розпустою [16, с. 283].

Милування природою супроводжувалося банкетами, музикою, танцями і читанням віршів. Співали та танцювали не лише придворні музиканти, а й самі аристократи та імператори. Виконувалася витончена музика (гагаку). Пісні здебільшого мали народне походження – пісні східних провінцій, воїнів прикордонної оборони, погонщиків коней. До гагаку належали синтоїстські пісні, китайська і корейська музика. Під час банкетів складалися й декламувалися вірші: якщо брав участь імператор, то він задавав тему. Поетичні турніри в Хейан ставали регулярними; у першій половині IX століття придворні змагання у віршуванні проходилися китайською мовою (сі), з другої половини IX століття – японською (ута). Тому не випадково в Хейан цінувалися освіченість, знання історії та літератури, необхідне як для службової діяльності чиновників, так і для художньої творчості [12, с. 129].

Придворна аристократія була унікальною й водночас ізольованою частиною суспільства, де високі почуття або меланхолічні настрої заступали реальні проблеми, де вміли насолоджуватися миттєвостями швидкоплинного життя.

Столиця Японії, як показано в моногатарі, була центром розкоші, неробства й продажності, що, зрештою, після тривалих років спокою та рівноваги, призвело до відвертої аморальності. Як чоловіки, так і жінки вищих класів переймалися тільки одним: утіхою любові, інтригами, наживою. У такому середовищі й відбуваються події, описані в повісті, відображаються стиль життя та матеріальна культура куге.

Мурасакі розкриває поняття про хороше і погане у сприйнятті своїх персонажів: добре (відповідно до усталеної на початок XI століття точки зору) – це довголіття, багатство, добробут; погане – коротке життя, бідність, убогість, хвороби, стихійні катастрофи та інші нещастя. Водночас авторка наголошує, що хорошою людиною є та, яка здатна розуміти чарівність речей, відчувати й реагувати на почуття інших людей, оскільки погана людина на подібні переживання не спроможна [10, с. 100]. Коментуючи моногатарі, відомий учений М. Норінага, стверджував: «Людина, що не здатна побачити красу іншої людини, є нижчою за тигра або вовка» [10, с. 100]. Здатність пережити красу, на думку Мурасакі, – це ознака істинної людини на відміну від байдужої, індиферентної, яка не відчуває чарівності речей: «Мені говорили, що монахи безжальні, оскільки їм не відома чарівність речей» [11, с. 142].

Стиль придворного життя в Хейан характеризувався достатньою свободою відносин як із боку чоловіків, так і з боку жінок. За словами М. Конрада, «...у кожній жінці намагалися знайти її специфічну «чарівність», пов'язуючи з нею любовно-естетичну насолоду [8, с. 71]. Так, розкіш та дозвілля визначали схильність до насолоди, але, впевнена Мурасакі, почуття краси не давав можливості розніженій японській аристократії переступити межу, скотитися до вульгарності Риму часів Нерона, а, навпаки, сприяло формуванню адаптаційного механізму, який дозволяв урівноважувати будь-яку небезпечну ситуацію. У двірцевому житті не допускалося порушення ритуалу: «Тим часом дівчата-унеме прийняли від служниць таз із водою для омовіння рук і піднесли імператриці. Дівчата були вдягнені в зелені шлейфи з густо зафарбованим нижнім кантом, у китайські накидки, довгі стрічки тяглися за спиною вздовж шлейфа, кінці шарфа спадали спереду з плечей, обличчя густо набілені» [3, с. 94].

Твір принцеси Мурасакі дає змогу зрозуміти сутність традиційного типу мислення японців, який формувався під впливом синтоїзму та буддизму. Особливу роль відіграли дві буддистські школи – Сінган (ідея буддистської сутності всього суцього) і Тендай (ідея триєдиної правди: всі речі порожні; феноменальний світ перебуває у постійній мінливості й тому є ілюзорним; реальною є лише Порожнеча, характерна для Логосової Сутри Махаяни) [9, с. 126]. Згідно з ученням Тендай, не кожна народжена людина належить до світу людських істот, а лише та, котра здатна проявити свою людяність. Буддизм цього напрямку обстоює ідею «десяти світів» як десяти станів людської психіки, а саме: 1) світ пекла – нестерпні муки озлобленої істоти; 2) світ голодних духів – жадібність, вічна невдоволеність; 3) світ тварин – у людині переважають тваринні інстинкти, зв'язка сутність; 4) світ демонів – людиною управляє агресивність, владолюбство, пристрасть до вождівства, комплекс лідера; 5) світ людини – люди, незалежні від пристрастей, вірні праведному шляху, «п'яти заповідям»: не вбивати живого, не красти, не перелюбствувати, не обманювати, не пиячити; 6) світ неба – вищий стан душі, має три рівні: світ бажань, світ форм, світ без форм – чиста духовність. Наступні чотири світи представлені тими, хто вийшов із

Колеса Становлення; 7) світ слухаючих голос; 8) світ самостійно прямуючих до Істини; 9) світ бодхісатви – рухомі почуттям співпереживання; 10) світ Будди – вищий стан духу, стан Блаженства [3, с. 433]. Мова героїв «Гендзі-моногатарі» наповнена цитатами з Лотосової Сутри, передусім при характеристиці їхніх особистих чеснот. Так, принц Гендзі порівнюється з квіткою удумбара, яка, згідно з низкою сутр, розквітає раз на три тисячі років і вирізняється неповторним ароматом. Такий образ був утіленням аристократизму, обраності людини, нагороди за її високі діяння. Невипадково при імператорському дворі була поширена практика складання ароматів, змагання у порівнянні їхніх відтінків: «Пані Весняних покоїв приготувала три аромати, поміж яких був особливо відзначений аромат квітки сливи (байка), що заворожував своєю свіжістю, витонченістю й деякою терпкістю. Весняний вітер і цвіт сливи – що може бути кращим? – вихваляв його принц Хьобукьо» [11, с. 158].

Повсякденним звичаєм хейанських аристократок було використання косметики – здебільшого рум'ян і білил, які накладалися дуже густо, щоб прикрити сліди віспи – однієї з найпоширеніших хвороб. Також практикувалося фарбування зубів у чорний колір: у Хейан так робили жінки і сини придворної знаті. Пізніше, з XI століття, цей звичай запозичили самураї, потім – селяни (у XIV – XVI століттях зуби, зафарбовані в чорний колір, були ознакою дорослої дівчини з 9 років, а із XVII століття – заміжньої жінки).

В імператорській резиденції проводилося багато фіксованих і нефіксованих церемоній: святкування Нового року, буддистські проповіді, пісенно-танцювальні вистави, змагання зі стрільби з лука, банкету. Протокол офіційних банкетів, як показано в моногатарі, був суворо регламентованим: визначалися місця для кожного присутнього, встановлювався порядок проведення банкету, черговість частування sake та інші деталі, що підкреслювали статус кожного придворного в ієрархії влади [12, с. 124].

Окремі розділи твору дозволяють стверджувати, що становище жінки в хейанському аристократичному суспільстві та при дворі було ще досить високим. Водночас у Хейан існував звичай, відповідно до якого жінка залишалася вдома під замком, а її пересування було вкрай обмеженим. Аристократка повинна дотримуватися обережності. Вважалося вульгарним показувати обличчя чужим людям. Тому жінка повинна була ховатися від сторонніх за ширмою, закривати обличчя віялом, а виходячи на вулицю, користуватися візком. Добре відома з хейанської літератури свобода міжстатевих стосунків була поширена перш за все у вищих колах та при імператорському палаці. Ледве відкрита вуаль, кокетливий рух віялом були приводом до залицянь. Хейанський аристократ намагався підкорити жіноче серце за допомогою поезії, кохана так само відповідала йому власними віршами: «Лист дами Сливого павільйону зворушив колишнього правителя до сліз. О, якби ж можна було повернути минуле!» [11, с. 149]. Такий обмін віршованими листами міг тривати впродовж усього періоду відносин.

Важливе місце в аристократичному естетизмі Хейан належало живопису, характерною рисою якого став розвиток японських, а не китайських сюжетів (яматое). Шанобливим ставленням до образотворчого мистецтва вирізнялися не тільки придворні аристократи, а й імператори, всесильні регенти і канцлери: «Понад усе правитель цінував живопис. Можливо, саме завдяки такій пристрасності йому вдалося досягти на цьому шляху такої майстерності. Колишня жриця теж

прекрасно володіла пензлем, а тому прагнула завоювати прихильність мікадо. Правитель часто заходив до її покоїв, і вони малювали один для одного» [11, с. 142]. Живописні смаки аристократії стосувалися не лише полотен на теми повістей (давніх і сучасних), а й низки інших сюжетів: «Дама зі Сливового павільйону милувалася відомими давніми оповідями, що зберегли благородний аромат часів, а пані палацу Кокіден мала пристрась до творів сучасних. Государиня, котра мешкала в палаці, теж із захопленням віддавалася цьому заняттю, інколи навіть за рахунок молитви, оскільки любов до живопису була тією слабкістю, від якої відмовитися було найважче» [11, с. 144]. Хейанська знать проводила своє дозвілля в обговоренні художніх сувоїв і складанні віршів під враженнями від них.

Прозаїчний твір Сей Сьонагон (966 – 1017), придворної дами і наложниці мікадо, «Записки на сон прийдешній», написаний чистою японською мовою, так само дає змогу скласти уявлення про життя двору, його естетичні вподобання. Письменниця описує невелике хейанське суспільство, що займається лише мистецтвом та літературою, гостро критикує невпевнений рух пензля, слабкі місця вірша, неправильний колір або неграціозний крок; це суспільство демонструє глибоке знання почуттів, розмірковує про навколишній світ – швидкоплинний, як уранішня роса або цвітіння сакури, але абсолютно не переймалося його проблемами; це суспільство, що перебуває під впливом легкої меланхолії, але схильне насолоджуватися кожною неповторною миттєвістю і майже індиферентне до всього, крім самого себе [16, с. 244].

Характер хейанської еліти, нездатної протистояти майбутньому виклику войовничих самураїв із кланів Тайра і Мінамото, є чи не головною причиною швидкого занепаду досьогунської державності. Водночас ті естетичні пріоритети, носіями яких були куге, стали не лише відображенням шляху Краси, а й сучасними ідеалами японської естетики. Авторка, готуючись до сну, клала під подушку записник, до якого заносила враження від прожитого дня, роздуми та висловлювання з різних тем. Він складався з розповідей про чудернацькі та дивні випадки та пригоди, фрагментів щодо побуту суспільного й домашнього, питань моди, опису квітів, пейзажів, методів лікування і проблем моралі.

В окремому розділі Сей Сьонагон розподіляє різні речі, явища і випадки життя з точки зору їхньої приємності чи неприємності. Вражає та обставина, що й за сучасними критеріями вони зберегли свою актуальність. Так, до речей гнітючих, печальних (у сприйнятті хейанських аристократів) належать, на її думку, такі: «Вогнище, в якому згас вогонь»; «Перевізник, якого ненавидить власний віл»; «Народження дівчинки в сім'ї вченого»; «Лист із батьківщини, в якому немає жодних новин» [15, с. 201].

Нестерпні речі, розмірковує письменниця, це – «гість, що розповідає довгу історію саме тоді, коли ви не маєте вільної хвилини»; «хропіння чоловіка, присутність якого ви хочете приховати»; «люди, які перебивають вашу розповідь, щоб довести свою прозорливість»; «людина, що не вирізняється розумом, говорить про все на світі з глибокою посмішкою на обличчі»; «той, хто нап'ється рисової горілки й створює гамір, обтираючи тремтячою рукою рот та погладжуючи борідку, тиче чарку в руки сусіда, – до чого огидне видовище! І так поводяться, доводилося мені бачити, люди з найвищого кола. Бридко стає на душі!». Неприпустимим для витонченого суспільства, зазначає Сьонагон, є така

поведінка, як «заздрити іншим, скаржитися на долю, чіплятися з дріб'язковими розпитуваннями, а якщо людина не схильна до відвертості, зі злості обмовити її; підслухати цікаву новину і потім розповідати направо й наліво з таким виглядом, ніби знаєш всі деталі, – як це огидно!» [3, с. 88]. Присмний настрій викликають в оцінці авторки такі речі: «Горобець, що годує пташенят»; «Діти, що граються»; «Лаконічність мови» (оскільки лише простолюдини люблять використовувати зайві слова) [1, с. 172].

У вжитку тогочасного імператорського двору цінувалися такі речі, як китайська парча, інкрустовані мечі, червоний китайський шовк, високоякісний папір, вишукані віяла, розписані бамбукові штори тощо. Вони вирізнялися природною красою, були зразками рафінованого естетичного смаку: «Посланцєві принцеси подарували білий одяг без підкладки та ще один, темно-червоного кольору. Складені разом, вони нагадували білосніжний, підбитий червоним шовком каптан кольору вишні» [15, с. 181].

Безумовно, життя хейанської знаті не було лише безтурботним чергуванням святкувань, церемоній, естетичних насолод. Ішла постійна боротьба за землі. Політичні комбінації, світські зв'язки та інтриги, зумовлені прагненням до багатства, особистої вигоди неминуче призводили до занепаду моралі й песимізму, який посилювався ще і внаслідок періодичних стихійних катастроф та хвороб, заколотів та зростаючої злочинності. Тому значну увагу в творі Сей Сьонагон приділяла формуванню таких чеснот, як співчуття, доброта, душевність: «Співчуття – ось найцінніша властивість людської душі. Це насамперед стосується чоловіків, але має відношення й до жінок. Здавалося б, незначне зусилля – сказати декілька добрих слів, але так рідко можна їх почути! Загалом не часто зустрічаються люди, щедро наділені талантами та ще й доброю душею. Де вони? Адже їх повинно бути багато» [15, с. 205].

Отже, епоха Хейан була дивом, найвищим розквітом японської аристократичної культури. Впродовж наступних, войовничіших століть її ідеали стали не лише основою формування єдиної національної культури, а й забезпечили виживання японської нації в сьогунський період та в постмейдзійський час, спряли збереженню традиційної стійкості японців, їхньої любові до порядку, природи, чемності, душі, відкритої до Прекрасного.

Список використаних джерел

1. Всё о Японии / [составитель Г.И. Царева]. – М. : Профит Стайл, 2008. – 608 с.
2. Георгиев С.Ю. Гибель дома Тайра / С.Ю. Георгиев // Япония сегодня. – 2006. – №6. – С. 16 – 17.
3. Григорьева Т.П. Красотой Японии рожденный / Т.П. Григорьева. – М. : Искусство, 1992. – 464 с.
4. Дейноров Э. История Японии / Э. Дейноров. – М. : АСТ: Астрель, 2011. – 767 с.
5. Елисеефф В. Японская цивилизация / В. Елисеефф, Д. Елисеефф. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 528 с.
6. Кирквуд К.П. Ренессанс в Японии. Культурный обзор семнадцатого столетия / К.П. Кирквуд. – М. : Наука, 1988. – 303 с.
7. Китагава Дж. М. Религия в истории Японии / Дж. М. Китагава; [пер. с англ. Н.М.Селиверстова]. – СПб. : Наука, 2005. – 588 с.
8. Конрад Н.И. Японская литература / Н.И. Конрад. – М. : Наука, 1974. – 211 с.

9. Лепехова Е.С. «Сутра о цветке лотоса чудесной дхармы» и ее влияние на раннюю японскую литературу эпохи Хэйан / Е.С. Лепехова // Восток. – 2004. – №1. – С.126 – 133.
10. Михайлова Ю.Д. Мотоори Норинага / Ю.Д. Михайлова. – М. : Наука, 1988. – 255 с.
11. Мурасаки Сикибу. Повесть о Гэндзи / Сикибу Мурасаки // Григорьева Т.П. Красотой Японии рожденный. – М. : Искусство, 1993. – С. 142 – 164.
12. Пасков С.С. Япония в раннее Средневековье / С.С. Пасков. – М. : Книжный дом «ЛИБРИКОМ», 2011. – 208 с.
13. Сахарова Е.П. Центр и периферия в Японии VIII века / Е.П. Сахарова // Восток. – 2002. – №3. – С. 22 – 39.
14. Сеницын А.Ю. Рыцари Страны Восходящего Солнца / А.Ю. Сеницын. – СПб. : Паритет, 2007. – 352 с.
15. Сэй Сенагон. Записки у изголовья // Классическая японская проза XI – XIV веков; [пер. со старояп.]. – М. : Наука, 1988. – С. 166 – 211.
16. Сэнсом Дж. Б. Япония: Краткая история культуры / Дж. Б. Сэнсом; [пер. с англ. Е. Кириллова]. – СПб. : Евразия, 2002. – 576 с.

Н. В. Беседина

АРИСТОКРАТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ЯПОНИИ ЭПОХИ ХЕЙАН

Статья посвящена одному из интереснейших периодов в развитии японской культуры – периоду Хэйан (794 – 1185). Именно тогда культура Японии не только достигла своего наивысшего уровня, но и стала важной предпосылкой формирования цельной культуры Страны Восходящего Солнца. Внимание уделено определению предпосылок «японского ренессанса», соотношению собственных культурных достижений и заимствованных китайских. Проанализирован мозаичный характер японской культуры накануне утверждения самурайского режима. Кроме того, исследовано достаточно противоречивое взаимодействие аристократической, самурайской и народной составляющих культуры Японии. Подчеркнута многогранность культурного наследия эпохи правления рода Фудзивара, когда, вне всякого сомнения, было достигнуто блистательное развитие японской цивилизации.

Ключевые слова: эстетика Японии, Хэйан, Истинная Красота, кокуро, дзуйхицу, моно-но аваре, моногатари, окаси.

N. V. Besedina

ARISTOCRATIC CULTURE OF THE HEIAN PERIOD IN JAPAN

The article is dedicated to one of the most interesting periods in the Japanese culture development that is the Heian period (794-1185) when the culture not only achieved its highest level, but also became an important precondition of forming the culture of the Land of the Rising Sun. Much attention is given to preconditions of «Japanese renaissance», the correlation of the native and Chinese cultural achievements. The mosaic character of Japanese culture on the eve of establishing the samurai regime and primarily a contradictory interaction of aristocratic, samurai and popular initiatives are analyzed. The diversity of cultural achievements of the powerful Fujiwara family epoch is emphasized. Certainly, there was the brilliant prosperity of Japanese civilization as a rare pearl which was formed of alien elements; this impressive treasure came from meanness, apathy, isolation, and extraordinary perception, which was formed from the feeling of monotony of life and irreversibility of the passing time.

The features of court life including ceremony, prejudice, intrigue, and daily troubles are specially noted. The aesthetic traditions of metropolitan aristocracy (refinement of ritual communication, religious admiring of nature, and poetry competitions) are reflected primarily in the classical prose of the Heian period, especially in «The Tale of Genji», which is «the veritable heart» of literature. «The Tale of Genji» helps to understand the spirit of beauty, its essence and morality of master's practice. As a result, the Heian aesthetic categories are traditional for Japanese aesthetics with its orientation to the practice in the broadest meaning of the word. The understanding of beauty of the Heian period proves that such aesthetics was not only a theory of art, but also a practice of feelings in the personal everyday life, «the essence of body» is «broader» than its Western understanding; it includes more emotional content and relativity, significant intuitive and logical vagueness. Formed Heian sense of beauty made impossible the moral decline and vulgarization of luxurious and pampered imperial court.

It is impossible to understand the miracle of the Heian period without another classic work, «The Pillow Book» by Sei Shōnagon, which described the style of court life, its moral and immoral manifestations, strange and unpleasant events: due to the pictures of court life and out of court, we learn about the Japanese way of life, their entertainment, faith, and gods whom they worshiped; we also learn what they loved and hated, what clothes, manners, elegant style, calligraphy, and music were preferred by them; how they empathized the role of nature and felt the charming secret nature of things which was affected by fun and was found by imagination. All linguistic means of images in «The Pillow Book» were used to influence the readers, to induce them understanding different perspectives of beauty, and especially okasi that is the beauty of funny, undetectable things, which aroused strong feelings. Contemplation of beauty awakens the strongest sense of compassion and love for others; it is the essence of aesthetic dominant in the Heian period culture.

Keywords: *aesthetics of Japan, the Heian period, True Beauty, Kokaro, Zuihitsu, Mono no aware, monogatari, okasi.*

Надійшла до редакції 4 лютого 2015 року

* * *

Джерелознавство та історіографія

УДК 477-025.14:930«654»

Я. С. Калакура

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ ЯК КОНЦЕПТ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

З'ясовується історична та історіографічна сутність концепту «соборність» у двох вимірах: соборність України і соборність української історіографії. Соборність України розглядається як наступність та безперервність етногенезу українського народу, його визвольних змагань за національну державність, формування цілісності етнічних земель, нерозривність національної культури й духовності, єдність і нескореність українського духу, цивілізаційних устремлінь української нації, її європейського вибору. Аналізується соборність української історіографії як інтеграція провідних течій та напрямів історичної думки, синтез наукових здобутків різних поколінь українських істориків, їх консолідація навколо ідеалів української національної та державницької ідеї з метою глибокого, об'єктивного, всебічного і правдивого дослідження й висвітлення історії України.

Ключові слова: соборність, концепт, соборність України, соборність історіографії, історія України, державність, ідентичність, національна ідея, соборницька свідомість.

Сучасна історична наука надає важливого значення концептуальній історії, тобто історії понять. Як зазначає І. Колесник, будь-яка наука, в т.ч. й історична, – «ще усталена система понять, у рамках якої всі вони пов'язані поміж собою» [12, с. 17]. До найбільш вживаних концептів української історіографії можна віднести і поняття «соборність», яке найчастіше застосовується у таких фразеологічних формах, як: соборність України, українська соборність та соборність української історіографії. Іншими словами, концепт української соборності має декілька історіографічних вимірів, головними з яких є три: а) конкретно-історичний, тобто процес зародження, становлення й утвердження соборності України; б) історіографічний, який з'ясовує провідні тенденції нагромадження цілісних знань про сутність і феномен української соборності; в) наукознавчий, тобто пізнання інтелектуального процесу формування соборності самої української історичної науки як одного з критеріїв ідентичності українських істориків різних поколінь та напрямів.

Особливість концептуального осмислення проблеми соборності полягає в його міждисциплінарності, оскільки цим концептом наукового пізнання послуговується не тільки історична наука, але й інші галузі знань: філософія, правознавство, політологія, етнологія, етнодержавознавство, культурологія, географія, лінгвістика, психологія та ін. Інтеграцію історичної складової надбань галузевих наук щодо поняття «соборність» бере на себе історіографія, як комплексна система знань про закономірності розвитку історичної науки, її власної історії. З погляду історіографії, дуже важливо враховувати оцю міждисциплінарність

концепту «соборність», відстежувати тенденції збагачення його змісту кожною галузевою наукою, виявляти провідні тенденції, а водночас відстежувати процес соборизації української історичної думки.

Актуальність поставленої теми зумовлюється як місцем концепту «соборність» у реалізації української національно-державницької ідеї, в побудові Української самостійної соборної держави, так і наявністю лише поодиноких історіографічних публікацій [1, 2, 6, 7, 9, 18]. Ця актуальність набуває ще більшої гостроти з огляду на події 2014-2015 років: Революція гідності й очищення влади, підписання угоди про асоціацію України з ЄС, російська анексія Криму, неоголошена війна Росії проти України в Донбасі. Все це, з одного боку, надзвичайно оголило саму реальність цілісності та єдності України, поставило під загрозу збереження нашої державності, а з другого – засвідчило незмінність європейського вибору України.

Мета пропонованого історіографічного дискурсу зводиться до того, щоб системно розглянути сутність концепту «соборність», простежити новітній процес нагромадження історичних знань про витоки, основні етапи формування, становлення й утвердження української соборності та соборизації української історіографії, привернути увагу до недостатньо з'ясованих питань, окреслити перспективи подальших історичних студій.

Виходячи з методології концептуальної історії, спинимось докладніше на самому понятті «соборність», яке є похідним від слова «собор». У дохристиянські часи *собор* – це збір, зібрання, скупчення людей, а з прийняттям християнства – це збори вищого духовенства (Вселенські, помісні собори, що скликалися і проводились у *соборах* – молитовних будинках). З етимологією слова «собор» пов'язані такі терміни, як «соборна церква», «соборна школа», «соборна держава», «соборна історична думка». Не заглиблюючись далі в лінгвістику, все ж зазначимо, що на відміну від російської суспільної свідомості, де соборність традиційно пов'язувалась із збиранням земель, у тому числі чужих, в українській традиції соборність – це єдність, цілісність України. За образним визначенням Олеса Гончара, собор – це символ соборної єдності наших душ, нашої історичної пам'яті.

Сучасне розуміння поняття соборності, яке в політичному лексиконі українців з'явилося в середині XIX століття, почало викристалізовуватися змістовно на межі XIX-XX століть, коли звертання до досвіду минулого набувало особливої актуальності та гостроти у зв'язку з новим етапом українського національно-визвольного й державницького руху. Цей рух у кінцевому рахунку привів до відродження української державності та історичної Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року, а через 20 років до приєднання західноукраїнських земель, відтак Буковини та Закарпаття до Радянської України, до передачі до складу УРСР Криму і формування того етнотериторіального ландшафту й відповідного соціуму, який успадкувала незалежна Україна в 1991 році як самостійна держава.

Більшість сучасних дослідників підходять до трактування соборності України з погляду її єдності та цілісності, хоча це й не синоніми. На основі оприлюднених праць [13, 19, 20, 21, 22] можна виокремити низку складових цього поняття, які в історіографії виступають як об'єкти і суб'єкти наукового пізнання. З-поміж них варті уваги щонайменше *п'ять* компонентів соборності. *По-перше, це природно-географічний ландшафт*, тобто унікальна територія, батьківська земля, на якій

упродовж двох тисячоліть формувався і самостверджувався український етнос. Особливості цієї території в її самодостатності для організації життя соціуму: оптимальне співвідношення суходолу, рік, озер, морів, гір, лісів, наявність рідкісних чорноземів, багатючих корисних копалин, в унікальному розташуванні на міжцивілізаційному рубежі, на магістральних шляхах міжнародного сполучення, що надає їй виняткового геополітичного й військово-стратегічного значення. Соборність території сучасної України визначена її державними кордонами та гарантується міжнародним правом, але, як засвідчують останні події, знайшлися неоімперські сили, зокрема в РФ, які зігнорували міжнародне право, анексували Крим, розв'язали терористичну війну в Донбасі, поставивши під загрозу цілісність, неподільність і непорушність державної території України.

По-друге, і це головне, – *людський чинник*, основу формування українського етносу становили дуже близькі між собою слов'янські племена, насамперед поляни, які успадкували й удосконалили чимало знарядь праці, організації побуту, звичаїв, традицій, обрядів від дослов'янських народів. Український народ, з огляду соборності, виступає, з одного боку, як ідентичність за критеріями громадянства, що сучасна етнополітологія трактує як інститут української політичної нації. З другого боку, домінуюче ядро українського народу утворює етнічна ідентичність українців, тобто українська етнічна нація, котра репрезентує себе як світове українство.

По-третє, *культурно-духовний чинник*, який найменше піддається універсалізації та водноманітненню. Цей чинник соборності дуже чутливий і суперечливий, він нашоується на рифи об'єктивного й суб'єктивного характеру, потребує підвищеної уваги до себе з боку регулятивної функції держави. Йдеться про такі компоненти цього чинника, як мова спілкування, історична пам'ять, релігія, обряди, звичаї, традиції, менталітет тощо. *По-четверте*, *політична організація суспільства, тобто державний чинник*. Унікальність українського державотворчого процесу зумовлена його історичними особливостями, ґрунтується на модерному українському міфі, який виводить його коріння з організації первісного суспільства й зародження державного життя на землях України з дослов'янських і ранньослов'янських часів. Відлік хронології українського суспільно-політичного життя включає княжу добу, козацько-гетьманські часи, державне життя українців у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московської держави, Російської, Османської та Австро-Угорської імперій, а також Польщі, Румунії й Чехословаччини. Період Української революції 1917-1921 років залишив у спадок цілу палітру державних утворень, що втілювали різні моделі державної організації, але сповідували ідею спільної держави. Кроком до уніфікації державного життя стала радянська доба, на міфах якої сформувалося те покоління, національно свідомою частиною якого взяла на себе фундацію творення Незалежної України. Власне, тут закорінені деякі причини, що продукують й сучасні суперечності та дискусії. Гострота цих дискусій нерідко розхитує політичну соборність України.

І, нарешті, *п'ятий чинник соборності* – це *міжнародний, або геополітичний, фактор історичного процесу соборності України*. Сам перебіг історичного розвитку, який, хоч і сприяв утвердженню української ідентичності, стимулював консолідацію етносу, формування нації, державотвірні процеси, забезпечення цілісності України, час від часу наражався на дію відцентрових, деструктивних,

сепаратистських сил, а ще більшою мірою – на ворожі зовнішні фактори, спротив деяких наших сусідів, котрі в своїх інтересах прагнули ослабити, розділити, колонізувати Україну, захопити її території й скористатися унікальним природним та людським потенціалом.

Усі ці чинники тією чи іншою мірою завжди перебували в полі зору української гуманітаристики. Однак увага до їх аналізу особливо зросла за останнє п'ятнадцятиріччя. Нині жодна праця з історії України, її політичного, етнічного, культурно-духовного розвитку, жоден навчальний підручник чи посібник не виходить у світ без матеріалів, пов'язаних з українською соборністю. У науковій спільноті істориків, як і в суспільстві загалом, дедалі більше усвідомлюється, що Соборність – це не Акт злуки УНР та ЗУНР і не патетичне згадування про нього в День Соборності 22 січня, яке, починаючи з 1999 року, відзначається щорічно на державному рівні. Соборність – це, як кажуть математики, *постійна величина, це константа*, що не змінює свого значення та якою не можна жонглювати.

Особливість сучасного історичного осмислення проблеми соборності полягає в тому, що воно проходить двома потоками: а) поглиблене дослідження передумов, мотивів і обставин ухвалення Акта Злуки як апогею Української революції, наукове осмислення його доленосного значення; б) ретроспективний погляд з висоти соборності на дослідження та інтерпретацію всієї історії українського народу, його державності, починаючи з княжих і козацько-гетьманських часів та завершуючи сьогоденням. Якщо говорити про *перший потік найновішої літератури* з проблеми, то тут ключове місце посіли вихід у світ «Історії України: нове бачення», п'ятнадцятитомника «Україна крізь віки», політичної історії України ХХ століття, десяти томів «Енциклопедії сучасної України», «Історії української культури», низки індивідуальних монографій, зокрема В. Барана, Т. Бевз, О. Бойка, В. Великочого, В. Верстюка, П. Гай-Нижника, І. Гошуляка, Я. Грицака, О. Добржанського, Л. Зашкільняка, О. Красівського, С. Кульчицького, В. Литвина, М. Литвина, О. Майбороди, С. Макарчука, В. Наулка, М. Панчука, Р. Пирога, П. Радька, О. Реєнта, О. Рубльова, Г. Скрипник, В. Смоля, В. Солдатенка, Ю. Терещенка, Ф. Турченка, Ю. Шаповала й інших з різних проблем і періодів української історії. Вони засвідчують, що ідея соборності поступово стає наскрізною темою історії українського народу. Наприклад, В. Литвин, аналізуючи підготовку і проголошення Акта Злуки УНР та ЗУНР, відсилає читача до унікального документа Головної Руської ради 1848 року, в якому вперше було висунуто гасло соборності, що стало одним із наріжних каменів українського національно-визвольного руху як на Заході, так і на Сході [14, с. 305].

Отже, переважна більшість українських істориків беруть за відправну точку соборності України об'єднання земель навколо Київського княжого престолу Х-ХІ століть. Княжа доба нашої минувшини проникнута дією двох протилежних тенденцій: інтеграції та дезінтеграції. З того часу ці тенденції не покидають українську історію, завдяки внутрішнім і зовнішнім чинникам їх домінування поперемінно змінювалось, але провідною з них залишалося тяжіння до єдності її цілісності України. В ролі «збирачів» наших земель намагалися виступати й Московія, Османська, Російська та Австрійська імперії. У ХХ столітті такими «збирачами» виступали як Й. Сталін, так і А. Гітлер, ігноруючи природне

прагнення українського народу до самостійності, єдності та консолідації. Нині цю естафету намагається підхопити В. Путін.

Зазвичай, уже традиційно більш певні сюжети стосовно соборності подаються в дослідженнях з історії Української революції та державотворення 1917-1921 років [3, 15], а також у працях, присвячених періоду кінця 1930-их – середини 1940-их, а відтак середини 1950-их років. Автори зазначають, що, хоч соборність належить до вищих домінантів політичної й духовної культури українства, упродовж століть ця цінність нищилась і витравлювалась із суспільної свідомості. У радянські часи було накладено ідеологічне табу на саме поняття «соборність», натомість насаджувались та культивувались інші стереотипи на зразок «великого руского міра», «совецького народа» як нової спільності, ідея «старшого брата» й інші, які всіляко реанімуються сучасними російськими шовіністами. Навіть патріарх РПЦ Кіріл не втомлюється нахабно повторювати, ніби «росіяни та українці – один народ». Українська соборність не має нічого спільного з ідеями «Великопольщі», з московським рухом «збирання ісконно руских земель», оскільки це природний, внутрішній процес, спрямований на визволення і відродження поневоленої української нації, консолідація її патріотичних сил для відновлення національної держави в межах етнічних земель, утвердження української ідентичності.

3-поміж досліджень другого потоку пріоритетної уваги заслуговують узагальнюючі праці з цивілізаційної історії України. Йдеться, зокрема, про дослідження О. Горелова, О. Моці та О. Рафальського [4, 5], а також двотомник «Цивілізаційне пізнання України» М. Юрія, Л. Алексієвець, Я. Калакури та О. Удода й інших [23, 26, 27]. Автори єдині в тому, що ідея соборності невіддільна від усєї історії національно-визвольних змагань, від державотвірного процесу. На цьому наголосив і П. Радько, аналізуючи значення державницьких традицій українського народу [17].

Визначальною рисою новітньої історіографії соборності є те, що вона розглядається не стільки як явище, скільки як процес. Сказане стосується ґрунтовної монографії І. Гошуляка, сама назва якої говорить про те, яким складним і тернистим був український шлях до соборності [8]. На цій думці наголосив академік В. Смолій, відкриваючи круглий стіл, присвячений соборності України. До речі, він був серед перших, хто окреслив критерії періодизації українського соборницького процесу та означив такі рубежі: а) єдність Руської землі; б) відчуття козацько-руської Вітчизни; в) ідея єдності українців без офіційних кордонів у ХІХ столітті; г) об'єднання українських земель у власній державі в 1919 році; д) збирання основних українських етнічних земель у адміністративних межах УРСР 1939-1954 років [23, с. 13-14] Видається, що цю схему можна було б взяти за основу подальшого дослідження процесу, враховуючи загальну тенденцію переходу істориків від його лінійно-подієвого розгляду проблеми до багатомірного й системного осмислення соборності як цілісності.

Важливим виміром концепту «історіографія» є *соборність самої української історичної науки*. З відновленням державної незалежності вона дедалі повніше повертає собі втрачену соборність, а з нею національне обличчя, замовчувані або забуті імена істориків, їхні праці, долає стереотип ворожнечі й відчуженості істориків радянського вишколу, істориків минулих часів та істориків української

діаспори. Після багатьох десятиріч ідеологічної конфронтації й протистояння наступили часи порозуміння і співпраці істориків різних течій, наукових шкіл, політичних уподобань, незалежно від місця їх проживання, віку, історіософської орієнтації, творчих методів.

Можуть постати питання, наскільки правомірним є концепт «соборність української історіографії», який він має зміст і наскільки відбиває сучасні тенденції історіографічного процесу? На наш погляд, *соборність національної історіографії – це такий її стан, коли в єдиний потік зливаються провідні течії й напрями історичної думки, консоліднуються її представники навколо високих ідеалів української національної та державницької ідеї з метою глибокого, об'єктивного, всебічного і правдивого дослідження та висвітлення історії України, коли солідаризуються й акумулюються здобутки різних поколінь української історіографії, синтезуються їхні наукові праці. Соборність – не арифметична сума істориків та їхніх здобутків, а нова ціннісна категорія, нова якість національної історичної науки* [10, с. 456].

Принагідно зазначимо, що проблема повернення до соборності національної історіографії не є суто українським явищем. Тією чи іншою мірою наприкінці ХХ століття з нею зіткнулися й історики багатьох інших держав як на пострадянському просторі, так і в країнах Східної й Центральної Європи: Німеччини, Польщі, Чехії, Словаччини, Румунії, Болгарії, Угорщини, Сербії, Хорватії та ін. Однак для України ця проблема особливо гостра і болісна, оскільки вона зумовлена історично, підігрівалася штучно й має свою специфіку сьогодні. Довгим і тернистим був шлях українських істориків до утвердження соборності національної історіографії. Найважче завдання полягало в тому, аби їй вивільнитися з-під чужого впливу, виокремитися, всамостійнитися, не пориваючи при цьому зв'язків з розвитком світової історичної науки. Українська історіографія майже сімдесят років виявилася внутрішньо конфронтаційною, штучно розірваною ніби на два ворогуючі табори: так званий буржуазно-націоналістичний, представлений здебільшого істориками національно-державницької орієнтації та української діаспори, і марксистський – в УРСР – СРСР. І ця важка спадщина частково й досі висить над нами.

Соборність відкриває якісно новий етап у розвитку української історіографії, насамперед, як національної. Це той благодатний ґрунт, що спроможний об'єднати істориків різних методологічних орієнтацій та наукових шкіл, незалежно від того, в якій країні вони проживають. Іншими словами, за період з 1990-их років концепт «соборність української історіографії» не тільки утвердився в історичній лексиці, але й засвідчив, що він не має нічого спільного з одноманітністю, монополією якоїсь одної методології чи ідеології, не заперечує розмаїття наукових напрямів і шкіл, широких наукових дискусій, плюралізму поглядів тощо, але при цьому визнає україноцентризм. Нині мотивація соборності зумовлюється прагненням українських істориків створити ґрунтовну, правдиву та об'єктивну наукову історію свого народу, сформувати національний погляд на зарубіжну історію, прискорити інтеграцію української історіографії в загальноєвропейський і світовий інтелектуальний простір.

З огляду найновішої історіографії концепту соборності впливає декілька, на нашу думку, перспективних напрямів як подальшого дослідження самої проблеми, так і утвердження соборності української історіографії.

1. *Об'єднання і координація зусиль українських істориків та гуманітаріїв навколо наповнення сучасним змістом концептів «соборність України», «українська соборність», «соборність української історіографії», обґрунтування оптимальної моделі та шляхів утвердження соборної України, як цілісної, територіально неподільної, демократичної європейської держави. Трактування української соборності як ціннісного, духовно-політичного явища в житті нації й держави, утвердження якого відбувається на основі осмислення історичної пам'яті, спільних інтересів українського соціуму, єдиного інформаційного простору. На жаль, навіть в «Енциклопедії історії України» не знайшлося місця для статті «Соборність України», а стаття О. Щусь «Акт Злуки» не вийшла за межі інформаційної довідки стосовно проголошення Директорією відповідного документа про об'єднання УНР та ЗУНР. До речі, деякі дослідники не без впливу ідеологів Партії регіонів намагаються змінили акценти в поняттях «соборність» і «регіоналістика», віддаючи пріоритет останньому.*

2. *Дослідження історії української соборності, в першу чергу, не стільки як конкретної події, скільки як тривалого цивілізаційного процесу зародження, становлення, розвитку та утвердження, домінантою котрого виступає формування української модерної політичної нації. Необхідне подальше опрацювання критеріїв наукової періодизації цього процесу, з'ясування його загальних тенденцій та особливостей кожного історичного періоду як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях, осмислення механізму взаємодії й протидії різних внутрішніх і зовнішніх сил у контексті соборності України, винесення повчальних уроків з минулого досвіду для сучасності та на перспективу.*

3. *Консолідація співтовариства українських істориків на засадах соборності національної історіографії, оновлення наукової методології й осучаснення стилю історіописання, створення спільними зусиллями істориків материкової України, західної та східної діаспор у співпраці з представниками інших соціально-економічних, філософських, політичних і культурологічних наук якісно нової, багатотомної, по-справжньому соборницької історії українського народу. На часі внесення змін та до навчально-методичного забезпечення (навчальні плани і програми, підручники і посібники, тематика бакалаврських, магістерських та дисертаційних робіт), підготовки в університетах професійних істориків із урахуванням соборницької концепції історії України й української історіографії.*

Таким чином, новітня історіографія розглядає концепт «соборність» у трьох основних вимірах: а) як цілісність України, неподільність її етнічних земель, єдність усіх поколінь українського народу, котру Т. Шевченко сформулював як кровну, генетичну єдність і «мертвих, і живих, і ненарождених», закликаючи при цьому: «Обніміться ж, брати мої. Молю вас, благаю!» [25, с. 354]; б) як тяглість і безперервність нашої історії, національно-визвольного та державницького руху, нерозривність національної культури й духовності, нескореність і нездоланність українського духу, єдність цивілізаційних устремлінь української нації, її європейського вибору; в) як цілісність знань про Україну, як світовий цивілізаційний феномен, інтеграцію котрих найповніше віддзеркалює й репрезентує сама історіографія.

Список використаних джерел

1. Великочий В. Феномен соборності та регіоналізму за революційної доби в інтерпретаціях сучасних істориків / В. Великочий // Історична панорама. – Вип.6. – Част.2. – Чернівці, 2008. – С. 66-76.
2. Великочий В. Українська історіографія про значення і наслідки Акту злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 рр. / В. Великочий, Б. Савчук // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – №1. – С. 43-48.
3. Гай-Нижник П.П. Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.) / П.П. Гай-Нижник // Гілея. – 2015. – Вип. 91. – С. 17-23.
4. Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України / М.Є. Горелов, О.П. Моця, О.О. Рафальський. – К.: «ЕксОб», 2005. – 632 с.
5. Горелов М.Є. Держава і цивілізація в історії України / М.Є. Горелов, О.П. Моця, О.О. Рафальський. – К.: Еко-Продакшин, 2009. – 879 с.
6. Гошуляк І. До питання про історіографічну оцінку та історичне значення Акту Злуки / І. Гошуляк // Шляхи та механізми консолідації українського суспільства, утвердження ідеалів соборності, свободи та демократії. – К.: КНЕУ, 2012. – С. 4-13.
7. Гошуляк І. Історіографічна оцінка та національно-політичне значення Акту Злуки 22 січня 1919 р. / І. Гошуляк // Пам'ять століть. – 2006. – № 1. – С. 4-27.
8. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки) / І. Гошуляк. – К.: ІПіЕД, 2009. – 467 с.
9. Калакура Я.С. Новітня історіографія Злуки УНР та ЗУНР / Я.С. Калакура, А.М. Панчук // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. До 80-річчя Акта Злуки 23 січня 1919 р. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 234-242.
10. Калакура Я.С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
11. Калакура Я.С. Українська соборність як історіографічна проблема / Я. Калакура // Соборність як чинник українського державотворення. – К., 2009. – С. 63-78.
12. Колесник І.І. Українська історіографія: концептуальна історія / І.І. Колесник. – К.: ПУ НАНУ, 2013. – 566 с.
13. Курас І.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.) / І.Ф.Курас, В.Ф. Солдатенко. – К.: ІПіЕД, 2001. – 248 с.
14. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.) / В.М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 488 с.
15. Нариси історії Української революції 1917-1921 років / В.А.Смолій та ін. – У 2 кн. – К.: Наукова думка, 2011-2012. – Кн. 1. – 390 с.; Кн. 2. – 464 с.
16. Проблеми соборності України в ХХ ст. – К.: ІНВіП, 1994. – 212 с.
17. Радько П.Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі ХІХ-ХХ ст.: концепції, ідеї, реалії / П.Г. Радько. – К.: Б. в., 1999. – 388 с.
18. Реєнт О.П. Соборність України як наукова проблема і виклик часу / О.П. Реєнт // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: Б. в., 2005. – Вип. 29. – С. 31-39.
19. Сергієнко П. П. Соборна Україна: поняття, ідея, і реальність / П.П. Сергієнко. – К.: Б. в., 1993. – 78 с.
20. Соборність України: історія і сучасність. – Івано-Франківськ: Б.в., 1999. – 85 с.

21. Сергійчук В.І. Українська соборність: Відродження українства в 1917-1920 роках / В.І. Сергійчук. – К.: Поліграфкнига, 1999. – 414 с.
22. Солдатенко В.Ф. Соборність / В.Ф. Солдатенко // Науковий інструментарій українознавця. – К.: ННДІУ, 2012. – С. 312-315.
23. Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. – К.: Абрис, 1999. – 240 с.
24. Українці у світовій цивілізації і культурі / П.П. Кононенко, Я.С. Калакура, В.Д. Баран та ін. – К.: НДІУ, 2008. – 400 с.
25. Шевченко Т. Збір. тв. у 6 т. – Т.1. – К.: Наук. думка, 2003. – 784 с.
26. Юрій М.Ф. Україна найдавнішого часу – XVIII ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф. Юрій, Л.М. Алексієвць, Я.С. Калакура, О.А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с.
27. Юрій М.Ф. Україна XIX – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф. Юрій, Л.М. Алексієвць, Я.С. Калакура, О.А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 2. – 696 с.

Я. С. Калакура

СОБОРНОСТЬ УКРАИНЫ КАК КОНЦЕПТ НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Выясняется историческая и историографическая сущность концепта «соборность» у двух измерений: соборность Украины и соборность украинской историографии. Соборность Украины рассматривается как преемственность и непрерывность этногенезиса украинского народа, его освободительной борьбы за свободу и национальную государственность, формирование целостности этнических земель, неразрывность национальной культуры и духовности, единство и непокорность украинского духа, цивилизационных устремлений украинской нации, её европейского выбора. Анализируется соборность украинской историографии как интеграция ведущих течений и направлений исторической мысли, синтез научных достижений разных поколений украинских историков, их консолидация вокруг идеалов украинской национальной и государственнической идеи с целью глубокого, объективного, всестороннего и правдивого исследования и освещения истории Украины.

Ключевые слова: соборность, концепт, соборность Украины, соборность историографии, история Украины, государственность, идентичность, национальная идея, соборническое сознание.

Y. S. Kalakura

UKRAINE'S COLLEGIALLY AS A CONCEPT OF CURRENT HISTORIOGRAPHY

Historical and historiography essence of collegiality (sobornist) concept is defined in two dimensions: collegiality of Ukraine and collegiality of Ukrainian historiography. The collegiality of Ukraine is examined as continuity and regularity of ethnogenesis of the Ukrainian people, its liberation fight for the national state system, formation of integrity of ethnic land, continuity of national culture and spirituality, unity and rebelliousness of the Ukrainian spirit, civilization aspirations of Ukrainian nation and its European choice. The collegiality of Ukrainian historiography as integrating leading trends and directions of historical thought, synthesizing academic achievements of different generations of the Ukrainian historians and their consolidation are analyzed in order to make a deep, objective, comprehensive and truthful research and interpretation of Ukraine's history.

It is proved that modern historical science gives an important attention to conceptual interpretation of history. As the most usual concept of Ukrainian historiography it is possible to take a concept of «collegiality», which is often used in such phraseological

forms as «collegiality of Ukraine», «Ukrainian collegiality» and «collegiality of Ukrainian historiography». It is shown that conceptual comprehending the problem of collegiality has a interdisciplinary character, as this concept of scientific cognition is used not only by historical science but also by other fields of knowledge: philosophy, jurisprudence, political science, sociology, ethnology, culturology, political geography, linguistics and psychology.

It is necessary to mark the following basic directions of subsequent researches of the Ukrainian collegiality: association and co-ordination of the Ukrainian historians' efforts of filling concept of collegiality with modern maintenance, research of history of Ukrainian collegiality as a civilization process, consolidation of the Ukrainian historians on principles of collegiality of national historiography, updating scientific methodology of researching problem.

Keywords: collegiality, concept, collegiality of Ukraine, collegiality of historiography, history of Ukraine, state system, identity, national idea, collegiality consciousness.

Надійшла до редакції 28 січня 2015 року

* * *

УДК 930.23:94(477)«1648/179»

П. Г. Радько

КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті здійснено спробу аналізу сучасною історичною наукою процесу зародження національної ідеї періоду козацької доби в контексті функціонування органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Доведено, що сучасна історіографія, ґрунтуючись на принципі наступності історії українського народу, визнає факт успадкування деяких традицій, зокрема вічевих, Київської Русі й Галицько-Волинської держави Запорозької Січі, поширення адміністративно-територіального устрою. Зазначено, що серед основних принципів козацького устрою домінувало право обирати органи самоуправління і бути обраним до них. Має місце положення про те, що в роки Визвольної війни Генеральні Ради були традицією, яка зв'язувала державність Гетьманщини з вічевими порядками Київської Русі. Акцентовано увагу на тому, що новітній історіографічний процес розгортається в умовах незалежності України, демократизації її основних політичних інститутів.

Ключові слова: Гетьманщина, Козацька Рада, Генеральна Рада, державотворення, історіографія, законодавча влада, виконавча влада, судова влада.

Актуальність цієї проблеми полягає в тому, що козацька доба – одна зі складних та водночас вагомих сторінок вітчизняної історії. Не буде перебільшенням твердження, що саме вона справила вплив на подальшу долю українського народу, який завжди мріяв здобути незалежність, побудувати свою державу на демократичних засадах. Козацька держава з її героїчним воїнством стала в європейській історії зразком відчайдушної боротьби сотень тисяч людей, які взялися за зброю, встали під прапорами своїх уславлених відвагою ватажків й об'єдналися в ім'я свободи. Доволі тяжким і довгим був шлях до омріяної роками незалежності. Однак козацтво, долаючи відчайдушний опір сильних армій

держав-сусідів, які зазіхали на його вольності та землю, здобувало перемоги у кривавих боях із переважаючими силами загарбників-поневолювачів, проявляючи при цьому могутність духу, героїзм та військову звитягу, якими захоплювалися наступні покоління українців і які були прикладом прояву безмежної любові до рідної землі.

Серед пріоритетних напрямів досліджень українських істориків 1990-их років – початку XXI століття важливе значення має саме козацько-гетьманська тематика (понад 350 праць), як знакове явище в історії України. Варто відзначити науковий внесок, який зробили О. Апанович («Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» (1993)), Ю. Мицик («Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття» (1996)), В. Брехуненко, В. Горобець, О. Гуржій, Л. Косенко, С. Леп'як, С. Плохій, О. Путро, П. Сас, Ф. Сасин, В. Сергійчук, І. Стороженко, О. Струкевич, Т. Чухліб, В. Щербак, Т. Яковлева та інші у з'ясування державотвірної ролі козацтва, державницьких програм Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика й інших, їхньої боротьби за реалізацію державної ідеї [1; 12; 16]. Викликають останнім часом науковий інтерес публікації Є. Луняка [16] і Г. Луньова [17].

Концептуальне значення мають монографії В. Смолія та В. Степанкова «Богдан Хмельницький» (1995), «Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації» (1997), інші публікації, в яких події середини XVII століття інтерпретуються як українська національна революція, завдяки котрій постала козацько-гетьманська держава. Важливі проблеми української козацької державності досліджено в монографії О. Гуржія «Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право» (1996), який акцентував увагу на організації державного життя і системи влади козаків.

Важлива роль у дослідженні історії козацької України належить Науково-дослідному інституту козацтва при Запорізькому державному університеті, стараннями якого побачила світ Мала енциклопедія українського козацтва, що включає понад 1400 статей про виникнення козацтва, устрій Запорозької Січі, військове мистецтво козаків, їхню роль в українській історії, в системі міжнародних відносин. У виданні представлено біографічні статті про козацьких ватажків, українських і зарубіжних дослідників козацтва. В. Брехуненко вдався до типології козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. [3]. Заслужують на увагу збірник про гетьманів та козацьких отаманів [5] і публікації О. Гуржія [7], М. Жуковського [9], Д. Журавльова [11], І. Коляди [15], В. Радовського [20] й інших.

Українська історіографія, ґрунтуючись на принципі наступності державності українського народу, визнає факт успадкування деяких традицій, зокрема вічових, Київської та Галицько-Волинської держав на Запорозькій Січі, а відтак її адміністративно-територіального устрою, а також виборності старшини. В. Смолій і В. Степанков переконливо довели, що серед основних принципів козацького устрою домінувало право обирати органи самоуправління і бути обраним до них. Вони ретельно простежили процес й еволюцію формування політичних інститутів Української козацької державності. Останнім часом дослідники вдалися до аналізу влади і суспільства в історичному контексті, що відображає козацький період [4].

Доречно зауважити, що на зламі 1980-1990 років в українській історіографії з'явилося чимало публікацій, присвячених такому яскравому й самобутньому явищу вітчизняної історії, як запорозьке козацтво. Книги з цієї проблематики завжди привертала увагу шанувальників історичного минулого України. Не стала винятком і книга дослідників Ю. Мицика, С. Плохія та І. Стороженка «Як воювали козаки: Історичні розповіді про запорозьке козацтво» (1990). Побудоване на проблемно-хронологічній основі видання репрезентує низку історичних нарисів, у яких у популярній формі розповідається про виникнення запорозького козацтва, його побут і звичаї, героїчну боротьбу проти турецько-татарської й польсько-шляхетської експансії проти українського народу, розвиток освіти та культури в козацькому середовищі тощо. Важливо те, що, спираючись на широке коло вітчизняних й історичних джерел, багату історіографічну спадщину, автори зуміли досить повно відтворити основні етапи історичного розвитку українського козацтва, показати колоритність цього феноменального у світовій історії явища. Значний науковий і пізнавальний інтерес становлять наведені в книзі матеріали, у яких висвітлюються характерні риси військової й адміністративно-територіальної структури Запорозької Січі. Тут докладно розповідається також про обов'язки, які покладаються на козацьку старшину. Заслужують на увагу сюжети з історії українського козацтва, містяться в інших новітніх публікаціях [18; 22; 25].

З'ясовуючи козацькі принципи політичного життя та державного організму, П. Сас підкреслює, що центральне місце в системі демократичних цінностей запорозької спільноти посідало поняття «колективної волі», яка реалізовувалася через козацьку раду, котра була формою прямого волевиявлення всіх її повноправних членів, а її рішення були обов'язковими (під загрозою смертної кари) для виконання гетьманом, старшинами, рядовими козаками. В історіографії зауважується, що поступово в козацькій Україні сформувалася республіканська форма правління, за якої всі посади були виборними, що заклали засади демократії. З іншого боку, цей принцип посилював і відцентровані тенденції в діяльності української старшини, оскільки, за необхідності, він давав легітимну санкцію будь-яким сепаратистським настроям окремих полковників, особливо в умовах Руїни [21, с. 57–58].

Дослідники І. Стороженко, В. Смолій, В. Горобець, М. Журавель, І. Катусhev, Л. Косенко, Ю. Мицик, Н. Нудьга, І. Паньонко, О. Путро, В. Щербак та інші визнають, що республіканська форма правління дістала відображення в козацьких радах, на яких вирішували адміністративні, судові, військові справи, обирали старшину. Так, В. Щербак наголошує на тому, що козацька рада перетворилася на вищий законодавчий орган Української козацької держави [26]. Водночас О. Путро доводить, що в період гетьманства К. Розумовського зросла роль генеральної старшини, фактично перестала діяти загальновійськова рада, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської ради [19, с. 376].

Досліджуючи розвиток і занепад політичних інститутів Гетьманщини, В. Горобець звернув увагу на тенденції розвитку політичної системи козацької України в останній третині XVII–XVIII століть, окресливши тенденції розвитку політичної системи козацької України, визначивши місце Генеральної ради в системі політичної взаємодії, процес розвитку та функції інституту козацької старшини й полковництва в політичному житті Гетьманщини. Отже, сучасна історіографія довела, що в роки Визвольної війни Генеральна рада як центральний

орган влади мала вагоме значення. Загалом Генеральні ради були традицією, котра зв'язувала державність Гетьманщини з вічовими порядками Київської Русі.

Заслуговують на увагу праці, у яких простежується тяглість традицій виконавчої влади в козацькі часи, починаючи з Запорозької Січі. Дослідники намагалися з'ясувати деякі спільні ознаки управлінської діяльності княжої й козацької доби, наголошуючи, що князі й гетьмани були наділені функціями законодавчої та виконавчої влади. У Гетьманщині, зокрема, змагалися два типи державної влади: республіканський (І. Виговський та П. Дорошенко) і монархічний (Б. Хмельницький, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа) [1].

Більшість дослідників, зокрема І. Стороженко, В. Горобець, О. Гуржій, В. Заруба, В. Кривошея, В. Панашенко, О. Путро, В. Сергійчук, О. Струкевич, Т. Чухліб та інші стверджують, що гетьман був наділений широкими повноваженнями як глава держави, її репрезентант у всіх зовнішніх взаєминах, головнокомандувач армії, адміністратор, законодавець, вищий суддя. Це саме стосується публікацій, авторами яких є Т. Гончарук [6], О. Гуржій [8], І. Коляда [14], Л. Тома [24].

Вагомий внесок у вивчення досвіду козацько-гетьманського урядування зробили В. Бадяк, Д. Голосніченко, П. Гончар, Г. Демиденко, В. Єрмолаєв, Г. Корогод, О. Кресін, О. Лукашевич, Б. Миндзяновський, П. Надолішний, І. Нікітін, М. Окладна, В. Северенюк, С. Серьогіна, О. Скаун, В. Смолій, А. Смолка, М. Страхов, Ю. Тодика, М. Трофимук, Ю. Фігурний, Т. Чухліб та інші.

На основі вивчення оригінального тексту «Пактів і Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького...» 1710 року Т. Чухліб доводить, що його творці спиралися на античну, пізньосередньовічну й ранньомодерну політико-правову традиції, використовуючи при цьому ідеї багатьох європейських мислителів. Дослідники Конституції П. Орлика акцентують увагу на тому, що генеральна старшина, полковники та генеральні радники зобов'язувалися присягнути на вірність Вітчизні, на щире відданість гетьманові, а також на сумлінне виконання посадових обов'язків.

Сучасні автори розглядають негативні наслідки для національних традицій державотворення, зокрема скасування Гетьманщини, її полково-сотенного устрою, тривалого перебування в складі Московської держави, а відтак Російської імперії.

У новітній історіографії стверджується, що Українська козацько-гетьманська держава створювалася на основі національної ідеї, яка виходила не тільки із розуміння необхідності національного визволення, але й побудови власної держави. Під цим кутом зору презентуються спроби Богдана Хмельницького поєднати козацькі вольності з ідеєю успадкування традиції Київської Русі та утвердження республіканської форми козацького управління. Зокрема, науково переосмислюється державницька діяльність гетьмана України І. Мазепи, що простежується в публікаціях Д. Журавльова [10], Б. Кентржинського [13], Т. Таїрової-Яковлевої [23] й інших.

Вітчизняний історик М. Брайчевський, відповідаючи на питання: якою була козацька державність, зауважуючи, що гетьман Б. Хмельницький мав усі потрібні для глави держави важелі:

– територію, звільнену збройною рукою від чужої окупації – й на цій землі близько 200 міст і містечок; відомо, що Богдан намагався об'єднати воєдино цілу

українську територію (гасло: «До Вісли!»), вимагаючи, наприклад, від шведів у 1655 році, щоб вони не захоплювали західноукраїнські терени;

– населення, послухне йому, яке чекало на власного короля у власній державі, у власних етнічних межах, цілком ворожих по відношенню до двох агресивних сусідів (поляків і москалів);

– військову силу;

– адміністрацію, базовану на ній; правда, тимчасову, саме тому й не цивільну, а військову, що була відгомном османської військово-адміністративної системи, а не була європейською нормою, бо раду генеральної військової старшини, Генеральну військову канцелярію не можна було вважати цивільним урядом;

– фіскальну систему, може, й не бездоганну, але дійову, навіть із задумом карбувати власні гроші;

– юридичні права (це не правда, що видумували історики – мовляв, не було легалізму, легітимності; тогочасні теоретики держави Н. Макіавеллі, Г. Гроцій наголошували, що коли хтось силою завойовує територію, має права проголосити себе її володарем, а тим більше Б. Хмельницький не був узурпатором);

– аристократичне (шляхетське) походження гетьмана, який думав, мріяв про свою спадкову династію, а у разі виборної псевдореспубліканської монархії (т. зв. козацької республіки) Богдан Хмельницький також мав забезпечене місце володаря;

– дипломатичне і політичне визнання інших держав;

– міг розраховувати на церковне благословення тощо [2].

Більшість сучасних істориків єдині в тому, що гетьман був на чолі Української держави й пост цей завжди був виборним. Обирала його Генеральна Рада, але самі вибори не передбачали твердих принципів. Уважалося, що гетьмана обирали «доживотно» – пожиттєво, як, приміром, і було з Б. Хмельницьким, І. Скоропадським, Д. Апостолом. Разом із тим у «гетьманських статтях» 1669 та 1672 років передбачалося право Генеральної Ради позбавляти гетьмана влади, якщо він «зрадить». Ю. Хмельницький, І. Виговський, П. Тетеря, П. Дорошенко покладали свої булави на Генеральній Раді й дякували за «уряд гетьманський», ставлячи таким чином Генеральну Раду вище від гетьмана. Здебільшого Рада просила гетьмана взяти знову булаву і залишитися при посаді.

Сучасні історики, зокрема Н. Яковенко, зауважує, що гетьмана обирали козаки, але як провідник держави він очолював усі установи законодавства й вищої адміністративної та судової влади – для козацтва в ролі прямого зверхника, для решти населення – як найвищий арбітр. Повноправні громадяни держави, що не виконували збройної служби (шляхта і міщани), залишалися «при давніх правах та вольностях», тобто зберігали традиційне самоврядування й свої майнові прерогативи. Щоправда, коли вірити московським присяжним спискам 1654 року, шляхти на козацькій території залишилося близько 300 родин, тож вона рано чи пізно мала злитися з міською верхівкою або влитися до козацької старшини, як і сталося. А між міщанами й козаками межа взагалі була рухома: за підрахунками І. Крип'якевича, у війні покозачилося 50–80% міського населення [27].

Сучасними дослідниками історії України доведено, що на Гетьманщині змагалися два типи держаної влади: республіканський і монархічний. Гетьмани, які складали булаву перед Генеральною Радою, визначали тим її зверхність, особливо І. Виговський та П. Дорошенко, були представниками республіканського

типу правління, а Б. Хмельницький, Д. Многогрішний, І. Самойлович і передусім І. Мазепа були носіями монархічного начала. Ця монархічна тенденція виявилася в прагненні правити без участі Ради.

Більшість істориків наголошує на тому, що гетьман мав необмежену владу: він був не тільки главою держави, а й репрезентантом у всіх зовнішніх стосунках, головним вождем армії, адміністратором, законодавцем, що виявлялося у виданні універсалів; був вищим суддею, до якого йшли апеляції на суди; мав право затверджувати вироки. Крім того, були категорії населення, які користувалися привілеями і не підлягали звичайним судам, а тільки судові гетьмана. Це, зокрема, бунчукові товариші та різного роду особи, що перебували під протекцією гетьмана, вдови і діти видатних діячів. Із фонду «вільних військових маєтностей» він роздавав землі монастирям та окремим особам за службу й різні послуги. Надання цих земель стверджувалося гетьманськими універсалами.

Значним є інтерес історичної науки, особливо після відновлення незалежності України, до історії судочинства козацьких часів. Новітня українська історіографія прагне з'ясувати успадкування правових традицій княжих часів у козацько-гетьманській добі, починаючи з Запорозької Січі, у козацькій державі Б. Хмельницького, а відтак у Гетьманщині. Сучасні історики, покликаючись на наукову спадщину М. Слабченка, акцентують увагу на тому, що «історія була змішана з правом до такого ступеня, що інколи було важко вирішити, де закінчується перша, і починається друга».

На основі праць Л. Косенка, В. Кульчицького, А. Пашука, А. Ткача, Ю. Шемшученка, В. Чеховича та інших можна зробити висновок про утвердження в історіографії звичаєвої концепції козацького судочинства. Козацьким правовим традиціям присвятили публікації І. Бойко, К. Віслобоков, Г. Гайдай, Л. Гамбург, Т. Гошко, А. Гурбик, В. Інкін, М. Кобилецький, А. Козаченко, С. Микитюк, В. Опанасюк, О. Піддубний, М. Погорецький, В. Сергійчук, І. Ситий, І. Скуляк, Л. Толочко, Г. Чапала, В. Шандра й інші. Варто виокремити монографію О. Гуржія «Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.)», у якій показано, що Визвольна війна українського народу зумовила поширення звичаєвого права на території тих регіонів України, у яких було ліквідовано панування польської магнатерії.

Отже, сучасні дослідники досить ґрунтовно довели, що козаки протягом століть виробили струнку й досить ефективну систему правових норм, у якій закріплювалися військово-адміністративна організація, правила ведення війни, діяльність судових органів, правове становище соціальних станів і груп населення, цивільні правовідносини (право власності, порядок користування землями, водоймищами та угіддями на козацькій території, зобов'язальне право), встановлювалися покарання тощо. Козакам були відомі такі складні юридичні поняття, як право першого займу, давність володіння, нерівномірний розподіл стягнення тощо.

Новітня історіографія акцентує увагу на тому, що козацько-гетьманська державність зберегла і примножила деякі княжі традиції в умовах Запорозької Січі, держави Б. Хмельницького та Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII століття). З одного боку, це результат колективних зусиль козацтва, що зумовило рух традицій вольностей та лицарства, а з іншого – цілеспрямованої діяльності Б. Хмельницького та його прибічників, спрямованої на визволення

України і створення нової форми державної організації суспільства у форматі Козацько-гетьманської держави.

Список використаних джерел

1. Богдан Хмельницький. Іван Виговський. Петро Дорошенко. Іван Мазепа: [збірка]. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2012. – 470 с.
2. Брайчевський М.Ю. Вибрані твори: Іст.-археогр. студії, публіцистика / Ред. Л. Винар; Укр. вільна акад. наук у США, Іст. секція та ін. – К.: Вид. дім КМ Академія; Нью-Йорк, 1999. – 597 с.
3. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко // НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2011. – 503 с.
4. Влада і суспільство в Україні: іст. контекст / В. Верстюк та ін.; відп. ред. В. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2013. – 505 с.
5. Гетьмани й козацькі отамани / авт., уклад. І.Ю Левашова. – Донецьк: Глорія Трейд, 2013. – 383 с.
6. Гончарук Т.Г. Дем'ян Многогрішний: гетьман Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. / Т. Гончарук. – К.: Прадес, 2012. – 117 с.
7. Гуржий А.И. Сто великих личностей и событий казацкой Украины / А.И. Гуржий, Т.В. Чухліб. – К.: Арий, 2010. – 462 с.
8. Гуржий О. Іван Скоропадський / О. Гуржий, О. Реєнт. – К.: Арій, 2013. – 229 с.
9. Жуковський М.П. Слава за життя – безсмертя після нього: стислий перелік і боїв отамана І.Д. Сірка / М.П. Жуковський // М-во культури України, Нікопол. краєзнавчий музей, наукова частина [4-е вид., доповн.]. – Нікополь: Фельдман О.О., 2013. – 36 с.
10. Журавльов Д.В. Мазепа: людина, політик, легенда / Д.В. Журавльов. – Х.: Будинок друку, 2012. – 380 с.
11. Журавльов Д.В. Усі гетьмани України: біогр. вид. / Д.В. Журавльов. – К.: Гетьман, 2012. – 507 с.
12. Запорозька Січ і українське козацтво: зб. наук. пр. / Укр ін.-т нац. пам'яті / Редкол.: Кривошея В.В. (голова) та ін. – К.: Пріоритети, 2012. – 207 с.
13. Кентржинський Б. Мазепа: [пер. зі швец.] / Б. Кентржинський. – К.: Темпора, 2013. – 495 с.
14. Коляда І.А. Кирило Розумовський: останній гетьман України / І. Коляда, С. Марченко, О. Кирієнко. – К.: ДАК «Укрвидавполіграфія», 2012. – 126 с.
15. Коляда І.А. Отаман Сірко: український політичний діяч і полководець / І.А. Коляда, Є.В. Биба. – Х.: Фоліо: ПЕТ, 2012. – 126 с.
16. Луняк Є.М. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях / Є.М. Луняк. – К., Ніжин: М.М. Лисенко, 2012. – 807 с.
17. Луньов Г.О. Земля, козацтво і державність України: іст.-практ. нарис / Г.О. Луньов, Ю.П. Прилипко: [вид. 3-є, доповн.]. – К.: Наїрі, 2013. – 415 с.
18. Мицик Ю.А. Тиміш та Юрій Хмельницькі: про синів Б. Хмельницького / Ю.А. Мицик. – К.: Прадес, 2012. – 118 с.
19. Путро О.І. Гетьмани України: Кирило Розумовський (нові штрихи до соціально-політичного портрета) / О.І. Путро // Український історичний журнал. – 2002. – №5. – С. 105-112.

20. Радовський В.С. «Замкнена душа» Петра Сагайдачного: фрагменти та епізоди трагічного життя / В.С. Радовський. – Львів: Сполом, 2012. – 206 с.
21. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст. / П.М. Сас. – К.: Либідь, 1998. – 254 с.
22. Сюжети з історії українського козацтва: на допомогу розробникам проекту Закону України «Про козацтво України» / М.З. Мустафін та ін.; за ред. М.М. Мазепи; Харків. НДІ козацтва. – Харків: В.Ф. Коваленко. – 127 с.
23. Таїрова-Яковлева Т.Г. Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради» / Т.Г. Таїрова-Яковлева [пер. з рос. Ю. Мицика]; СПб. держ. ун-т, Ін-т історії України НАН України. – К.: Кліо, 2013. – 401 с.
24. Тома Л.В. Данило Апостол: гетьман Лівобережної України / Л.В. Тома. – К.: ДАК «Укрвидавполіграфія», 2012. – 94 с.
25. «Хмельниччина в контексті історії України» // Матеріали Всеукраїнської науково-красназавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України», 21 вересня 2012 р. – Хмельницький: А.А. Мельник, 2012. – 559 с.
26. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану: друга половина XV – середина XVII ст. / В.О. Щербак. – К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2006. – 295 с.
27. Яковенко Н.Л. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. / Н.Л. Яковенко. – К.: Laugus, 2012. – 470 с.

П. Г. Радько

КОЗАЦКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье проводится анализ современной исторической науки о репрезентации процесса зарождения национальной идеи в период казачества в контексте функционирования органов законодательной, исполнительной и судебной власти. Доказано, что современная историография придерживается принципа последовательности некоторых традиций, в частности вечевых, Киевской Руси и Галицко-Волинских государственных образований, а также Запорожской Сечи, и поэтому и имел место процесс расширения её административно-территориального устройства, а также выборности старшин. Указывается, что среди основных принципов казацкого устройства доминировало право избирать органы самоуправления и быть избранным в них. Имеет место положение о том, что в годы Освободительной войны Генеральные Рады были традицией, которая связывала государственность Гетьманщины с вечевыми порядками Киевской Руси. Акцентируется внимание на том, что новейший историографический процесс разворачивается в условиях независимости Украины, демократизации её основных политических институтов.

Ключевые слова: Гетьманщина, Козацкая Рада, Генеральная Рада, государственное строительство, историография, законодательная власть, исполнительная власть, судебная власть.

Р. Н. Rad'ko

COSSACK STATE IN MODERN HISTORICAL LITERATURE

Modern historical studies of the process of originating a national idea in the Cossack period are analyzed in the article. The focus is made on the functioning of organs of legislative, executive and judicial power. It is proved that modern historiography is based on a principle of continuity of some traditions, in particular the traditions of people meetings, taken from Kievan Rus, Galych-Volyn States and Zaporizhia Sich, and consequently distribution of its administrative-territorial structure, and also electiveness

of officers. It is marked that a right to elect the organs of self-government and to be elected to them prevailed among basic principles of the Cossack system. The author proves that in the years of Liberation War General Councils became the traditions, which bound the state system of Hetmanship to the people meetings characteristic of Kievan Rus. The accent is made on the fact that the newest historiography process is developing under the conditions of Ukraine's independence and democratization of its basic political institutes.

The analysis of the newest data of the Ukrainian historians in the field of state creation, in particular, the Cossack period, allowed to trace influencing of methodological and world view shifts on modern researchers, their collaboration with the foreign academics from Ukrainian diaspora and formation of new generation of Ukrainian historians.

The estimation of historiography of the state and plenitude of illuminating originality of forming the Ukrainian state during the Cossack period allowed to find out both achievements, blanks and less researched aspects of the problem, in particular, historiographical comprehension of traditional functioning of legislative, executive and judiciary power in a retrospective aspect. On this basis a number of suggestions and recommendations are formulated concerning the subsequent study of national traditions of the state formation in Ukraine. The newest historiography accents an attention on the point of view that the Cossack-Hetman state system saved and increased some princely traditions in the conditions of Zaporizhia Sich, state of Bohdan Khmelnytsky and Hetmanship.

Keywords: Hetmanship, Cossack Councils, General Council, state system, historiography, legislative, executive, judicial power.

Надійшла до редакції 10 лютого 2015 року

* * *

УДК 94(477.53)»1917/1920»:327.323.3(093.2)(=411.16)

Д. В. Стаценко

ЄВРЕЙСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (ПОАЛЕЙ-ЦІОН) НА ПОЛТАВЩИНІ У СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ (ПОЧАТОК 1920-ИХ РОКІВ)

У статті на основі автентичних архівних документів з'ясовано проблеми діяльності та сходження з політичної арени Полтавщини на початку 1920-их років партійних осередків та окремих представників Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон). Особливу увагу приділено аналізу взаємовідносин Єврейської компартії з правлячою Компартією більшовиків, а також визначенню характеру, ролі й місця ліквідаторських сил усередині ЄКП (П-Ц). У зв'язку з цим показано причетність більшовиків від найвищого – до місцевого партійних рівнів до процесу розколу цієї політичної сили, у тісній взаємодії з якими ліквідаторські пробільшовицькі групи вели зсередини розкладання Єврейської компартії (Поалей-Ціон). У результаті цього політичний шлях ЄКП (П-Ц) завершився самоліквідацією й вступом окремих її представників у партію більшовиків. Також досліджено умови і механізми самоліквідації місцевих осередків Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) на території Полтавщини та входження місцевих екапістів до лав правлячої більшовицької партії.

Ключові слова: УСРР, Полтавщина, євреї, сіонізм, ЄКП (П-Ц), РКП(б), КП(б)У, небільшовицькі партії.

Одним із актуальних аспектів вітчизняної історичної науки залишаються організовані форми єврейського суспільно-політичного руху 20-их років ХХ століття в радянській Україні та в окремих її регіонах. Відповідно до цього,

метою статті є з'ясування на основі історичних джерел проблем діяльності й сходження з політичної арени Полтавщини Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) на початку 1920-их років. Для її розв'язання використано опубліковані та автентичні архівні документи зі збереженням при цитуванні особливостей тогочасної орфографії та стилістики, а також праці М. Басманова, К. Гусєва, В. Полушкіної, І. Кураса, Л. Бабенко, С. Ляхівненка та інших. Зазначимо, що в такій постановці вибрана тема не була об'єктом спеціального дослідження, а відтак це підвищує її актуальність.

На початку 1920-их років у радянській Україні (далі УСРР. – Д. С.) та на Полтавщині, крім українських та «загальноросійських» партій, існували також єврейські партії. І хоч політична система в УСРР того часу виглядала як багатопартійна, проте всі партії, крім КП(б)У, реального доступу до влади не мали й користувалися незначним впливом [31, с. 85]. Фактично КП(б)У утвердилася як правляча державна партія, диктатура якої здійснювалася під вивіскою «диктатури пролетаріату» [28, с. 24]. При цьому самостійність КП(б)У була вельми умовною, враховуючи централізм у ланці РКП(б) / ВКП(б) – КП(б)У.

Однією з єврейських партій, яка на початку 1920-их років легально існувала в УСРР та суміжних з нею радянських республіках, була Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон) (далі ЄКП (П-Ц). – Д. С.). Вона стояла на позиціях єврейського національного комунізму. Секретаріат її ЦК знаходився у Москві, у Білорусі діяв Білоруський Головний комітет, в Україні – Українське Центральне бюро (після 1920 року Український Головний комітет) ЄКП (П-Ц). Останній керував Лівобережним і Правобережним бюро ЄКП (П-Ц) в Україні. В сфері впливу цієї партії перебувала Єврейська комуністична спілка молоді (Євкомол), – легально діюча організація єврейської молоді, яка лояльно ставилася до існуючого режиму. При цьому основні сили екапістів зосереджувалися на теренах радянських України та Білорусі. Зокрема, в Україні у середині 1920 року активно діяла 21 організація ЄКП (П-Ц) [2, с. 254; 29, с. 9; 31, с. 310; 32, с. 30-31; 33, с. 56-57].

Загалом ЄКП (П-Ц) була провідною партією Всесвітнього єврейського комуністичного союзу – «Вельтфарбанду». Ідеологія Єврейської компартії поєднувала у собі комуністичні та сіоністські ідеї, а ключовим завданням проголошувалося вирішення «єврейського питання», порятунку єврейського народу від асиміляції, формування єврейської соціалістичної нації. При цьому у екапістів існувало два головних напрями його вирішення. Так, з одного боку, вони пропагували еміграцію євреїв на історичну батьківщину – Палестину, з подальшим проведенням там соціалістичної колонізації, створенням єврейської комуністичної держави. З іншого боку, не відкидаючи ідею еміграції, екапісти боролися за поліпшення життя євреїв на території радянських республік (що утворилися в межах колишньої Російської імперії. – Д. С.) через побудову «автономного єврейського суспільства». Для цього пропонували впровадити систему єврейського самоврядування – єврейські робітничі ради, профспілки, культурні установи та ін. [2, с. 254-255; 29, с. 12].

Взаємовідносини більшовиків з екапістами були неоднозначними. З одного боку, вони дозволяли ідеологічно близькій до них Єврейській компартії легально існувати та діяти. З іншого – застосовували проти неї різні утиски, вели ідейну боротьбу, підтримували лінію на внутрішній розкол і пошуки прибічників

припинення самостійного існування ЄКП (П-Ц). Так, наприклад, у циркулярному листі Київського губкому КП(б)У (січень 1920 року) означена тактика більшовиків щодо ЄКП(П-Ц): «не дивлячись на присвоєну ними собі назву «комуністичної партії», вони залишилися тими ж націоналістами, що й буржуазні сіоністи, і більше думають про Палестину, ніж про революційну роботу на місці. Із вступом в нашу партію Єврейського комуністичного союзу (Комфарбанд) поза Комуністичною партією [більшовиків] залишилися одні лише єврейські націоналістичні партії. Тому з нашої сторони «ЄКП Поалей-Ціон» не повинна отримати ніякої ні моральної, ні матеріальної підтримки. Партійна організація, зокрема наша єврейська секція, в письмовій і усній агітації повинна нещадно викривати дрібнобуржуазну, націоналістичну природу «Поалей-Ціон» у всіх її видах, рівно як і залишків всіх інших єврейських угодницьких партій» [30, с. 290-291].

У свою чергу в зверненні ЦК ЄКП (П-Ц) до Всеросійського Центрального Виконкому рад (далі ВЦВК. – Д. С.) від 14 січня 1921 року висловлювалося невдоволення з приводу «... репресій, що мали і мають місце проти нашої партії» з боку влади на території радянських республік (України, Білорусі, Росії). У документі зазначалося: «Наша партія перша з єврейських робітничих партій примкнула до комунізму і дала свої кращі сили на захист радянської влади, про що свідчать численні мобілізації, проведені під час нападу Колчака, Денікіна, Врангеля, останньої польської навали. На Україні і в Білорусі, де наші організації і товариші вели і ведуть самовіддану боротьбу за зміцнення пролетарської диктатури, наша партія піддається різним утискам: так, закриваються наші клуби, не дозволяються до друку наші органи, листівки і відозви» [27, с. 97-98]. Як приклад, автори звернення наводили факти закриття губревкомом єврейського робітничого клубу ЄКП (П-Ц) у Чернігові, відібрання клубу ЄКП (П-Ц) для перукарні у Новозибкові, відмову в Києві друку партійного органу ЄКП (П-Ц), незважаючи на допустимість видання друкованих органів цієї партії, а також відмову Сибірського і Кримського ревкомів у легалізації парторганізацій ЄКП (П-Ц). Такі ж утиски, за їхніми словами, мали місце й у інших місцевостях, зокрема у містечку Пирятин на Полтавщині. Автори звернення обурювалися: «Нам не дають відкрито вести комуністичну пропаганду і культурну роботу серед євр[ейських] робітничих трудових мас» [27, с. 98]. Водночас вони зазначали, що «... ці утиски набувають всеросійського характеру...» [27, с. 98]. З огляду на це, ЦК ЄКП (П-Ц) звертався з проханням до ВЦВК вирішити вказані непорозуміння й ужити заходів для недопущення подібного у майбутньому [27, с. 98-99].

Разом з тим РКП(б) стежила за діяльністю екапістів, а також проводила ідеологічну, агітаційно-пропагандистську боротьбу з критики програми «єврейського комунізму» ЄКП (П-Ц). У цьому вона спиралася на підконтрольні більшовикам єврейські секції, єврейські відділи при більшовицьких губпарткомах, Голоvbюро єврейських секцій в Україні й Білорусі, Єврейське Центральне бюро при ЦК РКП(б) [2, с. 255-257]. Прикладом цього є циркуляр під грифом «таємно» (листопад 1922 року), за підписами секретаря ЦК КП(б)У, завідувача агітпропу ЦК та завідувача євсекції ЦК. Він був адресований усім губкомам КП(б)У з приводу скликання на початку січня 1923 року в Москві 1-ої Всеросійської єврейської безпартійної робітничої конференції. У циркулярі містився заклик «...вжити [на місцях] всі заходи до того, щоб на конференцію були обрані

[делегатами] в переважній більшості комуністи, а потім безпартійні робітники, які близько до нас перебувають». При цьому вказувалося: «Має особливе політичне значення, якщо на цю конференцію зовсім не будуть обрані представники націоналістичних партій, як Цейре-Ціон, ЄКП, і ЄСДРП (Паолей-Ціон)» [16, арк. 158]. Для цього комуністи-євреї під керівництвом євсекцій та у тісному контакті й узгоджено з профспілками мали провести на місцях попередню передвиборну кампанію на фабриках, заводах, громадських зібраннях тощо для досягнення потрібного більшовикам результату виборів [16, арк. 158]. Адже, по суті, майбутня конференція мала продемонструвати всередині та за межами країни, що єврейське робітництво беззастережно йшло за більшовиками. Досягти цього можна було лише штучно усунувши конкурентів – єврейські ліві партії.

У свою чергу екапісти лояльно ставилися до радянської влади, намагалися не ворогувати з більшовиками, позиціюючи себе як їхніх союзників і поборників пролетарської влади [27, с. 92]. Свідченням цього є партійні мобілізації екапістів для участі у спільній з більшовиками та іншими лівими силами військовій боротьбі проти ворогів радянської влади. Наприклад, загальнопартійна конференція ЄКП (П-Ц), яка відбулася у Харкові 16-22 червня 1920 року, ухвалила «...продовжити і посилити [мобілізацію екапістів] і відправила 10% свого [партійного] складу на Зах[ідні] фронти» [27, с. 85-86]. З іншого боку, гостра військова ситуація змушувала більшовиків йти на тимчасові союзи з іншими політичними силами, використовуючи їхні людські та інші ресурси.

Утім, організації ЄКП (П-Ц) на місцях вступали у боротьбу за лідерство у єврейському громадському житті зі своїми політичними суперниками, підконтрольними більшовикам – єввідділами та євсекціями. Такі дії більшовики сприймали як боротьбу проти себе [1, с. 89; 4, с. 27; 27, с. 92].

Водночас більшовики контролювали доступ членів ЄКП (П-Ц) до ключових державних установ, у т.ч. й до військових організацій. Так, 25 жовтня 1921 року члени оргбюро ЦК КП(б)У, у відповідь на запит Кременчуцького губкому КП(б)У щодо можливості включення членів ЄКП (П-Ц) до ЧОН (Частин особливого призначення), ухвалили: «Вважати з політичних міркувань неможливим». 5 листопада 1921 року члени оргбюро ЦК КП(б)У ухвалили поширити зазначену постанову у всеукраїнському масштабі. Відповідні виписки з протоколів оргбюро ЦК КП(б)У за 25 жовтня та 5 листопада були направлені всім губкомам КП(б)У під грифом «З.[овсім] таємно» для керівництва [8, арк. 52]. Отже, коли зовнішня небезпека для існування радянської влади минула, потреба у допомозі екапістів для більшовиків автоматично відпала.

ЦК ЄКП (П-Ц) намагався вступити в переговори з більшовицьким керівництвом щодо організаційного включення ЄКП (П-Ц) в РКП(б) як єврейської секції, тобто зберігаючи певну самостійність. Остання мала б полягати у подвійному підпорядкуванні екапістів: у загальнополітичних питаннях – РКП(б), у суто єврейських – рішенням Всесвітнього союзу ЄКП (П-Ц) («Вельтфарбанду»). Проте керівництво РКП(б) відхилило такі умови, розкритикувавши ідейні положення екапістів. Більшовики принципово відкидали розділення питань на загальні та суто єврейські, можливість подвійного партійного підпорядкування й існування у своїх лавах незалежної від загальнопартійної дисципліни групи членів партії. Також вони були проти виокремлення екапістами «єврейських питань» – ідей запровадження єврейського пролетарського самоуправління в усіх соціальних

і культурних питань, єврейських робітничих рад, еміграції євреїв до Палестини тощо. Своєю чергою умовами вступу до своєї політичної сили вони ставили екапістам повний розрив з «націоналістичною ідеологією» (більшовики, виходячи зі своїх ідеологічних засад, сприймали програму екапістів як націоналістичну. – Д. С.), вихід із Всесвітнього союзу ЄКП (П-Ц), відмову від агітації сіонізму (еміграції до Палестини). При цьому вступ членів ЄКП (П-Ц) у РКП(б) мав здійснюватися на загальних підставах з безумовним підкоренням партійній дисципліні РКП(б), без висунення будь-якої власної програми з єврейського питання, тобто на умовах визнання єдиної партійної дисципліни [27, с. 90-91]. Фактично більшовики пропонували повне організаційне й ідейне розчинення у своїй партії. Проте ЦК ЄКП (П-Ц) відкинув такі умови. Отже, спроби досягнення вступу в РКП(б) на умовах, висунутих екапістами, виявилися марними. Невдачею закінчилися й намагання ЦК ЄКП (П-Ц) через «Вельтфарбанд» приєднатися до Комінтерну на правах єврейської секції. Загалом, екапістам так і не вдалося домогтися від Комінтерну та РКП(б) поступок у принципових питаннях [2, с. 259].

Серйозним ударом для ЄКП (П-Ц) став внутрішньопартійний розкол у її лавлах. У березні 1922 року радикальні ліві пробільшовицькі елементи всередині ЄКП (П-Ц) утворили у Москві Бюро лівої фракції ЄКП (П-Ц), яке виступило за повний розрив з «єврейським комунізмом» і вступ у партію більшовиків [2, с. 259]. Це означало внутрішній розкол, підрив єдності лав цієї політсили зсередини. Очевидно, тут не обійшлося без втручання більшовиків (й імовірно, підконтрольних їм спецслужб), що простежується на матеріалах регіонального рівня.

Уже до кінця 1922 року лівій фракції вдалося досягти переваги в місцевих парторганізаціях Єврейської компартії. Зрештою, скликана у грудні 1922 року III Всеросійська конференція ЄКП (П-Ц) ухвалила постанову про відхід від сіоністської ідеології, вихід з «Вельтфарбанду» й вступ до більшовицької партії [2, с. 259-260], що означало самоліквідацію ЄКП (П-Ц). А у січні 1923 року III Всеросійська конференція Єврейської комуністичної спілки молоді (Євкомолу), ухвалила рішення про злиття спілки з більшовицькою молодіжною організацією – РКСМ [31, с. 310; 32, с. 30-31; 33, с. 56-57].

Більшість парторганізацій ЄКП (П-Ц), що діяли в УСРР, підтримали рішення III конференції. У лютому 1923 року ЦК РКП(б) схвалив у спеціальному циркулярі рішення конференції ЄКП (П-Ц) і дав указівку місцевим більшовицьким організаціям прийняти до свого складу колишніх екапістів, зарахувавши їм партійний стаж з грудня 1922 року [2, с. 269].

Утім секретаріат ЦК КП(б)У, розглянувши у березні 1923 року циркуляр РКП(б) про вступ ЄКП (П-Ц) в РКП(б), уніс до нього певні доповнення. Зокрема, було ухвалено: «Дати Губкомам вказівки, що з огляду на специфічні умови на Україні й з огляду на те, що українська організація (ЄКП (П-Ц). – Д. С.) насичена міщанством, ЦК рекомендує проявляти особливу уважність при переведенні в [більшовицьку] партію поалей-ціоністів», а також повідомити про це доповнення та мотиви його прийняття ЦК РКП(б) [15, арк. 26]. На початку квітня 1923 року витяг із протоколу засідання секретаріату ЦК КП(б)У під грифом «оголошенню не підлягає» із зазначеними раніше вказівками отримали й у Полтавському губкомі КП(б)У [15, арк. 26]. Загалом же після саморозпуску ЄКП (П-Ц) у 1922 році частина її членів була прийнята до лав більшовицької партії [3, с. 134].

На Полтавщині взаємовідносини між більшовиками і екапістами також не були однозначними. Так, ЄКП (П-Ц) використовувалася місцевою більшовицькою владою у боротьбі зі своїми суспільно-політичними конкурентами, здійснюючи їхніми руками руйнацію традиційних єврейських установ, радянізацію єврейської спільноти. Про це, зокрема, свідчить звернення до відділу управління губвиконкому від 20 серпня 1920 року за підписом секретаря Полтавського губкому КП(б)У та завідувача єврейським відділом губкому КП(б)У. В документі зазначалося: «Сввідділ Губпар[т]кому звертає Вашу увагу на те, що до сих пір існують єврейські суспільно-буржуазні установи як община й інші.

Просимо призначити ліквідаційну комісію у складі трьох осіб по одному представнику від Сввідділу, Комбунду і Є.К.П. і запропонувати їм в найкоротший термін ліквідувати всі єврейські суспільно-буржуазні установи» [7, арк. 50].

Ситуація навколо ЄКП (П-Ц) постійно перебувала в полі зору місцевого більшовицького партійно-політичного керівництва – Полтавського губкому КП(б)У. Так, 13 грудня 1920 року на засіданні його президії ухвалили доповнити порядок денний майбутнього пленуму губкому, серед іншого, й окремим питанням про ЄКП (П-Ц) [5, арк. 69 зв.; 6, арк. 151]. Водночас на засіданні президії губкому КП(б)У від 19 квітня 1921 року, розглянувши відношення ЄКП (П-Ц) про включення їхніх представників у комчастину, ухвалили відмовити [9, арк. 51 зв.].

Представники ЄКП (П-Ц), будучи легальною партією, брали участь у виборах до органів влади. Проте кількість їх була настільки мізерною, що впливати на політику вони не могли. Наприклад, унаслідок виборів до міськради Пирятини 1 квітня 1920 року, було обрано 20 осіб, із яких 8 – від ЄКП (П-Ц) [34, арк. 29]. А з-поміж 207 делегатів, які з'явилися на Лубенський повітовий з'їзд рад наприкінці січня 1921 року, було лише 2 екапісти [26, арк. 81].

Загалом, осередки ЄКП (П-Ц) на території Полтавської губернії не відзначалися ані помітною активністю, ані значною чисельністю. Їх діяльність відстежувалася чекістами. Так, у Інформаційному бюлетені Полтавської губЧК за 1-15 вересня 1921 року стисло зазначалося: «...в Лубенському повіті є партія ЄКП, яка проводить свою роботу виключно серед єврейського населення» [11, арк. 7 зв.]. При цьому про інші осередки цієї партії у документі не зазначалося, а у подальших своїх звітах чекісти не згадували про екапістів у Лубнах. Водночас, як зазначає В. Прилуцький, на початку 1920-их років у Кременчуці, Полтаві, Пирятині діяли організації Євкомолу. При цьому, зауважує дослідник, у Сосниці на Чернігівщині та Пирятині на Полтавщині діяли найбільш міцні організації Євкомолу, через що ці містечка жартома називали «Пітером та Москвою» Євкомолу. Так, у Сосниці налічувалося 60-80 юнаків та дівчат євкомольців, у Пирятині – 50 [32, с. 30-31; 33, с. 56-57].

За даними співробітників Полтавської губЧК, станом на першу половину лютого 1922 року, ЄКП (П-Ц) в Полтавській губернії існувала легально, мала у Полтаві губернське бюро (губком) у складі Я. Ефроїмсона, І. Манера і М. Фальковича, клуб по вулиці Преображенській, а також партійні організації-осередки у Прилуках і Пирятині. Водночас її становище в губернії у той час було радше хитким, ніж монолітним, адже у Пирятинській парторганізації, через незгоду з тактикою ЦК ЄКП (П-Ц), у зазначений період стався внутрішній розкол. Унаслідок цього з партії там вибуло 29 членів, серед яких були навіть члени ЦК

ЄКСМ (Євкомолу). В результаті в Пирятині було організовано партійну трійку (для керівництва роботою), про що повідомили телеграмою губком ЄКП (П-Ц). Більше того, екапісти, які відкололися від партії, почали переговори з КП(б)У щодо вступу до її лав. У відповідь єврейський відділ Полтавського губкому КП(б)У прийняв постанову про можливість тільки персонального вступу [1, с. 90-91; 13, арк. 15 зв., арк. 47].

На наш погляд, це були перші паростки серйозного внутрішньопартійного розколу, котрі, як побачимо згодом, виникали не без сприяння більшовиків. На переконання Л. Бабенко та С. Ляхівненка, «... головним перевіреним засобом нищення партії стало провокування чекістами внутрішнього розколу» [1, с. 91]. На думку автора, такий підхід може мати під собою підґрунтя, зважаючи на дані секретного Звіту ДПУ УСРР про піврічну діяльність за січень-червень 1922 року. У ньому щодо методів роботи ДПУ стосовно антирадянських партій (у т.ч. і єврейських) зазначалося: «Рахуючись з доволі «мирним» характером діяльності антирадянських партій, органи ДПУ, у звітному півріччі у своїй роботі по боротьбі з ними, вступили на шлях безкровних репресій, застосовуючи заходи ізоляції, висилки та ін. Широко поставлене освідомлення і спостереження дозволяло органам ДПУ не лише боротися з активними проявами діяльності антирадянських партій, але і брати на себе в інші моменти керівництво внутріпартійними чварами в кінцевому рахунку, які служили для ... розкладання організацій» [14, арк. 28 зв.]. Самі полтавські чекісти у звіті за лютий 1923 року зазначали про вжиття ними заходів для введення в Полтавську організацію Єврейської соціал-демократичної робітничої партії (Поалей-Ціон) (далі ЄСДРП (П-Ц) – Д. С.) колишніх членів ЄКП (П-Ц) для її внутрішнього розкладання [1, с. 102; 20, арк. 13]. Цим іще раз підтверджується участь радянських спецслужб у розкладанні цих політичних організацій.

Місцеві екапісти намагалися вести боротьбу зі своїми політичними конкурентами, підтримуючи репресивні заходи більшовицької влади. Так, у архівних фондах збереглася заява за підписом секретаря Полтавського губкому ЄКП (П-Ц) Я. Ефроїмсона від 14 січня 1921 року, адресована до голови губЧК Полтавщини та Полтавського губкому КП(б)У. В ній зазначалося: «З огляду на те, що до відома Губкому Є.К.П. дійшл[о], що Прилуцькі сіоністи арештовані за звинуваченням в контрреволюції Губком Є.К.П., беручи до уваги суспільний інтерес і класов[е] [зн]ачення цього факту, висловлює клопотання перед Вами про залучення до [цієї] справи в якості обвинувачів представників Є.К.П. і про передачу цієї справи для гласного розгляду в Ревтрибунал, так як тільки таким чином найбільш успішно будуть викриті реакційна сутність імпер[іа]лістської і на жаль ще сильної і впливової в євр.[ейських] масах сіоністської буржуазії. Ми особливо наполягаємо на тому, щоб ця справа розглядалася як політична демонстрація проти євр.[ейської] буржуазії, а не як звинувачення в конкретних вчинках окремих осіб» [10, арк. 1].

В іншому документі знаходимо яскравий приклад партійного взаємопоборення і ворожнечі, ініційованої екапістами проти впливової у середовищі євреїв сіоністської партії «Цейрей-Ціон», що було на руку й більшовикам. Про це, зокрема, свідчить зміст звернення до президії Полтавського губвиконкому під грифом «таємно», датованого 14 січня 1922 року, за підписом секретаря губкому ЄКП (П-Ц) Я. Ефроїмсона. Своєю чергою, з губвиконкому

копію звернення було надіслане до Полтавського губкому КП(б)У [12, арк. 23, арк. 24]. У документі зазначалося: «У зв'язку з наказом про реєстрацію всіх організацій, перед Губвиконкомом знову ставиться питання про легалізацію сіоністської організації, що не підкорилася наказу Губвиконкому. З огляду на це Губком Є.К.П. знову порушує питання про те, щоб сіоністська партія в цілому і її складова частина «Цейрей-ціон» не були легалізовані». На переконання автора звернення, ці організації активно виявляли свою реакційну сутність у боротьбі проти єврейських робітничих партій, проводили антирадянську агітацію, а останнім часом, «... у зв'язку з загальним наступом буржуазії», сіоністи навіть збільшили свою політичну активність. Крім того, у документі підкреслювалося: «Вороже ставлення сіоністів до Рад.[янської] Влади виявилось під час 12 конгресу сіоністів, коли вони демонстрували свій зв'язок з англійським урядом, підкреслюючи тотожність інтересів єврейського «народу» і англійської буржуазії. Лідери сіоністів Соколов і Вейцман говорили про грядущу перемогу над більшовизмом» [12, арк. 24].

Також у зверненні згадувався «...політичний контакт в боротьбі за «звільнення» України...» між лідером сіоністів В. Жаботинським та лідером УНР С. Петлюрою. Вказувалося й те, що «НЕП, яка відроджувала євр.[ейську] буржуазію, створює особливо сприятливий ґрунт для розвитку євр.[ейських] буржуазних орган.[ізацій], якщо на них [н]е буде вчинено політично-адміністративного тиску». На думку автора звернення, все вищезазначене ним щодо сіоністів також безпосередньо стосувалося і сіоністської партії «Цейрей-Ціон», яка, хоч і була окремою опозиційною групою всередині сіоністської організації, проте повністю підкорялася її дисципліні, а тому несла відповідальність за політичні виступи всієї партії [12, арк. 24]. Як зазначалося у документі, «ми наполягаємо на тому, щоб Губвиконком виходив не із місцевих конкретних умов, а із факту існування єдиної Всесвітньої Сіоністської організації, окремі частини котрої відповідальні за виступи всієї організації». У документі підкреслювалося: «Порушуючи клопотання перед Губвиконкомом про ліквідацію сіоністів, Губком Є.К.П. разом з тим вважає необхідним підкреслити, що успішна боротьба з сіоністами і зміцнення ідеї Рад.[янської] влади серед євр.[ейських] робітників може розвиватися лише за умови надання широкої матеріальної і моральної підтримки Є.К.П., яка в основу своєї діяльності ставить справу боротьби з євр.[ейською] буржуазією» [12, арк. 24]. У зверненні, написаному на рівні доносів, було намагання показати Єврейську компартію в очах більшовиків як їхнього союзника, справжнього борця з «буржуазним сіонізмом», і – водночас – прагнення заручитися для себе всебічною підтримкою з боку правлячої партії.

Однак подібні факти не гарантували подальшого існування ЄКП (П-Ц) на суспільно-політичній арені. У 1922 році екапістське середовище краю не оминула хвиля загальнопартійного внутрішнього розколу. Документи, виявлені в архівних фондах, доводять, що пробільшовицьки налаштовані екапісти у тісному контакті з більшовиками вели роботу з дезорганізації та внутрішнього розкладання власної політичної сили, утворюючи групи прихильників переходу до лав більшовицької партії й припинення самостійного існування ЄКП (П-Ц). Зокрема, такі пробільшовицькі групи діяли у Полтаві, Пирятині, Кременчуці. До цього ж табору належав і один з керівників губкому ЄКП (П-Ц) Я. Ефроїмсон. Місцеві екапісти підтримували контакти з виконавчим бюро лівої фракції ЄКП у Москві,

інформували його про свою діяльність та узгоджували її з ним, отримували звіди рекомендації, інструкції. При цьому вони одночасно контактували й з місцевими більшовицькими парторганізаціями.

У свою чергу члени лівої фракції у Москві діяли, як вони самі зізнавалися, під керівництвом РКП(б) і ЦБ євсекцій. Про це, зокрема, свідчать матеріали листа, написаного секретарем виконавчого бюро лівої фракції у Москві до полтавських скапів Ефроїмсона і Шройєцького, датованого 23 травня 1922 року. В ньому зазначалося: «З великою радістю ми читали вісті про Ваше співробітництво з нами. Ми сподіваємося, що Ви зіграєте величезну роль в нашій роботі. Необхідно напружити всі сили і перетворити нашу меншість в більшість, а це вельми можливо. В Москві, не рахуючи ЦК і його службовців, ми складаємо 50% організації. В Пирятині, крім нашої групи, організації немає. В Києві і районах працюють [наші] товариші Коралл і Тейман. ...Надії на те, що Ц.К. скличе конференцію, немає. Конференцію ми повинні скликати. ...Я ніяк не можу зрозуміти логіку тих товаришів, які поспішають перейти в СКП (так у документі, очевидно, в РКП(б). – Д. С.). На засіданні секретаріату Комінтерну і Ц.Б. Євсекції, нам вказали, що в РКП можемо перейти тільки тоді, коли буде виконана покладена на нас задача. В резолюціях Комінтерну, які, по всій вірогідності, [ви] читали, говориться, що ми всі слабо вели роботу нашу...

Товариші, надішліть всі циркуляри, що відносяться до нас, зокрема циркуляр, в якому говориться, що товариші, які голосували проти резолюції Ц.К. виключаються. Ми друкуємо відозви, які будуть Вам вислані.

Пишіть чим можна Вам допомогти» [12, арк. 31].

Не менш цікавим є інший лист, написаний 23 травня 1922 року членами виконавчого бюро у Москві до очільників Полтавського губкому СКП (П-Ц). У ньому мовилося: «Вашого листа ми отримали. На сьогоднішньому засіданні Виконбюро ми обговорили лінію, яку Ви вели і запланований план Вашої подальшої роботи. Схвалюючи всю вашу роботу ми вважаємо за необхідне вказати Вам наступне: 1) Про Вашу тактику щодо Ц.К. Ви повинні всіляким чином уникнути Вашого виключення із партії. Використовуйте всі компроміси у цьому напрямку і намагайтеся затягнути всі переговори з Ц.К. Збирайте всі документи, що стосуються виключення т.т. (товаришів. – Д. С.) із партії.

2) Про конференцію Лівобережної України. Наша думка, що Ви повинні утриматися поки що від цього. Ми ще поки також не думаємо про конференцію, зв'яжіться краще тісніше ... з Пирятином і Кременчуком, де є наші значні групи і з іншими найближчими до Вас пунктам[и]. Ми впевнені що через декілька місяців ми будемо у змозі зірвати конференцію» [13, арк. 50].

Разом із цим, у документі зазначалося: «Товариші ж, які відмовляються від роботи з Вами і поспішають в КПУ не можуть бути взагалі прийнятими в ...Комуністичну партію [більшовиків] якщо вони відмовляються від комуністичної роботи. Всю роботу нашу ми ведемо в контакт і під керівництвом Ц.К. Р.К.П і ЦБ. Євсекцій. Комуністична партія покладає на нас цю роботу і хто хоче бути членом КПУ повинен виконати покладену на нього роботу. Про це Ви повинні повідомити і Комітету КПУ. Товариші, пам'ятайте, що Полтава є центр СКП на Лівобережній Україні і Ви можете відігравати велику роль по ліквідації СКП. На Вас лежить велика відповідальність перед єврейським комуніст.[ичним] рухом і Комінтерном. З енергією до роботи» [13, арк. 50 зв.].

Отже, зміст листів переконливо доводить, що більшовики брали безпосередню участь у розпалюванні внутрішньопартійного розколу й посиленні позицій табору ліквідаторів в ЄКП (П-Ц). Участь екапістів Полтавщини у цьому русі не була випадковою, адже розкольники у Москві високо оцінювали Полтаву як центр Єврейської компартії на Лівобережній Україні, тому покладали на них великі надії й підтримували з ними організаційні зв'язки.

Матеріали ще одного документа свідчать про те, що полтавські ліві екапісти одночасно контактували як з розкольниками центру в Москві, так і з місцевими керівниками більшовицької партії. Наприклад, у листі екапістів Ефроїмсона й Ізраєцького до Полтавського губкому КП(б)У вони радилися щодо отриманих з Москви порад: «Припроваджуючи при цьому отримані нами листи із виконбюро фракції револ.[юційної] меншості просимо Губком реагувати на лінію виконбюро.

Ідею про Всеросійську фракційну конференцію [у] виконбюро, як видно, сприйняли серйозно і пропонує нам утриматися від вступу в [більшовицьку] партію, причому вони пишуть що [...] (тут у тексті незрозумілий напис. – Д. С.) по директивах Ц.Б – Євсекції Р.К.П. і секретаріату Комінтерну. Ми просимо губком дати запит в Ц.К. [більшовицької] партії про його відношення до цієї Всеросійської фракційної конференції і виконбюро ...» [13, арк. 53].

Зрештою, як уже зазначалося, наприкінці 1922 року конференція Єврейської компартії (Поалей-Ціон) прийняла рішення про саморозпуск своєї політичної сили і входження її членів до лав більшовицької партії. Це означало кінець самостійного існування ЄКП (П-Ц), а отже, ліквідатори, а з ними й більшовики, здобули перемогу. Такий фінал існування партії виявився типовим для політичного шляху подібних політичних сил, лояльних та ідеологічно близьких до більшовиків.

Звісно, не всі екапісти сприйняли таке рішення прихильно. Незгодні з ним увійшли до лав іншої легально діючої лівої політичної сили – ЄСДРП (П-Ц). Так, на загальному зібранні Полтавської організації ЄСДРП (П-Ц), що відбулося 19 січня 1923 року у Полтаві, було вирішено не перешкоджати тим екапістам, які не були згодні з точкою зору своєї партії у питанні щодо злиття з КП(б)У, – вступати натомість в ЄСДРП (П-Ц). При цьому умовою такого вступу висувалася необхідність погоджуватися з практичною роботою в Палестині через «Арбітер-Фонд» [20, арк. 6]. Імовірно, у ЄСДРП (П-Ц) вирішили скористатися саморозпуском конкурентів і залучити бажаючих із числа її колишніх членів з метою поповнення власного нечисленного особового складу. При цьому, як свідчать архівні дані, органи держбезпеки вирішили скористатися цим для введення в Полтавський осередок ЄСДРП (П-Ц) пробільшовицьки налаштованих, можливо, завербованих ними, колишніх екапістів для її внутрішнього розкладу. Це підтверджують самі полтавські чекісти у звіті за лютий 1923 року, зазначаючи: «Відділом ДПУ вжито заходів для введення в Полтавську організацію кол.[ишніх] членів ЄКП, які стоять на точці зору комінтерну для розкладання організації «Поалей-Ціон» [20, арк. 13]. Отже, знищивши свою партію зсередини, окремі колишні екапісти отримали від влади нове завдання – зруйнувати іншу легальну єврейську ліву партію, ймовірно, за вже апробованим в ЄКП (П-Ц) сценарієм. З іншого боку, зазначені дані свідчать про пряму причетність більшовиків та підконтрольних їм органів держбезпеки до процесу внутрішнього розкладання і дезінтеграції політичних сил.

Як і на загальнодержавному рівні, політичний шлях членів ЄКП (П-Ц) на Полтавщині завершився розколом у її лавах та входженням деяких екапістів у КП(б)У. Механізм зміни партійної приналежності був нескладним. 23 березня 1923 року на засіданні бюро нацменшості Полтавського губкому КП(б)У, серед іншого, було розглянуто доповідь виконавчого бюро про вступ ЄКП (П-Ц) у КП(б)У, ознайомлено з циркулярними листами РКП(б). У результаті було ухвалено низку важливих рішень з цього питання. По-перше, виконавчому бюро запропоновано заповнити анкети на всіх бажаючих вступити в РКП(б) з персональною характеристикою на кожного з них. При цьому прийняття таких осіб у більшовицьку партію мало здійснюватися згідно з циркуляром ЦК РКП(б). По-друге, ухвалено звернутися до секретаря губкому КП(б)У з проханням запропонувати повітпарткомам КП(б)У втілити в життя на місцях циркуляр РКП(б) щодо ЄКП (П-Ц), а секретареві міськкому КП(б)У – запропонувати провести на одному із партійних зібрань доповідь про ЄКП (П-Ц). По-третє, ухвалено виділити із складу виконавчого бюро 2-х осіб (зокрема, від нацменшості – Тейтеля) для обробки архіву екапістів й здати його у 10-денний термін в губком КП(б)У [22, арк. 1].

Окремих питанням на цьому ж засіданні розглянули поданий виконавчим бюро список місцевих екапістів, у якому фігурувало 11 осіб, для затвердження їх у лави більшовицької партії. В результаті деяких фігурантів – Впекарського (так у тексті, очевидно – Пекарський. – Д. С.) та Замбарсу (остання також згадується в інших документах як Зембровська чи Зомбровська. – Д. С.) – було затверджено. Стосовно Гер і Голшмана (який у інших документах фігурує як Гольдман. – Д. С.) – рішення було відсутнє, а щодо Малера, Левіна, Кушнерьова – рішення «затвердити» було закреслене. Разом з цим рішення стосовно окремих осіб містили стислі уточнення. Так, робітника-кравця Шеймана затвердили з проханням до виконавчого бюро надати матеріали, необхідні для зарахування стажу, про те, з якого часу той порвав зв'язок з партією. Екапіста Маркевича як такого, що проводив «анти-ком.[уністичну] лінію» і якому виконавче бюро дало відвід, бюро нацменшості також вирішило не затверджувати. Робітникові Пецинеру запропонували вступити в КСМУ з огляду на його малорозвиненість та вік. Щодо робітника-друкаря Стискіна – було ухвалено поставити до відома Полтавський губком КП(б)У про виконання ним раніше релігійних обрядів. Але, беручи до уваги його «революційну заслугу», виконавче бюро мало надати наявний щодо нього матеріал [22, арк. 1-1 зв.].

Зазначені вище постанови бюро нацменшості від 23 березня щодо прийому окремих членів ЄКП (П-Ц) у РКП(б), були затверджені на засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У 29 березня із зазначенням: «Вважати пільги, надані Ц.К. Р.К.П. до 1-го травня ц.[ього] р.[оку]» [17, арк. 124; 18, арк. 34].

Усього виконавчим бюро було розглянуто 17 анкет екапістів, які висловили бажання вступити в члени РКП(б) і до яких були додані біографії кожного з них. Із зазначеної кількості розглянутих анкет 10 – належали колишнім членам Полтавської міської організації ЄКП (П-Ц), 5 – Пирятинської групи, 2 – Прилуцької групи екапістів. Після цього зазначений протокол був представлений на розгляд бюро Полтавського міськрайпарткому КП(б)У [17, арк. 126-127; 18, арк. 35; 19, арк. 15].

Під час прийняття колишніх екапістів до лав більшовицької партії не обійшлося без казусів. Так, в архівних фондах збереглася особиста заява екапіста Я. Ефроїмсона, надіслана в бюро Полтавського губкому КП(б)У. В ній він висловив клопотання перед губкомом КП(б)У про звільнення його від вступних обмежень при зарахуванні до лав більшовицької партії у вигляді 5 рекомендацій від поручителів-комуністів з 5-річним стажем. Це було необхідною умовою вступу до більшовицької партії для вихідців з ЄКП (П-Ц). Своє прохання Я. Ефроїмсон мотивував тим, що хоча й «...до кінця 1918 року перебував членом дрібно-буржуазної партії «Цейрей-Ціон», ...ще у 1917 р.[оці] організував у ній комуністичну групу і керував розкладенням [її] місцевої організації». На його переконання, незважаючи «...на національний характер ідеології цієї групи вона була комуністично витримана...». Тому, як зазначав Я. Ефроїмсон, «...я є комуністом з 1917 р.[оку] фактично і те, що я повільно і тривало викоринював національну ідеологію, показує серйозність перелому твердості, як комуніста». Іншим аргументом на свою користь Я. Ефроїмсон уважав те, що у 1919 році під час наступу Денікіна, незважаючи на свою хворобу, добровільно пішов на фронт, де отримав 2 рани. А в 1920 році при партмобілізації на польський фронт, знову добровільно пішов на фронт, де був до укладення перемир'я між воюючими сторонами. Насамкінець він підсумовував: «Думаю, що дворазове добровільне перебування на фронті служить достроковим випробуванням комуніста і для того щоб до нього (Я. Ефроїмсона. – Д. С.) відносилися не як до ворожого елемента, а як до професійного революціонера» [13, арк. 49]. Однак, як свідчать архівні документи, більшовики не зробили винятку для Я. Ефроїмсона.

Зрештою, 17 квітня 1923 року на засіданні бюро міськрайпарткому Полтавської міськорганізації КП(б)У було розглянуто доповідь виконавчого бюро про прийом в більшовицьку партію членів ЄКП (П-Ц) [21, арк. 2]. При цьому окружні групи екапістів міськрайпарткомом КП(б)У не розглядалися [17, арк. 126-127; 18, арк. 35; 19, арк. 15]. У результаті по кожній кандидатурі прийняли окреме рішення. Зокрема, колишніх екапістів В. С. Шеймана (Шейнмана), І. Л. Маляра (Малера), С. Герр (Гер), І. Ізраєцького, А. Гурарія, Я. Ефроїмсона зарахували членами більшовицької партії (при цьому рішення щодо Я. Ефроїмсона було у протоколі дописане окремо. – Д. С.), а Зембровську (Зомбровську) – кандидатом. Кожному з них було зараховано партійний стаж з грудня 1922 року, згідно з циркуляром ЦК РКП(б) від 16 лютого 1923 року. Стосовно низки осіб були висловлені певні зауваження. Так, екапісту Кушнар'ову (Кушнер'ову), з огляду на хворобу, надали право подати анкету на вступ до партії після вилікування. Стосовно Левіна питання залишили відкритим до отримання його характеристики із партосередку (хоча це рішення у документі закреслене олівцем. – Д. С.). Пецинер і Гольдману було рекомендовано вступити в КСМ. Пекарському – взагалі відмовлено у прийомі в більшовицьку партію, як «нестійкому елементу». Стосовно Стискіна ухвалили погодилися з думкою бюро нацменшості [17, арк. 126-127; 18, арк. 35; 19, арк. 15; 21, арк. 2]. Отже, не всі вихідці з ЄКП (П-Ц) безперешкодно й легко змогли змінити своє політичне обличчя.

Остаточне вирішення питання про прийом колишніх членів ЄКП (П-Ц) у члени РКП(б) відбулося на засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У 19 квітня 1923 року. В результаті було затверджено ухвалені 17 квітня міськрайпарткомом рішення щодо екапістів (при цьому рішення щодо

Я. Ефроїмсона у протоколі дописане окремо. – Д. С.). Водночас колишніх членів інших організацій ЄКП (П-Ц), згідно з протоколами, розглянутими виконавчим бюро, вирішили не приймати, направивши для попереднього висновку відповідних окружкомів КП(б)У. Питання щодо двох осіб вирішили залишити відкритими: стосовно Стискіна – до з'ясування його справи в контрольній комісії про виконання ним релігійних обрядів, стосовно Левіна – до отримання його характеристики із партосередку. А виконавчому бюро запропонували впродовж семи днів привести у порядок архіви, отримані із ЄКП (П-Ц), і через губком КП(б)У направити їх в ЦК РКП(б) [17, арк. 126-127; 18, арк. 35; 19, арк. 15].

Згодом місцеве більшовицьке керівництво ще не раз поверталось до розгляду питань щодо окремих вихідців з ЄКП (П-Ц). Так, на засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У від 10 травня 1923 року слухали, серед іншого, питання про затвердження кандидатом більшовицької партії колишнього екапіста А. Ш. Пекарського. З одного боку, рішенням бюро губкому КП(б)У від 19 квітня 1923 року йому було відмовлено у прийнятті в члени більшовицької партії як «нестійкому елементу», а з іншого – постановою Центральної комісії з прийому членів ЄКП (П-Ц) у РКП(б) від 4 травня 1923 року, – прийнято із зарахуванням партійного стажу з грудня 1922 року. В результаті члени бюро губкому ухвалили відмінити свою ж постанову від 19 квітня у частині щодо А. Ш. Пекарського й погодитися з постановою Центральної комісії [17, арк. 126-127, арк. 150; 18, арк. 35, арк. 44 зв.; 19, арк. 15].

Отже, колишнього екапіста все ж зарахували кандидатом у члени більшовицької партії. Однак пізніше його не оминули внутрішньопартійні чистки більшовицьких лав. Під час однієї з них йому згадали неодноразові факти його хитання й відступництва – переходи з ЄКП (П-Ц) у КП(б)У й навпаки. Так, ще восени 1920 року А. Ш. Пекарський подав заяву про перехід із ЄКП (П-Ц) у КП(б)У, в результаті чого рішенням президії Полтавського губкому КП(б)У від 8 листопада 1920 року було ухвалено прийняти його на загальних підставах через міськрайпартком КП(б)У [5, арк. 59; 6, арк. 121]. Проте згодом він не раз змінював партійну приналежність. У результаті перевіряюча партійна трійка ухвалила: «Беручи до уваги, що тов.[ариш] Пекарський [А. Ш.] є елементом нестійким, що виявилось у переході із ЄКП в КПбУ і знову в ЄКП і лише в [19]22 р.[оці] перейшов остаточно в КПбУ із партії виключити з правом вступу через робітничий осередок». Своєю чергою, 22 грудня 1924 року партколегія Полтавської губернської контрольної комісії затвердила ухвалу трійки. Зрештою, 6 січня 1925 року бюро Полтавського губкому КП(б)У, враховуючи рішення трійки й губернської контрольної комісії, вирішило погодитися з таким рішенням [24, арк. 10; 25, арк. 4-4 зв.].

Інший приклад. На засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У від 18 березня 1924 року, серед іншого, розглядали питання про колишнього члена ЄКП (П-Ц) Фальковича. Щодо нього Роменський окружком КП(б)У висловив клопотання про затвердження дійсним членом більшовицької партії, зарахувавши йому партійний стаж з грудня 1922 року, на підставі циркуляра ЦК РКП(б) №151 від 16 лютого 1923 року. Загалом, він був прийнятий Полтавською міськорганізацією КП(б)У кандидатом партії ще до видання циркуляра ЦК РКП(б), оскільки із ЄКП (П-Ц) вийшов на початку 1922 року, тобто при злитті він давно не був членом ЄКП (П-Ц). При цьому Фалькович був затверджений

31 липня 1923 року бюро окружкому та у жовтні 1923 року загальноміським зібранням у Ромнах. Однак остаточне рішення членів бюро губкому було невтішним: «Згідно формальних міркувань затвердження дійсним членом вважати неможливим» [23, арк. 69].

Отже, шлях Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) переконливо доводить, що належність до лівого табору та ідеологічна близькість до більшовиків не були запорукою тривалого існування. Більшовики намагалися встановити власну партійно-ідеологічну монополію у державі, усунувши з політичної арени всіх конкурентів. Документи, виявлені в архівних фондах, доводять, що на Полтавщині, як і загалом у республіці, інструментом усунення ЄКП (П-Ц) став внутрішній розкол, підтримуваний більшовиками. У тісному контакті з ними пробільшовицьки налаштовані екапісти вели роботу на місцях з дезорганізації та внутрішнього розкладання власної політичної сили, утворюючи групи прихильників переходу до лав правлячої партії й припинення самостійного існування ЄКП (П-Ц). Одночасно такі екапісти підтримували контакти з виконавчим бюро лівої фракції ЄКП (П-Ц) у Москві, інформуючи його та узгоджуючи з ним свою діяльність. У результаті такі дії призвели до ослаблення й самоліквідації ЄКП (П-Ц), а також входження окремих її представників у КП(б)У.

Список використаних джерел

1. Бабенко Л. Л. Ліквідація небільшовицьких політичних партій на Полтавщині в першій половині 1920-их років: навчальний посібник / Л. Л. Бабенко, С. М. Ляхівненко. – Полтава: АСМІ, 2009. – 120 с.
2. Басманов М. И. Сотрудничество и борьба: Из опыта отношений КПСС с непролетарскими и некоммунистическими партиями / М. И. Басманов, К. В. Гусев, В. А. Полушкина. – М. : Политиздат, 1988. – 382 с.
3. Бриндак О. Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-і роки ХХ століття / О. Б. Бриндак. – Одеса : Астропринт, 1998. – 184 с.
4. Гусев В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Гусев. – К., 1999. – 36 с.
5. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. П. 9032. – Оп. 1. – Спр. 8.
6. Там само. – Спр. 10.
7. Там само. – Спр. 13.
8. Там само. – Спр. 16.
9. Там само. – Спр. 22.
10. Там само. – Спр. 26.
11. Там само. – Спр. 28.
12. Там само. – Спр. 49.
13. Там само. – Спр. 50.
14. Там само. – Спр. 51.
15. Там само. – Спр. 61.
16. Там само. – Спр. 63.
17. Там само. – Спр. 67.
18. Там само. – Спр. 70.
19. Там само. – Спр. 73.

20. Там само. – Спр. 80.
21. Там само. – Спр. 91.
22. Там само. – Спр. 94.
23. Там само. – Спр. 100.
24. Там само. – Спр. 125.
25. Там само. – Спр. 129.
26. ДАПО. – Ф. Р. 1503. – Оп. 2. – Спр. 20.
27. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг. – Вып. 1 / Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни»; Под общ. ред. В.Ю. Васильева; Сост. В.Ю. Васильев, П.М. Кравченко, Л.Н. Малашенко, Р. Ю. Подкур; Предисл., прим., прилож. Л.И. Килимника. – Винница: Глобус-пресс, 2003. – 351 с., ил.
28. Кокін С. А. Боротьба КП(б)У з політичною опозицією на початку 20-х років / С. А. Кокін // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 24-30.
29. Копил О. С. Єврейські політичні партії та рухи у 20-их роках ХХ ст.: політологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. С. Копил. – Миколаїв, 2009. – 19 с.
30. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / И. Ф. Курас. – К.: Наукова думка, 1978. – 314 с.
31. Політична історія України. ХХ століття : в 6 т. / [ред. Курас І. Ф. та ін.]. – К.: Генеза, 2002– . – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938). – 2003. – 445 с.
32. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-і роки / В. І. Прилуцький. – К.: Б. в., 1993. – 58 с.
33. Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939) / В. І. Прилуцький. – К.: Б. в., 2001. – 249 с.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 33.

Д. В. Стаценко

ЕВРЕЙСКАЯ КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ (ПОАЛЕЙ-ЦИОН) НА ПОЛТАВЩИНЕ В СВЕТЕ ИСТОЧНИКОВ (НАЧАЛО 1920-ЫХ ГОДОВ)

В статье на основании оригинальных архивных документов выясняются проблемы деятельности и схождения с политической арены Полтавщины в начале 1920-ых годов партийных ячеек и отдельных представителей Еврейской коммунистической партии (Поалей-Цион). Особое внимание уделено анализу взаимоотношений Еврейской компартии с правящей компартией большевиков, а также определению характера, роли и места ликвидаторских сил внутри ЕКП (П-Ц). В связи с этим показана причастность большевиков от наивысшего – до местного партийных уровней к процессу раскола этой политической силы, в тесном взаимодействии с которыми ликвидаторские пробольшевистские группы вели изнутри разложение Еврейской компартии (Поалей-Цион). В результате этого политический путь ЕКП (П-Ц) завершился самоликвидацией и вступлением отдельных ее представителей в партию большевиков. Также исследуются условия и механизм самоликвидации местных ячеек Еврейской коммунистической партии

(Поалей-Цион) на території Полтавщини і вхождення місних екапістів в ряди правлящей большевистской партии.

Ключевые слова: УССР, Полтавщина, євреї, сионизм, ЄКП (П-Ц), РКП(б), КП(б)У, небільшевістські партії.

D. V. Statsenko

THE JEWISH COMMUNIST PARTY (POALE ZION) IN POLTAVA REGION ON THE BASIS OF THE SOURCES (THE EARLY 1920S)

The clarification of the issues concerning Jewish socio-political movement of the 1920s in the Soviet Ukraine on the regional level is still relevant. With this regard, the article is focused on studying the activity of the branches (nucleuses) and certain representatives of the Jewish Communist Party (Poale Zion) and their disappearance from the political arena of Poltava Region. The peculiarities of their political programme and relationship with the authorities of Bolshevik Communist Party and state power are analyzed. The mechanism of pressure by the Communist Party and the state power is considered. The role of the Bolshevik decrees aimed at oppressing the given political power is emphasized. It was found that the Communist Party of Bolsheviks and Jewish Communist Party shared similar ideological principles that made them allies at certain moments and at the same time they had significant differences.

The author thinks that each of these political powers aimed to be the only leader and builder of Communism for the Jewish population not allowing others to involve in this process. At the same time Bolsheviks aimed to be the only builders of Communism for the entire population including the Jews.

The reasons, conditions and mechanisms of the disappearance of local branches of the Jewish Communist Party from the political arena of the Republic and Region are also determined in the article on the basis of authentic archival documents. Special attention is given to figuring out the role and place of liquidators' powers within the Jewish Communist Party. In this connection the activities of the Bolsheviks and Soviet secret services on the highest Party level that led to splitting the political power were shown. In the close interaction with the liquidators' groups on the local level it caused the disintegration of the Jewish Communist Party from the inside. As a result, its political way ended with self-destruction and some representatives' joining the Bolsheviks Party.

Thus, the conclusion was made that the disappearance of the Jewish Communist Party (Poale Zion) from the political arena of Poltava Region at the end of 1922 was a natural process typical for the political movement of the parties, which were similar and loyal to the Bolsheviks.

Keywords: the Ukrainian SSR, Poltava Region, Jews, Zionism, JCP (PZ), RCP(B), CP(B)U, non-Bolshevik parties.

Надійшла до редакції 16 січня 2015 року

* * *

Хроніка

ДЕВ'ЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР «АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МЕТОДИКА ЇХ ВИКЛАДАННЯ» У ПОЛТАВІ

26 – 27 березня 2015 року Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, який минулого року відзначив свій столітній ювілей, радо зустрічав учасників та гостей Дев'ятого Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методика викладання». Ініціатором організації й проведення зібрання науковців і викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, як і в попередні роки, виступила кафедра всесвітньої історії та методики викладання історії на чолі з її завідувачем – професором, кандидатом історичних наук, доктором педагогічних наук Б. Годом. За його пропозицією цього річчя зустріч була присвячена темі «Особа у цивілізаційному вимірі всесвітньої історії». Актуальність проблеми підтверджується сучасним станом українського суспільства, яке має великий запит на сильного лідера, здатного стратегічно мислити, консолідувати і вести за собою людей, приймати непопулярні рішення, брати на себе відповідальність за їх реалізацію.

У вступному слові проф. Б. Год зазначив, що останнім часом в історіографії зросла увага до розгляду людини як суб'єкта історичного процесу, наголосив на важливості персональної історії для вивчення загальноісторичних процесів.

Проблема сучасних методологічних підходів до вивчення ролі особи в історії стала предметом вивчення Г. Аляєва (м. Полтава). Він дослідив специфіку розгляду особистості у концепціях діалогічної етики, що утверджувала людську особистість як вищу цінність, а етичний потенціал філософії діалогу спрямовувався на подолання егоцентризму й актуалізацію внутрішніх механізмів особистої відповідальності.

В. Рибачук (м. Полтава) на прикладі Стародавньої Греції розкрив взаємовідносини колективу й особистості, зокрема з'ясував питання «Чи давав можливість полісний колективізм розвиватися унікальним індивідуальним якостям кожної особистості?». Зазначивши, що полісний «колективістський традиційний тип соціуму був би ворожим сучасній людині з її прагненням до індивідуальної свободи та творчості», дослідник підкреслив, що ні традиція, ні мораль грецького суспільства не допускали можливості «замикатися у приватному житті, бути нейтральним або стороннім, жити в стані відчуження від громадських справ». В.О. Рибачук зробив висновок, що виявлені окремі суперечності між полісною громадою та окремим індивідом не стали антагоністичними, оскільки старогрецький поліс зумовлював, регламентував, здійснював свої права на особистість, але не знищував її.

У секції «Дискусійні проблеми вивчення місця і ролі особистості в цивілізаційному вимірі всесвітньої історії» було представлено доповіді,

присвячені конкретним історичним діячам із найдавніших часів до сьогодення. До аналізу постатей представників стародавньої історії звернулися І. Цебрій (м. Полтава) та Л. Кулікова (м. Херсон). Так, І. Цебрій дослідила особу й діяльність Дарія I, який створив першу велику імперію Сходу. Він як політик, полководець, адміністратор і верховний жрець достатньо відомий, але при цьому сьогодні мало праць, які підтвердили б високий культурний рівень імперії часів правління Дарія в порівнянні з традиціями та способом життя його попередників. Саме йому вистачило таланту за чверть століття перетворити Персію з напівдикунської держави на процвітаючу світову імперію.

Л. Кулікова у доповіді «Роль Філіппа V у процесі єднання греків і македонян у західноєвропейській гуманітарній думці XIX – XX століть» розкрила його талант полководця й дипломата, намагалася визначити ступінь самостійності здійснених ним кроків і рівень впливу на нього інших діячів епохи.

Про значимі постаті середньовічної доби говорили полтавські дослідники Л. Швець (доповідь «Християнізаторська місія святого Августина Кентерберійського») та О. Лахно (доповідь «Внесок Володимира Мономаха у відновлення єдності Київської Русі»). Їхні виступи підтвердили те, що в кожній історичній епосі є яскрава, видатна, харизматична особистість, а в оцінці історичних осіб для нас важливо визначити не стільки їхні суб'єктивні якості, скільки об'єктивне значення їхньої діяльності.

Значну увагу учасники семінару приділили постатям європейського Відродження, яке подарувало світові цілу плеяду яскравих талантів, титанів думки і художньої культури. Так, В. Балух (м. Чернівці) з'ясував історичні передумови формування світогляду й висвітлив основні філософсько-етичні та релігійнознавчо-лінгвістичні погляди італійського гуманіста Лоренцо Валли, визначив його роль у формуванні нового гуманістичного мислення й розвитку критики церковно-богословських учень. Б. Год (м. Полтава) проаналізував життєвий шлях і діяльність Маттео Пальмієрі, розкрив ідейний зміст та головні грані його творчої спадщини, еволюцію світогляду і вплив на ренесансну думку наступного періоду. Н. Год (м. Полтава) розглянула становлення гуманістичного світогляду Еразма Роттердамського, який сформувався «на перетині» різних духовних традицій – античної та християнської.

Своєрідний колективний портрет російських жінок-правительок – від царівни Софії до імператриці Катерини II – створила Н. Цехмістро (м. Полтава). Вона зазначила, що, незважаючи на їхні слабкості, ці жінки «зміogli не лише продовжити справу попередників-чоловіків, а й вивести державу на нові рубежі у зовнішній і внутрішній політиці».

В епоху змін, коли ми намагаємося докорінно зламати стару систему, в пригоді може стати реформаторський досвід інших періодів та інших країн. Зокрема, кардинальних перетворень зазнала Російська імперія в роки Великих реформ. На думку науковців із Києва П. Захарченка й В. Джундієта, найпродуктивнішою ланкою в механізмі здійснення реформ стала політична воля і здоровий глузд безпосередньо глави держави, російського царя Олександра II.

Кіровоградський дослідник О. Чорній проаналізував джерельний потенціал «Общего морского списка» для вивчення історичної персоналістики. Він зазначив, що матеріали видання можна використовувати не лише для підготовки

біографічних нарисів, а й для дослідження історії Чорноморського флоту та його офіцера.

Дослідниця В. Безверха (м. Кіровоград) підкреслила, що місце особистості в історії, як правило, визначає спадщина, котра залишилася після життя людини. Цей висновок вона підтвердила аналізом життя та найважливіших здобутків видатного болгарського вченого Василя Златарського, розкрила його вклад у розвиток європейської історичної науки.

Представлені на науковому зібранні повідомлення про державних діячів ХХ століття були присвячені кардинально протилежним за своїм характером і значенням постатям. Так, Лазар Каганович, доповідь про якого зробив П. Киридон (м. Полтава), був лише «гвинтиком» у механізмі радянської держави, не зважаючи на всі свої високі посади в ній. Він – типовий представник номенклатурного діяча тоталітарної влади післявоєнних десятиріч та зразок реалізації кар'єрного шляху компартійного можновладця. Саме на таких керівниках, яким був Л. Каганович, зазначив доповідач, трималася комуністична система, що потребувала такого представника чиновницько-управлінських кіл, котрому властиві риси й ознаки, породжені тим часом.

Зовсім іншого рівня були постаті Сунь Ятсена та Франкліна Рузвельта. Вони були не рядовими коліщатками у державному механізмі, а творцями ідеологій, політики, двигуном позитивних перетворень у житті своїх країн.

Н. Беседіна (м. Полтава), говорячи про актуальність вивчення й осмислення вчення Сунь Ятсена, підкреслила, «що його програма національного будівництва на 70% була виконана архітектором сучасних китайських реформ Ден Сяопіном». Отже, він відіграв особливу роль у пошуку нового шляху для Китаю.

Про Ф. Рузвельта, якого по праву відносять до найвидатніших президентів США ХХ століття, доповів Ю. Вільховий (м. Полтава). Він підкреслив його виняткову роль у формуванні та втіленні в життя так званого «нового курсу» всередині країни, який відіграв визначну роль у стабілізації економічної й соціальної ситуації в країні. Досвід цього неординарного, гнучкого політика, котрий тонко відчував ситуацію, був здатний позитивно впливати на визначення тенденцій розвитку та вчасно й точно реагувати на зміну настроїв усіх верств суспільства, є актуальним і для української держави.

Про представника педагогічно-просвітницької громадськості Полтавщини – М. Андріївського говорили Б. Год і Н. Токуєва (м. Полтава). Вони відзначили, що доробок цього вченого, педагога може надати багато цікавих та корисних матеріалів для теоретично-практичного розроблення проблем сучасної української школи, для організації навчання й виховання школярів.

Учасники методичної секції одноставно вказували на одну з характерних рис радянської школи, яка знеособлювала історичний процес, робила його безликим. Кожен доповідач запропонував свій «рецепт» подолання цього недоліку. Так, Т. Демиденко (м. Полтава) розглянула потенціал історичних портретів як твору образотворчого мистецтва для створення у школярів виразних і незабутніх образів історичних діячів; О. Гончаренко (м. Луцьк) спинилася на конкретному використанні ресурсів мережі Інтернет у вивченні спецкурсу «Видатні історичні постаті»; Т. Тронько (м. Полтава) узагальнила існуючі в методичній літературі прийоми та організаційні форми вивчення життя і діяльності історичної особи й виокремила головні правила цієї роботи.

Підсумки роботи Дев'ятого Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методика викладання» підбив Б. Год. Від імені організаторів він висловив подяку учасникам зібрання, узагальнив висловлені ними рекомендації й закликав присутніх узяти активну участь у підготовці та проведенні наступного, десятого ювілейного Всеукраїнського семінару зі всесвітньої історії.

Т. В. Тронько

* * *

ПРЕЗЕНТАЦІЯ НОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОТОПОГРАФІЇ «СТАРОЇ» ПОЛТАВИ

Через різні причини, поява кожної нової книги авторства професійного науковця, присвяченої історії Полтави, стає помітною подією в інтелектуальному житті міста. На жаль, більшість «аматорської» краєзнавчої літератури просто дублює (часто – запозичує) ті або ті положення робіт класиків, на зразок І. Павловського. Але річ не тільки в цьому. Фахові історики можуть запропонувати якісно нові підходи до вивчення історії міста та віднайти нові, не «затягані» джерела і різнопланово їх витлумачити.

Яскравим прикладом такого оригінального дослідження є книга доцента кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка О. Коваленко «Полтава XVII – XVIII століть», презентація якої відбулася 24 лютого 2015 року в Полтавському краєзнавчому музеї імені В. Кричевського. Її учасниками стали працівники музею, учні та вчителі міста, студенти, журналісти, науковці, викладачі. Відтак, презентація набула форми повноцінної наукової конференції з історії середньовічної й ранньомодерної Полтави з усіма відповідними складовими: доповідями, запитаннями, обговореннями.

Звісно, що головним доповідачем була авторка книги. Вона розповіла про появу задуму зробити реконструкцію міського простору козацького міста з його основними будівлями, вулицями, громадськими і релігійними спорудами. Далі ця ідея кристалізувалася під впливом відомого історика Н. Яковенко – наукового керівника О. Коваленко – й набула завершення у вигляді кандидатської дисертації, захищеної у 2009 році в Києво-Могилянській академії. Ще на захисті дисертації Оксані Валентинівні порадили видати дослідження у вигляді книги, однак це відтермінувалося на кілька років, доки київський видавець Олег Філюк не втілював цей задум у життя.

В обговоренні наукового доробку брав участь доцент кафедри історії України ПНПУ І. Сердюк, який проаналізував джерельну базу дослідження. Він підкреслив її різноплановість і ретельність опрацювання. Доповідач пригадав, як на захисті дисертації Н. Яковенко зауважила, що в дослідженні вводиться в науковий обіг мінімум 90% усіх можливих джерел із соціотопографії міста. Багато з них дослідниця застосувала першою. Вона знайшла унікальні відомості, у тому числі й про будівлі, що збереглися до нашого часу з XVIII – початку XIX століть, але не вважаються сьогодні історичними пам'ятками. На думку І. Сердюка, книга має стати настільною для міської влади, оскільки містить важливу інформацію

про історичні назви полтавських вулиць та їхні сучасні відповідники. Таким чином, робота може посприяти формуванню правильної політики щодо перейменування вулиць чи інших об'єктів.

Професор кафедри історії України ПНПУ Ю. Волошин акцентував увагу на практичній користі праці для майбутніх дослідників історії Полтави. Він зауважив, що й сам пише книгу про міських мешканців, які найближчим часом «заселять» вулиці та будинки, реконструйовані О. Коваленко. Окрім того, зазначив виступаючий, праця має значний потенціал у сенсі деконструкції міфів, наприклад, про тривалу виснажливу облогу Полтави, як великої фортеці у 1709 році.

Учасником обговорення стала й професор кафедри педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі І. Петренко. Вона, мабуть, найкраще після авторки знає зміст книги, оскільки опонувала на захисті її дисертаційного варіанта. Ірина Миколаївна зробила акцент на численні сюжети соціальної історії, представлені в роботі. За її заувагою, місто, описане О. Коваленко, не порожнє, у ньому сваряться, любляться, торгують, займаються ремеслом конкретні люди.

Директор Полтавського краєзнавчого музею К. Фесик поділилася радістю від того, що подібні імпрези проходять саме в стінах цього закладу. Це стало доброю традицією, що продовжується. Катерина Борисівна наголосила, що книга є і їхнім досягненням, оскільки О. Коваленко тривалий час працювала в музеї й, вочевидь, надихалася його енергетикою.

Ця теза спонукала до подібних претензій на «причетність» і О. Пошивайла – доктора історичних наук, директора Інституту керамології НАН України, співробітницею якого також була О. Коваленко. Він помітив, що в книзі міститься багато відомостей про полтавських гончарів, локалізацію їхніх майстерень, місць продажу кераміки на теренах міста. А це, своєю чергою, є дуже важливим для дослідження функціонування окремої ремісничої спільноти в просторі козацького міста.

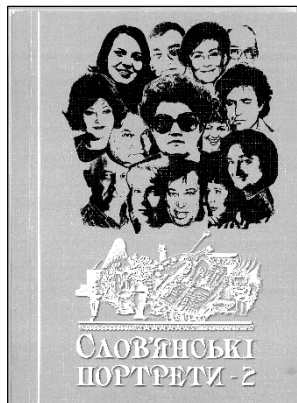
До обговорення долучилися й інші присутні. Їхні запитання дещо виходили за межі означеної теми для обговорення, та «винуватиця свята» люб'язно ділилася своїми знаннями історії Полтави. Дійство завершилося традиційним спілкуванням із журналістами та автограф-сесією. Багато його учасників, натхненних обговоренням, повернулися додому з книгою за підписом авторки.

І. О. Сердюк

* * *

Критика та бібліографія

*Демиденко В. О. Слов'янські портрети-2
[Текст]: збірник нарисів / В. О. Демиденко,
Т. П. Демиденко. – Полтава: ТОВ «АСМІ»,
2014. – 272 с.*

Одним із перспективних і актуальних напрямів у сучасному краєзнавстві є дослідження регіональної історії в її людському, особистісному вимірі – через конкретні долі, життєві й творчі біографії сучасників. Саме цей аспект історичного краєзнавства, та й історичної науки загалом, убезпечує її від знелюдненої, деперсоніфікованої картини розвитку суспільства, на небажані наслідки якої звертав увагу колега-істориків відомий медієвіст А. Гуревич: втрачаючи людину в історії, історики разом із тим утрачають і свого читача. Натомість ще донедавна історичні дослідження здебільшого «розчиняли» людей у безликій, безособовій безодні соціально-економічних та політичних процесів, наслідком чого стало зведення біографій до другорядного рівня в історичній літературі. Нині ж спостерігається неабияка увага з боку істориків до персоналістики, відображення суспільства як багатовимірної й різнопланової спільноти індивідуумів. Свідченням саме такого підходу до представлення портретів наукової й творчої інтелігенції рідного міста як віддзеркалення духовного життя сучасної Полтави є рецензований збірник нарисів істориків Вадима та Тетяни Демиденків «Слов'янські портрети-2».

У книзі представлені майстерно створені авторами образи краян – людей різних доль і поколінь, різних національностей, різних професій, поглядів і творчих уподобань, яких об'єднала, проте, одна спільна обставина – належність до Слов'янського клубу міста Полтави – відомого культурного осередку, зібрання творчої та наукової інтелігенції, що зажило широкої популярності й доброї слави серед місцевої громади. Структурно робота складається із передмови й розміщених в алфавітному порядку за прізвищами героїв сорока п'яти нарисів.

Власне, вже окреслена в передмові колишнім беззмінним президентом Слов'янського клубу Ларисою Безобразовою (на жаль, її земний шлях дочасно обірвався) його двадцятирічна історія становить інтерес для тих краєзнавців, котрі цікавляться культурним життям свого міста. Читач дізнається з неї про започаткування цього осередку духовності на тлі втрати життєвих орієнтирів і

переоцінки цінностей середини «лихих» дев'яностих років минулого століття, про засадничі принципи й пріоритети діяльності клубу, умови вступу до нього. Ось як про це пише Лариса Безобразова: «У клубу не було ні приміщення, ні навіть мінімальних коштів, ні президента. Але було палке бажання якимось протистояти тому жаху, який охопив нас з усіх сторін у ці страшні дев'яності, коли все навкруги рушилося... Спочатку не було чіткого уявлення, чим він має займатися, та поступово вимальовувалися основні напрями роботи клубу: регулярні засідання культурного, мистецького спрямування, наукові засідання, видавнича діяльність, краєзнавчі заходи... Майже зразу ми для себе визначили, що Слов'янський клуб об'єднує наукову, творчу інтелігенцію. Більше ніяких обмежень не було, ні політичних, ні етнічних, ні вікових, ні статевих. Але цю єдину вимогу й до сьогоднішнього дня виконуємо: члени клубу повинні бути творчими особистостями з певними здобутками...».

Маємо визнати, що ця задекларована президентом Слов'янського клубу вимога дійсно неухильно дотримувалася в його діяльності, про що красномовно свідчать наведені в книзі портрети-нарис, герої яких зробили б честь будь-якій місцевій еліті. Серед двадцяти трьох чоловічих і двадцяти двох жіночих образів наших сучасників – представники науковців (їх найбільше – 15 осіб), літераторів (6), музикантів (5), архітекторів (3), художників (2), театральних діячів (2), лікарів (2), журналістів (2), діячів спорту, видавців, меценатів, учительства, підприємців, громадських організацій Полтави. То ж бачимо цілком репрезентативний зріз складу активної в громадянському й творчому відношенні міської інтелігенції на межі ХХ – ХХІ століть, який становитиме безсумнівний інтерес для дослідників-краєзнавців.

Оскільки автори книги – історики за фахом, представлені ними особисті долі й професійно-творча діяльність героїв надзвичайно органічно вписані в суспільно-політичний контекст, історичне тло, на якому розгорталися їхні життєві історії – часом драматичні, часом оптимістичні, часом героїчні, але, попри свою різноманітність і неповторність, наповнені точним відчуттям часу як історичної категорії. Написані то в жанрі інтерв'ю, то як творчі портрети, нарис містять цікаві й важливі деталі повсякденного життя героїв, упізнавані ознаки певного періоду історії країни, міста, що надає їм цінності як можливого краєзнавчому історичному джерелові. До речі, хронологія представлених на сторінках книги подій доволі широка: від 20-их років минулого століття, з якими пов'язані біографії найстарших членів Слов'янського клубу, і до сьогодні.

Уважні й допитливі читачі знайдуть багато цікавих фактів з мистецького, театального, музичного життя міста, історії його закладів освіти, наукових установ, архітектурного обличчя Полтави, дізнаються про мало відомі (про них не говорять в офіційних біографіях усталеного зразка) деталі життя і діяльності знаних полтавчан – директора Полтавського академічного обласного музично-драматичного театру імені М.В. Гоголя О. Андрієнка, поетеси та фотохудожниці Г. Вовченко, першого заслуженого тренера України на Полтавщині І. Глушка, дуету бардівської пісні О. та Ю. Карпинських, поета, прозаїка, публіциста, літературознавця М. Костенка, диригента, композитора, керівника симфонічного оркестру, народного артиста України В. Скакуна, докторів наук, професорів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка Р. Сітарчука та О. Цебржинського, мисткині А. Тимошенко, художника-

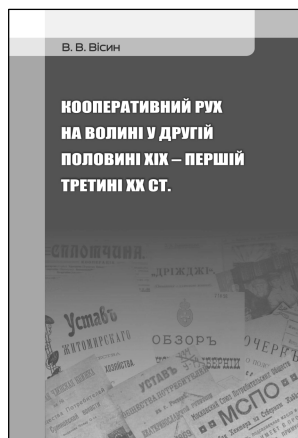
карикатуриста, лауреата численних міжнародних конкурсів М. Шлафера та багатьох інших непересічних представників наукової й творчої еліти.

Оскільки всі вони є членами Слов'янського клубу міста і, природно, не оминають у своїх розповідях інформації про свою участь у ньому, рецензоване видання може бути особливо корисним для створення в перспективі історії цього поважного об'єднання науковців, митців, літераторів, представників інших сфер діяльності полтавської інтелігенції, що успішно й плідно функціонує в місті вже два десятиріччя.

Презентація книги Вадима та Тетяни Демиденків відбулася 17 вересня 2014 року в художньому музеї (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка. Як зазначив у публікації про цю подію в обласній інформаційно-краєзнавчій газеті «Край» член Слов'янського клубу О. Багаутдинов, на думку поважних поціновувачів авторам, удалося створення портретної галереї відомих краян, відтак їхній творчий доробок було висунуто на здобуття обласної премії Леоніда Бразова в номінації «Публіцистика». Цілком погоджуючись із високою оцінкою цього змістовного й корисного науково-популярного видання, віддаючи належне переконливій і виразній авторській манері представлення героїв книги, зазначимо, що пізнавальна цінність її була б ще вищою, якби тираж рецензованої роботи був більшим, а корисна для вивчення історії Полтавщини та України робота потрапила б і до найвіддаленіших сільських бібліотек.

В. П. Капелюшний

* * *

Вісін В.В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX століття: монографія / В.В. Вісін. – Луцьк: Вежа-Друк, 2014. – 440 с.

Україна, як незалежна держава, повинна мати економіку, спроможну забезпечити гідне життя народів. Цього можна досягти за умови, коли складовою, невід'ємною частиною соціально-орієнтованої ринкової економіки стане кооперація. В умовах, коли ринкові перетворення в Україні не набрали ще позитивного соціального змісту та супроводжуються безробіттям і зубожінням значної частини населення, активне залучення до реального сектора економіки кооперативних господарських організацій значно прискорить розвиток вітчизняного виробництва, створить додаткові робочі місця, сформує соціально-

побутову інфраструктуру в сільській місцевості. Для виконання цього масштабного завдання цінним буде досвід роботи західноукраїнських, зокрема волинських кооператорів міжвоєнного періоду. Свідченням такого розуміння проблеми є монографія В. Вісина «Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX століття», у якій представлена цілісна картина організаційного становлення і діяльності кооперативних організацій на Волині в означений період.

У рецензованій монографії вперше здійснено комплексний аналіз волинського кооперативного руху. Класично для такого роду наукових праць виписаний вступ розкриває актуальність, стан наукового розроблення, хронологічні межі, наукову новизну та практичне значення дослідження. У першому розділі для аналізу й оцінювання всіх аспектів становлення і розвитку кооперативного руху на Волині автор вдало визначив головні параметри, підходи та критерії, сформував основні методологічні засади та вибрав дослідницькі методи. Окрім цього, детально проаналізовано історіографію і джерельну базу дослідження. Для підготовки монографії використано широке коло історичних джерел й архівних документів, частина з яких уперше введена в науковий обіг. Використання різноманітних документів, матеріалів і наукової літератури дозволило уникнути однобічного висвітлення й оцінки подій, явищ, фактів, дало змогу повніше й об'єктивніше дослідити діяльність кооперативів на Волині.

У другому розділі монографії, характеризуючи адміністративно-правові чинники становлення волинської кооперації в Російській імперії, автор справедливо вказує, що царський режим визнав доцільність існування окремих кооперативів як суто господарських організацій, нехтуючи при цьому іншими кооперативними формами (союзні об'єднання) і проявами (культурно-просвітницька діяльність). Висвітлюючи політичні умови функціонування та основні напрями організаційного розвитку кооперації на Волині після Першої світової війни, вчений справедливо дійшов висновку, що і польська влада перешкождала розвитку української кооперації. Незважаючи на перешкоди в краї, поступово зростала мережа кооперативів, створювалася їхня нова організаційна структура, визначалося місце кооперації в системі інших українських національних інституцій.

У третьому розділі «Соціально-економічні умови функціонування кооперативного руху» з'ясовано, що, окрім політико-правових чинників, появу кооперативного руху на Волині зумовила капіталізація економіки внаслідок реформ 1860-их – 80-их років у Російській імперії. Соціально-економічні реалії містили в собі низку процесів, пов'язаних із розвитком товарно-ринкових відносин і зв'язків, де кооперація могла ефективно розв'язувати проблеми матеріального життя. В умовах польської державності українське населення впродовж усього двадцятиріччя демонструвало значну динаміку власного соціального та економічного розвитку. Національна підприємницька діяльність доволі успішно реалізовувалася шляхом організації й розбудови різноманітних форм кооперації, що охоплювали ледь не всі сфери господарського життя. Основним чинником успішного функціонування кооперації на Волині у міжвоєнний період стала ліберальна, досить гнучка та ефективна економічна політика польського уряду. Завдяки господарським реформам короткого

двадцятиліття кооперативна форма господарювання всебічно розкрила себе і довела свою необхідність для населення краю.

У четвертому розділі «Генезис кооперативних форм господарювання у Волинській губернії (друга половина XIX – початок XX століття)» встановлено, що у Волинській губернії кооперація як форма економічної діяльності розпочалася у 60-их роках XIX століття. Споживча кооперація забезпечувала значну частку товарообороту в регіоні, обмежувала сферу впливу й успішно конкурувала з приватно-торговельними установами, сприяла пристосуванню широких верств населення до умов ринкової економіки, а також суттєво стримувала ціни на товарні та інші послуги. З'ясовано, що кредитна кооперація Волинської губернії вирізнялася високою ефективністю і доступністю у справі кредитування населення. Сільськогосподарські асоціації й товариства сприяли підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва та поліпшенню стану селянських господарств. Об'єктивно підсумовано, що кооперація стала важливим елементом господарського і громадського життя Волинської губернії.

У п'ятому розділі «Кооперативний рух у Волинському воєводстві (20 – 30-і роки XX століття)» дослідник детально схарактеризував подальший (післявоєнний) розвиток традиційних для Волині споживчих і кредитних кооперативних товариств, висвітлив уніфікацію сільськогосподарської кооперації зі споживчою, розкрив діяльність молочарської та інших різноманітних видів виробничої кооперації. Окрім цього, відзначено, що культурно-просвітницька робота стала одним із пріоритетних напрямів діяльності кооперативних організацій Волині й протягом міжвоєнного періоду досягла доволі високого рівня. Наприкінці В. Вісин об'єктивно підсумував результати дослідження.

Водночас автору слід було чіткіше сформулювати висновки до окремих розділів і доповнити монографію іменним покажчиком.

Загалом, варто констатувати, що структура монографії є чіткою і логічною, матеріал викладено цікаво і доступно. Це, на наш погляд, наблизить книгу до широкого кола читачів. За призначенням вона може слугувати, з одного боку, як самостійна наукова праця, з іншого – як посібник з історії кооперації Волині.

С. С. Троян

* * *

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

- Бесєдіна Наталія Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (далі: ПНПУ) (м. Полтава)
- Вільховик Ольга Василівна** – аспірантка кафедри історії України ПНПУ, завідувач сектора масової роботи Полтавської обласної бібліотеки для дітей імені Панаса Мирного (м. Полтава)
- Калакура Ярослав Степанович** – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)
- Капелюшний Валерій Петрович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)
- Киридон Алла Миколаївна** – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» (м. Київ)
- Матвієнко Тетяна Олександрівна** – аспірантка кафедри філософії та політології Полтавського університету економіки і торгівлі (м. Полтава)
- Овчаренко Людмила Миколаївна** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (смт Опішне Полтавської області)
- Передерій Ірина Григоріївна** – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка (м. Полтава)
- Посохова Людмила Юріївна** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків)
- Радько Петро Григорович** – доктор історичних наук, професор кафедри політекономії ПНПУ (м. Полтава)
- Сердюк Ігор Олександрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ (м. Полтава)
- Стаценко Дмитро Володимирович** – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін приватного вищого навчального закладу «Полтавський інститут економіки та менеджменту «Світоч» (м. Полтава)
- Стрілець Василь Васильович** – доктор історичних наук, професор кафедри теорії права та конституційного права Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (м. Полтава)
- Тронько Тетяна Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)
- Троян Сергій Станіславович** – доктор історичних наук, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України (м. Київ)
- Фареній Ігор Анатолійович** – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси)

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»

Програмні цілі (основні принципи) або тематична спрямованість: дослідження актуальних проблем історії України та зарубіжних країн, історії, культури, традицій і постатей Полтавщини.

Редакція збірника «Історична пам'ять» приймає матеріали у такому обсязі: статті і студії – до 24 сторінок, повідомлення – до 16 сторінок, до рубрик «Освіта і виховання на Полтавщині», «Слово молодого автора», «З історії Полтавського педагогічного університету», «Краєзнавство в школі» тощо – до 12 сторінок, матеріали рубрик «Наш календар», «Нові праці з історії краю» – 3-5 сторінок, «Хроніка» – 1-2 сторінки.

Умовою публікації у збірнику є якість матеріалу, його актуальність, доступність для читача, оформлення бібліографії згідно діючих державних стандартів.

Обов'язкові вимоги:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог ВАК України від 2008 та 2009 років, розміщених у Бюлетені ВАК України (2008. – №6; 2009. – №5.).

2. Матеріали подаються у вигляді документа Word у форматі rtf з 1 роздрукованим ідентичним примірником на папері формату А4 (кегель – 14, інтервал – 1,5, поля – 2,0x2,0x2,5x1,5, шрифт – Times New Roman, без автоматичних переносів).

3. Рукопис матеріалу повинен розміщуватися у такому порядку:

а) УДК;

б) ініціали та прізвище автора (авторів) українською мовою – зверху в правому куті;

в) назва роботи українською мовою (великими «жирними» літерами) – від центру;

г) анотація українською мовою (не менше 15 рядків);

д) ключові слова українською мовою (не менше 8);

е) основний текст статті з дотриманням відповідних вимог щодо структури, змісту та оформлення;

ж) список використаних джерел;

и) ініціали та прізвище автора (авторів) російською мовою;

к) назва роботи російською мовою;

л) анотація російською мовою (не менше 15 рядків);

м) ключові слова російською мовою (не менше 8);

н) ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;

п) назва роботи англійською мовою;

р) анотація англійською мовою (не менше 30 рядків);

с) ключові слова англійською мовою (не менше 8);

т) таблиці та малюнки, підписи до малюнків;

у) довідка про автора (авторів).

4. Посилання подаються цифрами у квадратних дужках під номером із зазначенням сторінки або аркуша [1, с. 17]. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі згідно діючих державних стандартів. Рекомендується дотримуватися таких зразків:

Для книг:

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 502 с.

Для статті у збірнику:

В'ялик М. Г. Хто був одним із перших творців ракетної зброї? / М. Г. В'ялик // Наш рідний край: Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною [збірка]. – Полтава: Б. в., 1991. – С. 3 – 11.

Для журнальної статті:

Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового / О. В. Кресін // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 58 – 63.

Для газетної статті:

Жовкопляс О. Майбутнє України твориться сьогодні / О. Жовкопляс // Освіта. – 1998. – №11. – 18 березня. – С. 5.

Для посилань на архівне джерело:

Державний архів Полтавської області (далі: ДАПО). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 58.

5. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються, не реєструються і не повертаються авторам.

6. Рукописи редакцією не рецензуються.

7. Редакція листується з читачами на сторінках збірника.

8. Матеріали публікуються за кошти автора. 1 сторінка друкованого тексту (відповідно до вище встановлених вимог) = 35 грн. + 50 грн. за 1 примірник збірника.

Наукове видання

Історична пам'ять

Науковий збірник

Випуск 33'2015

Технічний редактор ***Кірічук Д. М.***

Коректор ***Басенко Р. О.***

Комп'ютерна верстка ***Лахно О. П.***

Комп'ютерний набір, верстку та макетування виконано в «Творчій майстерні історичного факультету» Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

✉ **Наша адреса:** кім. 19, 51, вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003

☎ **Тел.:** (05322) 7-27-25, 2-58-11 📧 **e-mail:** historic@ukr.net

Підписано до друку 31.03.2015 р.

Гарнітура Таймс. Формат 70x100 1/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 9,55. Ум. друк. арк. 10,05.

Зам. 1508. Наклад 300 прим.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.